

LUND UNIVERSITY

Vetenskapssocieteten i Lund. Årsbok 2014

Rahm, Henrik

2014

Document Version:
Förlagets slutgiltiga version

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):

Rahm, H. (Red.) (2014). *Vetenskapssocieteten i Lund. Årsbok 2014*. (Årsbok). Vetenskapssocieteten i Lund.

Total number of authors:

1

General rights

Unless other specific re-use rights are stated the following general rights apply:

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal

Read more about Creative commons licenses: <https://creativecommons.org/licenses/>

Take down policy

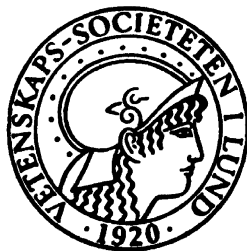
If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

LUND UNIVERSITY

PO Box 117
221 00 Lund
+46 46-222 00 00

Vetenskaps societeten i Lund

Årsbok 2014

REDAKTION Henrik Rahm

FORMGIVNING Stilbildarna i Mölle, Frederic Täckström, www.sbmolle.com

TRYCK Elanders/Fälth & Hässler, Mölnlycke 2014

ISBN 978-91-980551-2-2

ISSN 0349-053X

Innehåll

Artiklar

Johanna Akujärvi

- Homerus öfversatt på Svenska och på metrisk wers!!
Om 1800-talets svenska Homeros-översättningar 5

Terese Anving

- Måltidens paradoxer. Om klass och kön i vardagens familjepraktiker 23

Karl Dahlstrand

- Rättens transcendens. Om skälighet inom avtalsrätten och
relevansen av Rawls rättviseteori 39

Göran Hermerén

- Prioritering: val och värden i vården 65

Roger Johansson

- På spaning efter människans ”inre” öga 97

Martin Lembke

- Tillvaron i allmänhet 109

Thomas Malm

- Tonga, totem och tabu 118

Daniel Möller

- ”Hic est, qvi Dominum per tela secutus & ignes”. Hundgravpoesi
på latin och svenska från 1600- och 1700-talen 136

Mika Vähäkangas

- Om mig, den andre och mig i den andre. Med Weber och
Lévy-Bruhl på besök hos en tanzanisk helare 158

Gustaf Östberg

- Mentalitet och riskhantering 174

Vetenskapssocieteten i Lund

- Matrikel 181

- Stadgar 198

- Skriftförteckning 203

- Artikelförfattare 209

Johanna Akujärvi

Homerus öfwersatt på Swenska och på metrisk wers!!

Om 1800-talets svenska Homeros-översättningar

I

”Homerus öfwersatt på Swenska och på metrisk wers!!” utropade recensenten i *Stockholms Posten* för två hundra år sedan med anledning av den första delen av Marcus Wallenbergs översättning av de homeriska eposen, som skulle bli den första kompletta översättningen till svenska.¹ Han menade att bedriften borde uppmärksammas av två skäl. För det första för valet av källtext. Han beskriver Homeros som den äldste och störste skalden i Grekland och världen. Att han trodde att den beskrivningen skulle förvåna läsaren indikerar att Homeros plats på den episka genretoppen i Sverige ännu inte var fast, även om han höll på att gå om Vergilius. För det andra för valet av översättningsmetod. Recensenten lovordar Wallenbergs val att översätta troget och följa Gudmund Jöran Adlerbeths föredöme, vars *Eneiden* var den svenska översättning som i vidare kretsar hade etablerat tanken ”att forntidens Skalder hwarken till styl eller versslag böra moderniseras, om vår Litteratur skall draga någon fördel af deras öfwersättande”. Detta visar att den trogna översättningsmetoden inte bara tolererades tack vare en översättares prestige (Adlerbeth var ledamot av den Svenska Akademien) utan även bedömdes vara det enda sättet att göra de antika författarna igenkännliga till dräkt och karaktär.²

Denna artikel är en översättningshistorisk studie av tryckta svenska Homeros-översättningar och deras mottagande fram till cirka 1850. Utöver Wallenbergs och Johan Fredrik Johanssons kompletta översättningar,³ studeras här även de excerpter som publicerades i tidskrifter, antologier och som monografier mellan 1780- och 1820-talet. Genom översättningarna, deras paratexter och recensioner av dem aktualiseras temata som den samtida synen på Homeros och den episka genren samt frågor om det rätta sättet att översätta ett antikt diktverk, korrekt svensk hexameter och litterär prestige.⁴

II

*Så snart Hector, den lysande hjälten med buskige hjälmen,
 Det hade sagt, utan rast han sökte sit rumrika hemvist.
 Dock Andromache der, den hvitlettarmade, fanns ej:
 Ty af sit kära barn och en finklädad vårderska ätföljd,
 I skanstornet, suckande djupt och gråtande, stod hon. (Il. 6.369–373 i Regnér 1801)*

De första svenska översättningarna ur de homeriska eposen ingår i Gustaf Regnérs serie ”Prof utur Grekiska Vitterheten”, tryckt i *Svenska Parnassen*.⁵ Översättningsserien var nydanande då Regnér översatte grekisk litteratur i vittra syften och omprövade den fria översättningsmetod som då dominerade översättningsfältet. Bara några år tidigare hade Johan Henric Kellgren i samma tidskrift avgett den fria översättningens mest celebra programförklaring i Sverige och förkunnat att en översättare bör ”skrifva såsom *Horatius* eller *Propertius* skulle skrifvit, om de lefvat på samma tid, i samma land, som han”.⁶

Enligt en anmärkning till de första proven, avsåg Regnér att skapa översättningar som behöll den ädla enkelhet som han menade utmärkte de grekiska texterna.⁷ Han menade att antika författare inte borde iklädas samtida kläder utan översättas så enkelt som möjligt, trots risken att läsare skulle uppfatta dem som avklädda. Han hoppades att översättningar som hans skulle bidra till att svenskan utvecklade den renhet och ädelhet som han menade att språket saknade.

Regnér experimenterade. I poesiöversättningarna (Anakreon, Moschos, Theokritos, utdrag ur *Iliaden* och *Odysseen*) anpassade han till största delen texten efter den samtida smaken, men provade också på att återge källtextens form och stil. Vad gäller Homeros säger han sig vilja förmedla ”enfaldigheten i originalet”. Men i kommentaren antyder han att han inte kände sig helt bekväm med den homeriska grekiskan. Han hade stött sig på både Popes engelska och Rocheforts franska översättning och försökt finna en medelväg mellan dem (den förra tyckte han ”röjer mera styrka” den senare ”mera städadt behag” än källtexten). Det är en medelväg som han dock inte var helt säker på eftersom han saknade ”närmare omgänge med Homerus”.⁸ Pope och Rochefort har troligen påverkat Regnérs val av blankvers respektive rimmade alexandriner för de två excerpten.⁹

Regnér må vara försiktig och inkonsekvent,¹⁰ men han inledde här sitt program för att förnya den svenska diktningen på äkta klassisk grund – klassisk och inte classicistisk, grekisk och inte romersk, med influenser från Tyskland och inte Frankrike. Han fördjupade reformprogrammet i *Försök til metriske öfversättningar* där han argumenterade för att den svenska litterära repertoaren borde utökas med hjälp av antika mönster genom stilistiskt och metriskt trogna

översättningar, vilka skulle ge läsaren en känsla för både ”hufvud författarens character” och ”lynnat af hans språk, och så til sägandes af luftstrekets, af landet”.¹¹ Efter den inledande avhandlingen om metrisk översättning och grunderna till en svensk metrik, följer översättningar ur grekiska och latinska skalders som ska omsätta teori i praktik. Regnér återvände till Homeros, och översatte, denna gång på hexameter, Hektors och Andromaches avsked (*Iliaden* 6.369–502).

Det är intressant att Regnér valde en episod som redan fanns i en fri översättning eller imitation av Gustaf Fredrik Gyllenborg.¹² Regnér kände till den och det är möjligt att han valde episoden för att möjliggöra en jämförelse av resultatet av de två översättningsmetoderna. Gyllenborgs översättning är nämligen ett gott exempel på den fria översättningsmetoden, liksom Regnérns första Homeros-översättningar. Texten har bearbetats enligt tidens stil och smak både metriskt (rimmande alexandrin) och stilistiskt. Den homeriska stilens formler, epitet och upprepningar har redigerats bort och ersatts med en starkt sentimental skildring som förstärker det känslomättade inslaget i mötet mellan man och hustru. Detta är en episod som översatts ofta, till engelska av Vergilius-översättaren John Dryden,¹³ till franska av Charles Perrault, en *moderne*,¹⁴ och närmare Gyllenborgs tid delade två tävlanden på Franska Akademiens första pris för översättningar av just denna episod.¹⁵ Bland dessa finns kanske Gyllenborgs inspirationskälla.

Regnér tycks ha haft problem med att jämka *Iliadens* ”enfald” med samtida förväntningar på en episk dikt. Han förklarar sig ha valt en närmast vardaglig scen som innehållsligt bättre motsvarar den enkla homeriska stilen.¹⁶ En metrisk och stilistiskt trogen översättning av en scen från huvudhandlingen hade nämligen gett en text som inte svarar mot ”det vanliga begreppet om en Hjelte digt”. Den homeriska stilen når inte upp till den höga episka stil som samtida konventioner krävde. Enligt Regnér karakteriseras den homeriska berättarstilen av att både stort och smått skildras lugnt och opartiskt, av att karaktärerna (inte diktaren) syns i texten och av att de får säga det som situationen kräver utan försköning eller tolkning: ”det höga är hos Homer i saken, icke i stilen; är saken obetydlig, så finner man den icke genom uttrycket förädlad”. Den föreställning som samtiden gjorde sig om episk dikt ”såsom det yppersta af alt hvad skaldesnillet kan frambringa” grundade sig, enligt Regnér, inte på Homeros utan på Vergilius ”som skapat detta uphöjda slag, som vi mera egentligen kalle Hjelte digt”.

Eftersom den homeriska texten var så avlägsen och främmande orsakade den Regnér särskilda bekymmer i föresatsen att framställa den i det närmaste sådan som den var. För att demonstrera att ”denna enkelhet..., denna så litet uphöjda styl, kan tilhöra den odödliga Achills Sångare”, bifogade han även de femton

första verserna i Voss tyska översättning, som, förklarar han, i Tyskland ansågs vara den bästa och trognaste översättningen.

Regnérs teori togs bättre emot än hans praktik både av recensenter¹⁷ och av den Svenska Akademien, som belönade honom med det Lundbladiska priset, mer för den metriskavhandling än för översättningarna, enligt Regnér själv som säger att Akademien ”fordrade... en utveckling..., jemte en öfning i utförandet, som ej gerna kan åtfölja et företag i dess nyhet”.¹⁸ Regnér vidhöll att Homeros som den allra äldste och enklaste är den svåraste att översätta eftersom ”det höga begrepp om Episk poesi” som stammar från Vergilius gör att man drar sig för att översätta honom troget.¹⁹ Även den översättning som försöker ”visa honom i hela dess uråldriga enfald” förlorar något, men likväl inte mer än vad som följer av all översättning.²⁰

III

*Så sagdt, skyndade bort den hjämbuskvinkande Hektor.
Snart ankom han derpå till det boningsbeqväma palatset;
Dock han ej fann Andromache der, hvitarmiga makan,
Ty med sitt barn och den skönommantlade tårnan bekymrad
I skanstornet hon stod, utgjutande tårar af smärta. (Il. 6.369–373 i Ingelgren 1810)*

Under 1800-talets första decennier försökte flera översättare sig på de homeriska eposen. Kortare översättningar omfattar excerpter ur *Iliaden* 1 (Achilles beklagar sig för Thetis), 6 (Hektors och Andromaches avsked) och 14 (Hera förför Zeus), samt *Odysséen* 9 (Odysseus hos cykloperna),²¹ samt översättningar av hela böcker: *Iliaden* 1, 6 och 22.²² Alla översättningar är på vers och de flesta är hexameteröversättningar som följer källtexten nära. De flesta tillämpade alltså den översättningsmetod som Regnér hade förspråkat. I denna lista finns två intressanta översättningar. De är av två litteratörer som bägge dog unga utan att göra stort avtryck i svensk litteratur.

I första årgången av *Phosphoros*, ett organ för den nya skolans unga romanförfattare, trycktes Georg Ingelgrens nyöversättning av Hektors och Andromaches avsked. Översättningen kan läsas som ett supplement till Regnérs avhandling. Hexameter hade blivit accepterat och eftersom översättningen inte tillförde något nytt i teoretiskt avseende hade den inga paratexter, förutom ett citat ur *Anthologia Graeca* (16.301), som hyllar Homeros.²³ Ingelgren följer Regnérs principer och erbjuder en alternativ tolkning av samma episod som exempel för senare hexametrik. I översättningsfrågor åberopade den nya skolans män ofta

Regnér som en föregångsman, framförallt i egenskap av versteoretiker, men när det kom till hexameterdiktning i praktiken gav de företräde åt Adlerbeth, vars översättningar av Vergilius oeuvre var allmänt beundrade under tidigt 1800-tal.²⁴

Pehr Munck af Rosenschölds fria översättning av hela *Iliaden* 6 är intressant eftersom han medvetet avviker från det översättningsparadigm som höll på att etableras. Med ett motto hämtat från Horatius säger han på titelbladet att man får prova – *tentare fas est*. Översättningen kan ses som en motreaktion mot föregående hexameteröversättningar. Versmåtten är alexandriner. Att översättningen är fri innebär här främst att texten utstofferats på förmodat lämpliga ställen, till skillnad från Gyllenborgs översättning som hårdare beskär texten. Recensionen i *Swensk Literatur-Tidning*, ytterligare ett av nya skolans tidningsprojekt, var mycket kritisk.²⁵

Vid universiteten i Uppsala och Åbo/Helsingfors genomfördes två mer ambitiösa översättningsprojekt. Axel Gabriel Sjöström, sedermera professor i grekiska i Helsingfors, översatte så småningom hela *Odysseen*,²⁶ medan Johan Tranér inte hade hunnit mer än halvvägs genom *Iliaden* när han avbröt arbetet efter många år.²⁷ Bägge översättningarna publicerades bit för bit i långa dissertationsserier vid respektive lärosäte.²⁸ Varken Tranér eller Sjöström hann mycket mer än påbörja sina projekt innan Wallenberg översatt först hela *Iliaden* och sedan hela *Odysseen*.

Tranér fick blandat mottagande.²⁹ I allmänhet lovordades hexametern såsom noggrann och precis och språket för att det berikade den svenska poesin ”dels genom nya sammansättningar och förenklingar, dels genom upptagandet af ord, som kommit ur bruk utan att förtjena det, och som i synnerhet komma wäl till pass i en öfversättning sådan som den närwarande”.³⁰ Men många enskildheter både i versbildning, konstruktioner och ordval kritiserades också. Särskild kritik riktas mot enstaka fria vändningar och tillägg *metri gratia*, samt mot sådana egenheter i Tranérs stil som är typiska för den episka dialekten – arkaismer, dialektord, konstruerade ord och växling mellan olika former av ett namn (*Achilleus–Achill*) – eftersom de ansågs överskugga eposens ”fornåldriga enkelhet”.³¹

IV

*Talade Hektor och gick med fladdrande buske på hjälmen.
Men till sitt boningsbequäma palats då han kommit, så fann han
Ej Andromakä der, den mjällhvitarmade, hemma;
Ty med sin späda Son och den skönbeslöjade Amman
Stod hon i tornet på muren och grät och suckade bittert. (Il. 6.369–373 i Wal-
lenberg 1814)*

Marcus Wallenberg, lektor i grekiska på Linköpings gymnasium och sedermera biskop i Linköpings stift, gjorde den första fullständiga svenska översättningen av *Iliaden* (1814–1815) och *Odysséen* (1819–1821). Det företal som inleder *Iliadens* första volym låter läsaren förstå att översättaren med intresse tagit emot de senaste årens översättningar ur *Iliaden* vilka, säger han, hade

... hos mig väckt det fågnande hoppet, att se detta Homäriska mästerverk helt och hållet försvenskadt, med den trohet, som i möjligaste måtto förmådde bibehålla Originalets anda, och på det Vers-slag, som i rik och omväxlande harmoni kunde komma det samma närmast.³²

Då ingen svensk *Iliaden* dök upp, började han, ”ledd af min beundran för Gräklands och Verldens största Skald”, själv försöka skapa en metrisk översättning av eposet, men endast för sitt eget nöje och utan tanke på att publicera den.³³ Så småningom hade han översatt hela *Iliaden*.

Företalet innehåller alla de blygsamhetstopoi som brukar finnas i tidiga översättningar: översättaren anser sig inte vara rätta mannen för uppgiften, men hans arbete fyller en lucka i den svenska vitterheten som ingen annan tycks vilja fylla; översättningen är endast ett privat tidsfördriv som han egentligen inte tänkt publicera.³⁴ Wallenberg fortsätter, förutsägbart, med att framhålla att han – bara för att räta ut några frågetecken om den svenska versen och om tolkningen av några svåra passager – hade vänt sig till sakkunniga män. Dessa hade uppmuntrat honom att låta trycka översättningen ”... med mera bifallande omdömen härom, än jag dristat förmoda och kanske förtjenar”. Avslutningsvis säger han sig hoppas att kritiken ska ta hänsyn till arbetets svårighet och att översättningen ska uppmuntra ”kraftigare Snillen till lyckligare bemödanden” i översättningens fält.³⁵

Wallenberg ägnar större delen av företalet åt metriska frågor, särskilt åt att redogöra för sin syn på betoningen/kvantiteten i sådana sammansatta ord som *slagur*, *envis*, *tilltaga*, där han avviker från Adlerbeth, vars metriska regler han säger sig ha följt i övrigt. Adlerbeth menade att sammansättningarna borde accentueras som deras osammansatta beståndsdelar, d.v.s. ord som *slagur* och *envis* som spondér (´´) och *tilltaga* som antibackius (´´´), eftersom detta var det högtidligare uttalet som borde tillämpas i poesi.³⁶ Wallenberg menade däremot att andra stavelsen har en kortare kvantitet än den första och ”höres liksom ett medium af lång och kort” och att den, om den används som lång, ska placeras så i versen att betoningen inte hamnar på andra stavelsen, eftersom den ”stafvelsen [då skulle erhålla] en accentuation, som öfverröstar första stafvelsens, så att ordet får nästan en Iambisk beskaffenhet, hvarigenom tilläfventyrs örat

något stötes”,³⁷ det vill säga, det skulle inte följa prosauttalet (*slagur* och *envis* som troké (˘ ˘) och *tilltaga* som daktyl (˘ ˘ ˘)). Adlerbeth och Wallenberg kallar den första stavelsen för lång, den andra är enligt Adlerbeth av medellängd (en stavelse som vacklar mellan lång och kort) medan Wallenberg kallar den för ”medellång”. Enligt Wallenberg är medellånga stavelser långa utom (1) då stavelsen slutar med en enda konsonant (*envis* är alltså en troké) och (2) då stavelsen slutar på två konsonanter ”på vilka vokal omedelbarligen följer” (i frasen *fosterland åter är fosterland* en daktyl). Wallenberg postulerar dessutom ”medelkorta” stavelser, vilka är ”ett medium af lång och korrt, som mera närmar sig till korrt” till skillnad från de medellånga stavelserna som står närmare långa än korta stavelser. Medelkorta stavelser är korta utom då vokalen följs (1) av fler än två konsonanter (*framblixtra* är alltså en antibackius medan *råd göra* är en daktyl, jämförbar med osammansatta daktyliska ord som *blomstrande* och *drottningen*) eller (2) av en svåruttalad konsonantkombination (*treskäftad* är en antibackius).³⁸ Wallenberg menar att den svenska metriken skulle vinna mycket om dessa små modifikationerna antogs – antalet daktyler skulle ökas och åtskilliga ord skulle bli användbara i hexametern (t.ex. *igentaga* (skanderad ˘ ˘ ˘ ˘)). Med andra ord, Wallenberg argumenterar för att göra iakttagandet av de sammansatta ordens bibetonning beroende av något som liknar den antika prosodins positionslånga/-korta stavelser.

Frågor som rör metrik, svensk prosodi och den svenska hexameterns korrekta form var centrala för både översättare och recensenter.³⁹ Följande översättare byggde vidare på den grund som företrädaren hade lagt. Adlerbeths (1804) redogörelse för den versteknik och de prosodiska principer som han följde preciserade och korrigerade dem som Regné (1801) hade presenterat. Wallenberg (1814) ansåg de flesta av Adlerbeths regler vara obestridliga och han sade sig försöka följa dem alla med undantag för de ovan diskuterade problematiska sammansatta orden.⁴⁰ Adlerbeth (för)blev en betydande auktoritet; han återropades fortfarande av Johansson, som inte nämnde Wallenberg i denna förbindelse.⁴¹

Hela *Iliaden* recenserades utförligt i *Swensk Literatur-Tidning* av Lorenzo Hammarsköld.⁴² Hammarsköld välkomnade översättningen och inledde med att redogöra för de svårigheter som Wallenberg hade haft att övervinna. Han lokaliserade dem framförallt till den svenska samtidens bristande förståelse för den homeriska epiken. Han menade att svenskarna inte visste mycket mer

... än att den gamle Joniske Barden, wäl är obeskrifligen sublim, majestätisk, rik, förwånande och dristig, men äfwen — emedan wid hans tid inga bildade societeter funnos till — dessemellan till den grad platt, rå och från epopeens

höghet sunken, att han liknat en Kung wid en tjur och en ung, charmant Prins vid en fluga (sp. 114).⁴³

Dessutom saknade man den rätta bildningen för att förstå att värdera

Homeros' lugna, spegelklara objektivitet, hans rena skönhet, utan all eftersträfvad effekt, hans stilla storhet utan prunk, och hans rent menkliga stämning, utan all smitta af förslappande sentimentalitet (sp. 114–115).

Därför befarade han – så som Adlerbeths recensent hade gjort en gång i tiden⁴⁴ – att Wallenbergs översättning inte skulle uppskattas efter förtjänst:

Skola dessa icke då lätteligen störas öfwer en öfversättning i den äkta och stora stilen — den enda som här kan eller bör försökas — och skola desse icke tro, att man gifwit dem mull för gull, och i stället för den majestätiske förwånande Homer, en pratsam sagoberättare, med hwilken de icke weta huru att bete sig? (sp. 115)

Hammarškölds anmärkning om att de homeriska eposen inte motsvarade vad samtida läsare väntar sig av episk dikt påminner om Regnérs ovan diskuterade bekymmer för hur läsare skulle ta emot en Homeros som inte levererade en episkt högt stil. En liknande anmärkning i *Stockholms Posten* indikerar att det är de som inte läst grekiska som troddes ha fel förväntningar: ”Till upplysning för dem, som ej kunna jemföra detta med originalet torde böra nämnas, att Homerus ej fordrar den upphöjning och städning i stilen som Virgilius, men mycken lätthet och ledighet; hwilket öfwerallt är iakttaget”.⁴⁵

Hammaršköld menar att Wallenbergs översättning lever upp till de höga krav på trohet mot förlagan som man kan ställa på en svensk översättning. Hans omdöme om översättningen är på det hela taget mycket positivt. Dock finns det även mindre lyckade passager. Epiteterna kunde vara problematiska, ordvalen träffade inte alltid rätt, formuleringarna avvek ibland lite för mycket från förlagan och stilnivån var vacklande och tenderade att gå för mycket åt det alltför enkla och vardagliga, det råa och plumpa. Wallenberg kunde inte beskyllas för att använda för grekiska uttryck, tvärtom hade han ibland varit så ”angelägen om sin swenskas swenskhets, att han... betjent sig af den öfliga conversationens hwardagspatois” (sp. 140).⁴⁶

Just den sistnämnda svagheten berodde, enligt Hammaršköld, på att översättaren har haft en felaktig uppfattning om det naiva i Homeros. Den homeris-

ka stilen är naiv (enkel, osökt och okonstlad) eftersom dessa verk – ”ljud från mensklighetens barndom” (sp. 131) som uppstått och utvecklats ”nästan som en naturprodukt, halft medwetslöst” (sp. 115) – inte kan vara annat än naiva, precis som ett barn. Eposen har inte den civilisationens fernissa som den vuxne mannen eller senare diktverk har. Den homeriska naiviteten kan inte efterkonstlas eftersom ”all äkta och egentlig naivitet går förlorad” på det sättet, den kan endast återskapas om ”man i ett fromt, öppet, och utan förbehåll hängifwet hjerta uppfattar hans herrliga skapelser, och återgifwer dem kärleksfullt, utan afsigt, utan konstfullt sträfwande efter en eller annan förtjenst” (sp. 131–132). Wallenbergs tolkning slog ibland fel då han inte alltid kunde skilja ”uttryck af frisk, naturlig kraft, som af mångahanda sällskapliga wilkor icke blifwit bunden och som bär den owanskligaste prägel af oskuld” från ”barbarisk förskämning och brist på adelhet i sederna” (sp. 133) och därför använde ett för rått, plumpt och vardagligt språk.

Versifikationen var dock översättningens största brist. Hammarsköld behandlade den endast kortfattat, framför allt för att avfärda Wallenbergs ovan diskuterade modifikation av den Adlerbethska prosodin. Även recensenten i *Stockholms Posten* var till en början tveksam till Wallenbergs innovationer, men konstaterade till slut att de problematiska orden användes sällan och inte störde rytmen för mycket.

Hammarskölds recension inledde en lång replikväxling mellan honom,⁴⁷ Wallenberg⁴⁸ och Palmblad,⁴⁹ som av utrymmesskäl inte kan redovisas i detalj. De var överens om att antika författare ska översättas troget, att antika versmått kan tillämpas i svensk vers och att rytmen ska skapas genom en omväxling av betonade och obetonade stavelser, vilka de kallar för långa och korta. Vad de inte var överens om var exakta ordval och formuleringar, vilka enstaviga ord som skulle räknas som betonade och hur sammansatta ord skulle betonas; de var också oense om cesurer, taktvilor och incisioner, och i vilken utsträckning trokéer skulle få ersätta daktyler/spondéer i hexametern.

De metriska och prosodiska frågorna var särdeles infekterade. Wallenberg försvarade sin metriska princip och sin modifikation av Adlerbeths metrik och menade att han inte kunde vara inkorrekt när han hade etablerat en princip som han följde. En trolig orsak till den hårda tonen var att Hammarskölds kritik kunde förmodas bygga på Palmblads ”Svensk verslära”,⁵⁰ och att han trots sin anonymitet kunde antas höra till den nya skolan; att han recenserade för *Svensk Literatur-Tidning* tydde på det och misstanken stärktes av att han lovordade Ingelgrens och Tranérs hexameter.

När Palmblad blandade sig i replikskiftet, inledde han med att förklara sin aktning för Wallenbergs företag men inte dess resultat. Han tillskrev Wallenbergs

förbittrade reaktion på recensionen sårad egenkärlek.⁵¹ Men debatten gällde mer än känslor. Det var en strid om positioner och företrädare på det litterära fältet,⁵² där några av tvistefrågorna var översättning, prosodi och metrik.⁵³ Palmblad signerade sitt bidrag ”Författaren af Svensk Verslära i Phosphoros”, vilket av anonymiserade honom bland i övrigt anonyma bidrag och tillkännagav att han var författare till just den verslära som Wallenberg hade förkastat. Palmblad återanvände en taktik från en tidigare polemik mot litterära meningsmotståndare.⁵⁴ Han tog udden av kritiken genom att ta skydd bakom namn som även motståndarsidan erkände som auktoriteter och formulerade sitt försvar av den metrik som hade lagts fram i versläran inte som ett självförsvar utan som ett försök att hävda den metrik som hade etablerats i Sverige tack vare Adlerbeths översättningar. Han hävdade att hans metriska teori endast tjänade till att systematisera Adlerbeths praktik och ställa den på en vetenskaplig teoretisk grund hämtad från tyska metriker som Klopstock, Voss, Hermann och (August Wilhelm) Schlegel. I privat korrespondens framförde Palmblad viss kritik av Adlerbeth, vilket tyder på att det var ett taktiskt drag att upphöja Adlerbeth till en så stor auktoritet.⁵⁵

Debatten fortsatte ”med stigande häftighet och aftagande höflighet å ömse sidor”, som Sylwan (1898, s. 26) träffande beskriver ordväxlingen. Wallenbergs indignation tycks ha ökat av att en tredje part blandade sig i, en obehörig vars anseende inte var det bästa i alla kretsar.⁵⁶ Wallenberg avfärdade kritiken och ägnade stor kraft åt att bevisa att, om han skulle ta emot kritik såsom uppmuntran till en ”börjande talang”,⁵⁷ var åtminstone inte Palmblad rätt kritiker, eftersom han tvivelsutan saknade både meriter och auktoritet för att vara trovärdig i den rollen (recensenten skyddades av sin anonymitet):

Hvilken har anförtrott åt Hr P. & Rec. denna litterära domsrätt...? Har denna Hr P. genom utgifna skrifter, lysande af snille, smak och kunskaper, bildat och gagnat Allmänheten och derigenom bevisat sina anspråk att föra andras talan? (Wallenberg 1816b, s. 91)

Hr P. borde ändtligen begripa, att man skall hafva dokumenterat egen duglighet, innan man företager sig, att vilja tuckta odugligheten eller uppmuntra talangen, och att Hr P. sjelf icke står tillräckligen jämnt och säkert, för att omkullstötta andra. (Wallenberg 1816b, s. 93–94)

Wallenberg försökte vinna poäng genom att ifrågasätta Palmblad, framhålla hans oerfarenhet och visa att det lilla som han hade översatt inte tålde granskning. Palmblad upprepade att Wallenbergs kritik inte drabbade honom, att han

attackerade ”all Eumetrik” och att han såsom ”Öfversättare af en förplattad Ilias” inte kan rubba ett system

... hvartill bland Tyskar en Klopstock, Voss, Neubeck, A. W. Schlegel, bland Danskar Baggesen, bland Svenskar en Adlerbeth, Brinkman och Tranér bekänna sig. (Palmblad 1816b, s. 120–121)

Att Wallenberg höll fast vid sin föreställning kunde enligt Palmblad (1816b, s. 116–117) endast ha tre orsaker: han förstod inte ett argument, han kände inte till den teoretiska litteraturen och han hade ”felande organer för all deklamation och välljud”. Positionerna var låsta i sakfrågan; i fortsättningen förnyades endast förolämpningarna. När Wallenbergs *Odysseen* kom (1819–1821), påminde recensenterna om denna debatt, *Stockholms Posten* för att berömma Wallenberg för att han inte hade gett vika,⁵⁸ *Svensk Literatur-Tidning* för att vidhålla det berättigade i kritiken men nyansera den och påpeka att bristerna inte, i alla fall inte i *Odysseen*, var så allvarliga som de hade verkat i stridens hetta.⁵⁹

V

*Sagdt; och bort sig begaf den
hjelmbusksmyckade Hektor.
Snart derefter han kom till det
boningsbeqväma palatset,
fann dock ej Andromache der,
hvitarmiga makan;
ty med sin jollrande son och den
fagermantlade tärnan
stod hon i tornet på muren,
försänkt i sorg och i tårar. (Il. 6.369–373 i Johans-
son 1846)*

Svensk metrik och prosodi debatterades, men det rådde konsensus om översättningsprinciper. Att översättaren skulle sträva efter att återge källskriften troget både till innehåll och form hade blivit så accepterat, att Wallenberg inte hade sagt något om saken i förordet och recensenterna hade konstaterat att så skulle en antik text översättas. Dock innebär inte beslutet att göra översättningen trogen att arbetet blir mekaniskt och befriat från fler beslut. För att välja ord, exempelvis, eller meningsstruktur och stil, måste översättaren bilda sig en uppfattning om vilken nivå och komplexitet i målspråket motsvarar stilen i källtexten; att döma av förordet hade Wallenberg inte reflekterat över den problematiken.

Med tiden skärptes kravet på trohet och versöversättningar började få didaktiska syften vid sidan av de vittra. På 1810-talet prisades Adlerbeths översättningar och de rekommenderades som förebilder för översättare som ville översätta enligt

vad som kunde kallas ”den strängare methoden”⁶⁰ eller ”den stora stilen”.⁶¹ På 1830-talet kunde de beskrivas som ”märkwärdiga efterbildningar, hwilka, i fall man bortser från deras kanske alltför högt drifna modernitet, utan twifwel fullt motswara de många och stora loford, de skördat och skörda”.⁶²

Både fria och trogna översättningar är präglade av översättarens uppfattning om källtexten, de fria på ett mer uppenbart sätt än de trogna. I fria översättningar använder översättaren moderna poetiska former för att skapa en ny Homeros och lyfta fram aspekter av texten som enligt översättaren är dominerande och kan tilltala samtiden på ett annat sätt än en trogen tolkning. Munck af Rosenschöld ville med sina alexandriners och utbroderingar få fram det ”pom-pösa och majestätliga” (1813, s. 4); Wieselgren (1824) ville förmedla *Iliadens* folklighet i sin översättning av en ”Jonisk Folksång... till en Svensk”.⁶³

För en sentida läsare kan det vara mindre uppenbart hur skillnaderna mellan trogna översättningar ska tolkas om översättaren inte har klargjort saken i paratexter. Att en trogen översättning inte är en oförvanskad avspiegling av källtexten och att den ena trogna översättningen inte är den andra lik blev, om inte förr, uppenbart på 1840-talet med Johanssons Homeros-översättning.⁶⁴ Med anledning av Johanssons första provhäfte konstaterade Palmblad att, även om en översättare eftersträvar trohet, lämnar han likväl spår av sig själv i måltexten. Absolut likhet kan inte uppnås, så översättaren måste nöja sig med att återge det som i hans uppfattning är mest karakteristiskt för källtexten.⁶⁵ I en översättningshistorisk återblick konstaterade Palmblad att hos Voss framträdde Homeros

... i prakttalår, och talar (ställwis) ett braskande, tungt och konstlat språk; hos WALLENBERG har han pådragit en vadmalsrock, men har bibehållit naturligheten af en viss naiv godartighet; hos TRANÉR är han en talangfull konstmakare, som gör oupphörliga än lyckliga än olyckliga språkexperiment.⁶⁶

Från översättarens subjektivitet går Palmblad över till recensentens. Den recensent som länge har ägnat sig åt den text som han recenserar och har hunnit skaffa sig sin egen uppfattning om verket, kommer att bli en särskilt hård kritiker om översättarens prioriteringar har resulterat i en tolkning som avviker från kritikerns uppfattning om källtexten. Palmblads idéer om översättning och översättningskritik är märkbart genomtänkta sedan han återupptagit översättandet på 1830-talet.⁶⁷

Palmblad lovordar Johanssons översättning för dess trohet, omsorg om svenskan och goda versifikation. Eftersom tycket är olika, kan översättningen dock kritiseras just för ”den kanske något för långt drifna sorgfälligheten och utarbetandet så i

diktionen som versifikationen”. Palmblad saknar den ”simplicitet, den frånvaro af konst, den trefliga hvardagsdrägt, en viss ädel vårdslöshet” som i hans tycke utmärker den homeriska stilen. Med klädesmetaforik bedömer Palmblad att Johansson iklätt Homeros en kostym som visst är antik men för städad och borstad. Man kan se att ”han tänkt på sin toilette och derpå använt tid och möda” (Palmblad 1842, s. 172). Hexametern är för omsorgsfull. Palmblad är noga med att framhålla att kritiken beror på att översättningen inte motsvarar hans uppfattning av källtexten.

En senare recensent bedömde att Johanssons översättning var en mycket korrekt översättning, som dock stördes av en för ålderdomlig vokabulär.⁶⁸ Recensenten menade att dess främsta förtjänst är filologisk och att den varken var eller skulle bli fullt njutbar för den som inte hade läst Homeros på grekiska. Men den som har läst den grekiska texten – eller kan jämföra översättningen med den – ”skall alltid med stort nöje och nytta läsa Hr J:s arbete”.⁶⁹ Han hoppades att översättningen skulle bli till nytta för det grekiska studiet.

Johansson besvarade kritiken i förordet till *Iliaden*.⁷⁰ Naivism och arkaism är enligt honom vad som karakteriserar den homeriska texten. Bägge har orsakat bekymmer. Naivismen eftersom den passar svenskan illa. Arkaism har han strävat att återge med arkaism, men han har blivit sparsammare i *Iliaden*. Störst utrymme ägnar han åt att försvara sin stränga metriska form, från vilken han inte avviker.

VI

*En dödlig aning rår i Hectors höga själ,
När han til Andromaque at ta et ömt farväl
Sig hastar rum från rum, men får ej henne finna:
Ur Slottet hans Gemål har, åtföljd af en qwinna
Som hennes späda Son i sina armar bar,
På Stadens wallar gått, der hon med bäfwan tar
Den grymma strid i akt som öfwer fältet skallar;
Hon der sin olyckslott i minnet återkallar,
Och under sjäfängtt hopp, at i Trojaners Här
Sin kära Hector se, i tårar badad är. (Il. 6.369–373 i Gyllenborg 1790)*

När de tidiga översättarna, särskilt Wallenberg, jämförs med Johansson kan följande observeras. Vad gäller översättningsprincipen tycks utvecklingen gå från den fria översättningens dominans till den trogna översättningens dominans vid

vars sida en mer ordagrann översättning börjar uppträda. Parallellt med detta, kan det iakttagas att de tidiga översättningarnas huvudsyfte tycks ha varit vittret, medan ett pedagogiskt (bi?)syfte antyds för den sista översättningen. Fixeringen vid det metriska kan också dels ha haft ett vittert syfte (metrik och prosodi för svenskt bruk) dels lärt/pedagogiskt (metrik och prosodi för att ge en bild av det antika, hur det praktiskt fungerar i målspråket är av underordnat värde).

Att studera enbart Homeros-översättningar innebär att bryta ut ett litet, om ock signifikant, stycke ur ett kontinuum för undersökning. Generella slutsatser om de kontinuiteter och diskontinuiteter i det svenska antiköversättandets praxis och teori, som denna undersökning har kunnat peka på, kan därför dras först när det även finns studier av samtida översättningar av andra författare och andra genrer, både poetiska och prosaiska, till vilka denna undersöknings resultat kan länkas.

Noter

- 1 Följande förkortningar används: *Lyc* = *Lyceum*; *Phos* = *Phosphoros*; *StP* = *Stockholms Posten*; *SLT* = *Svensk Literatur-Tidning*; *SLFT* = *Svenska Litteratur-Föreningens Tidning*. *StP* 1814:272, fortsätter i nr 276 och 278. Wallenberg 1814–1815 och 1819–1821.
- 2 En liknande tankegång finns även i *StP* 1814:34, en recension av Boman 1813.
- 3 Johansson 1844–1845 och 1846.
- 4 Denna artikel har tillkommit inom ramen för projektet *Översatt till svenska. Den antika litteraturen och dess svenska översättare*, finansierat av Knut och Alice Wallenbergs stiftelse. Jag vill, som alltid, tacka det högre seminariet i grekiska i Lund för kritik och förbättringsförslag.
- 5 Regnér 1786.
- 6 Kellgren 1784, s. 51.
- 7 Regnérs 1786, s. 83 fras ”ädla enfald” ekar tveklöst Winckelmann.
- 8 Regnér 1786, s. 345–346.
- 9 *Odysseen* 8.266–366 (Ares och Afrodites affär på blankvers), *Iliaden* 1.1–129 (*Iliadens* inledning på rimmande alexandriner); den sistnämnda tryckt även i *StP* 1787:30.
- 10 Jfr Sylwan 1931, s. 84–85 och Mogren 1963, s. 3–18.
- 11 Regnér 1801, s. 5.
- 12 Gyllenberg 1790; 1789 läste Gyllenberg upp översättningen i Svenska Akademien. Bidragen i *StP* är i allmänhet anonyma, så ock en annan översättning ”Ur Homers Ilias. Början af 4:de Boken”, *StP* 1787:41.
- 13 Dryden 1811.
- 14 [Perrault] 1698. Trycket saknar översättarangivelse, men enligt artikeln ”Andromaque, en Latin *Andromache*” i Bayle 1720 ska en översättning av Perrault ha tryckts i *Receuil*. Dock anges där ett annat årtal.
- 15 Gruet 1776 och Murville 1776.
- 16 Regnér 1801, s. 158–160. Regnérs bedömning av episoden sammanfaller med den som finns s.v. ”Andromaque, en Latin *Andromache*” i Bayle 1720; där tas den som exempel

- på det slags naivitet som samtiden uppfattade som ”trop bourgeois, & bon seulement pour la Comédie”.
- 17 *Journal för Svensk Litteratur* 1801, s. 477–495 och *StP* 1802:4, 10 (av Carl Gustaf av Leopold, se Beskow 1862, s. 331–343). Jfr också Akujärvi 2011.
- 18 Regnér 1814, s. 72.
- 19 Regnér 1814, s. 73–74.
- 20 Recensionen i *SLT* 1815:52, sp. 817–825 (av Lorenzo Hammarsköld enligt Ljunggren 1952, s. 265) beklagar att revisionen berövade översättningen dess ”osökta naivitet och enkelt skalkagtiga ledighet” utan att göra den trognare vare sig metriskt eller tolkningsmässigt.
- 21 Hammarsköld 1806, s. 15–30 (*Il.* 1.366–413, 14.153–354); (Ingelgren) 1810 (*Il.* 6.369–502); (Palmblad) 1813 (*Od.* 9.105–566).
- 22 [Tranér] 1810 (*Il.* 22); [Munck af Rosenschöld] 1813 (*Il.* 6); [Wieselgren] 1824 (*Il.* 1).
- 23 Hexameter kunde även användas för fri översättning, t.ex. Gyllenberg 1804.
- 24 Adlerbeth 1804 och 1807. Se Akujärvi 2011.
- 25 *SLT* 1814:3, sp. 42–44.
- 26 Sjöström 1818–1827 och 1835–1842.
- 27 Tranér 1807–1822; de tre första böckerna reviderade i Tranér 1836.
- 28 För en undersökning av översättning vid universiteten i Sverige och Finland, se Akujärvi 2014a och 2014b.
- 29 [Tranér] 1810 recenserades i *Phos* 1810, s. 371–376 (av Atterbom och Palmblad), Tranér 1807–1822, häfte 3–6 (de sista av *Il.* 1) i *Phos* 1811, s. 75–79 (av von Schwerin) och Tranér 1836 i *SLFT* 1837:26, sp. 401–408.
- 30 *SLFT* 1837:26, sp. 405. För denna aspekt av Tranérs språk, jfr Berg 1905.
- 31 *SLFT* 1837:26, sp. 407. Kritiken upprepas av Palmblad 1849, s. 301.
- 32 Wallenberg 1814, företal (onummerad s. 1).
- 33 *Ibid.*
- 34 Jfr Akujärvi 2010.
- 35 Wallenberg 1814, företal (onummerad s. 1).
- 36 Adlerbeth 1804, företal (regel 4).
- 37 Wallenberg 1814, företal (onummerad s. 2–5). Således inte
Mullen är här uppvräkt; slagregn har fallit i nejden,
 utan
Mullen är uppvräkt | här; ty slagregn | fallit i nejden.
- Om placeringen av ord av denna form i en vers, jfr Sandwall 1913.
- 38 Wallenberg 1814, företal (onummerad s. 6–7).
- 39 Sverige var inte unikt. Jfr, t.ex., Häntzschel 1977, s. 31–38 och 234–236 och Prins 2005.
- 40 Wallenberg 1814, företal (onummerad s. 2).
- 41 Johansson 1846, s. VI–VII. Se Sylwan 1898, s. 21–32 och 1934, s. 113–137 för en översiktlig genomgång av debatten samt teorins och praktikens utveckling.
- 42 Hammarsköld 1816a; recensionen är anonym och har möjligen supplerats av Palmblad, se Ljunggren 1952, s. 272f.
- 43 Jfr reflektionerna över *Iliadens* blandning av högt och lågt, [Skjöldebrand] 1768, s. 38.
- 44 *StP* 1804:94, 100, 103.
- 45 *StP* 1814:278.
- 46 Detta omdöme följer Wallenbergs översättning, bl.a. i *SLFT* 1837:26, sp. 407 och *Nordisk familjebok*, s.v. ”Marcus Wallenberg” (<http://runeberg.org/nfck/0256.html>).

- 47 Hammarsköld 1816b.
 48 Wallenberg 1816a, 1816b, 1816c,
 49 Palmblad 1816a, 1816b, 1816c.
 50 *Phos* 1811, s. 489–568.
 51 Palmblad 1816a, sp. 356, se också Hammarsköld 1816b, sp. 75.
 52 Adlerbeths säkra position i det litterära Sverige var troligen orsaken till att han tog emot kritik utan att reagera skarpt, vilket Hammarsköld 1816b, s. 80 påminner om med syftning på sin recension i *Lyc* 1810, s. 69–95, 1811, s. 34–57 och Adlerbeths replik: *Lyc* 1811, s. 94–120.
 53 Se t.ex. Vinge 1978.
 54 Jfr Akujärvi 2011.
 55 Jfr Sylwan 1834, s. 124–126.
 56 Det dåliga anseendet sträckte sig till hela den nya skolan, men som förläggare och tryckare var Palmblad mer utsatt. *SLT* var ofta i blåsväder p.g.a. kritiska recensioner av litteratur som Svenska Akademien godkänt och 1815 gick det så långt att Palmblads verksamhet som akademisk boktryckare blev hotad för att avvärja kritik av Leopold, se Schück 1936, s. 342–404.
 57 Palmblad 1816a, sp. 356.
 58 Anonym i *StP* 1819:123, 125, 134, 137 och 1821:182, 185.
 59 V.F. Palmblad i *SLT* 1820:33, sp. 513–528.
 60 Hammarsköld 1816a, sp. 144.
 61 *Phos* 1810, s. 371.
 62 *SLFT* 1837:26, sp. 402. Jfr även Akujärvi kommande.
 63 Oὔτις 1868 parodierar *Odysseen*.
 64 Johansson 1841–1842 (provöversättning, ll. 1–8), 1844–1845 och Johansson 1846.
 65 Recension i *Frey* 1842, s. 171–173.
 66 Palmblad i *Frey* 1842, s. 171–172
 67 Se Akujärvi kommande.
 68 C.F.B. (= Karl Fredrik Bergstedt?) i *Frey* 1844, s. 454–457 (rec. av Johansson 1844–1845, I).
 69 C.F.B. 1844, s. 456. Se också C.F.B. i *Frey* 1845, s. 293 (rec. av Johansson 1844–1845, II).
 70 Johansson 1846, s. v–vii.

Referenser

NB bibliografin omfattar inte alla (halv)anonyma recensioner som omtalas i artikel.

- Adlerbeth, G.J., *Virgilii Aeneis, öfversatt*, Stockholm, 1804.
 –, *Virgilii Bucolica och Georgica, öfversatta*, Stockholm, 1807.
 Akujärvi, J., ”...til Rusin-Strutar och Tortebotnar. Översättningars nytta enligt förord till svenska översättningar av antik litteratur under 1700-talets första hälft”, *Sjuttonhundratals* 2010, s. 50–73.
 –, ”Innovatörer och traditionalister. Om tidiga svenska klassikeröversättares syn på sin roll i det svenska litterära systemet”, i P.E. Ljung (red.), *Transformationer. Valda texter från*

- International Association of Scandinavian Studies (IASS) 28:e konferens i Lund 2010*, Lund, 2011, s. 231–246.
- , ”*Suethice*. Dissertationer, disputationer och dissertationsöversättningar under 1800-talet”, *Aigis* 2014:1 (<http://aigis.igl.ku.dk/2014,1/JA-Suethice.pdf>).
- , ”Appendix. Förteckning över dissertationsöversättningar under 1800-talet”, *Aigis* 2014:1 (<http://aigis.igl.ku.dk/2014,1/JA-Suethice-app.pdf>).
- , ”Svenska filologer och översättning inom och utanför universitetet. Exemplet dramaöversättning på 1800-talet”, i E. Cullhed & B. Lindberg (red.), *Klassisk filologi i Sverige*, Vitterhetsakademien, kommande.
- Bayle, P., *Dictionaire historique et critique*, 3 utg., Rotterdam, 1720.
- Berg, R. G:son, ”Stilistiska sträfvanden hos Tranér och Adlerbeth”, *Språk och Stil* 1905, s. 205–233.
- Beskow, B. von, ”Minne af Stats-sekreteraren Carl Gustaf af Leopold”, *Svenska Akademiens handlingar ifrån år 1796*, Stockholm, 1862.
- Boman, M., *Arbeten och dagar. Sånger af Hesiodos. Öfversatta*, utg. av L. Hammarsköld, Stockholm, 1813.
- Dryden, J., ”The last parting of Hector and Andromache: from the sixth book of the Iliad”, i J. Warton & J. Warton (red.), *The poetical works of John Dryden*, IV, London, 1811, s. 533–542.
- Gruet, M., *Les adieux d’Hector et d’Andromaque, Iliade d’Homère, Livre VIe*, Paris, 1776.
- Gyllenborg, G.F., ”Hectors afsked til Andromaque”, *StP* 1790:74.
- , *Twisten emellan Ajax och Ulysses om Achills vapen. Fri öfversättning*, Stockholm, 1804.
- Hammarsköld, L., *Öfversättningar och imitationer efter äldre och nyare skaldar*, Stockholm, 1806.
- , rec. av Wallenberg 1814–1815, *SLT* 1816a:8–9, sp. 113–144.
- , ”Duplik till Herr Marcus Wallenberg...”, *SLT, bihang* 1816b:10, sp. 75–80.
- I. (= G. Ingelgren), ”Hektors och Andromaches afsked. Episod ur Iliaden. (VI. 369–502.)”, *Phos* 1810, s. 203–208.
- Häntzschel, G., *Johann Heinrich Voß. Seine Homer-Übersetzungen als sprachschöpferische Leistung*, München, 1977.
- Johansson, J.F., *Homeros’ Odysseia. Från grekiskan*, häfte I–II, Uppsala, 1841–1842.
- , *Homeros’ Odysseia. Från grekiskan*, I–II, Örebro, 1844–1845.
- , *Homeros’ Ilias. Från grekiskan*, Örebro, 1846.
- Kellgren, J.H., ”Til Cynthia. Fri öfversättning af Propertii 15 eleg. i 2 boken”, *Svenska Parnassen* 1784, s. 42–52.
- Ljunggren, T., *Lorenzo Hammarsköld som kritiker. Med särskild hänsyn till hans förhållande till Tegnér*, Lund, 1952.
- Mogren, J., *Antik poesi i svensk översättning. Två studier*, Lund, 1963.
- [Munck af Rosenschöld, P.], *Iliaden. Sjette boken. Fri översättning*, Stockholm, 1813.
- Murville, M. de, *Les adieux d’Hector et d’Andromaque, Iliade d’Homère, Livre VIe*, Paris, 1776.
- Οὐτίς, *Ulysses på äfventyr, eller Homeri Odysse i fri öfversättning. Första häftet (rhaps. I–III)*, Lund, 1868.
- P. (= V.F. Palmblad), ”Odysseus bland kykloperne (Odysseen IX: 105–566)”, *Phos* 1813, s. 205–221.
- Palmblad, V.F., ”Om principen för svensk metrisk vers...”, *SLT* 1816a:23 & 24, sp. 353–380.
- , ”Till Hr Marcus Wallenberg”, *SLT, bihang* 1816b:15–16, sp. 113–123.
- , ”Till Hr Lektor Wallenberg”, *SLT, bihang* 1816c:19, sp. 151–152.
- , ”Tranér, Johan”, *Biographiskt Lexicon öfver namnkunnige svenske män* 1849, s. 299–310.

- [Perrault, Ch. (?)], "Adieu d'Hector et d'Andromaque. Traduit du VI. livre de l'Iliade d'Homère", *Recueil de pieces curieuses et nouvelles, tant en prose qu'en vers*, la Haye, chez Adrian Moetjens, 1698:5, s. 581–590.
- Prins, Y., "Metrical translation: Nineteenth-century Homers and the hexameter mania", i S. Bermann & M. Wood (red.), *Nation, language, and the ethics of translation*, Princeton, 2005, s. 229–256.
- Regné, G., "Prof utur grekiska vitterheten", *Svenska Parnassen* 1786, s. 83–87, 163–175, 248–254, 345–355.
- , *Försök til metriska öfversättningar från forntidens skalder. Med förutgående afhandling i samma ämne*, Stockholm, 1801.
- , *Gustaf Regnérs vitterhets-nöjen*, I, Stockholm, 1814.
- Sandwall, F., "Om accentueringen av två- och trestaviga komposita i 1600-talets svenska", *Språk och stil* 1913, s. 21–109.
- Schück, H., *Svenska Akademiens historia på Akademiens uppdrag författad*, III, *Akademien 1809–1819, Rosensteins sista tid*, Stockholm, 1936.
- [Skjöldebrand, E.], *Försök om epopée, poëme epique eller hjälte-dikt*, Stockholm, 1768.
- Sjöström, A.G., *Odyssea Homerica prima [-quarta] rhapsodia, græce et svethice*, 1–16, Åbo, 1818–1827 (diss.).
- , *Homeri Odyssea svethice reddita*, 1–57, Helsingfors, 1835–1842 (diss.).
- O. Sylwan, "Bidrag till svenska metrikens historia", *Sammlaren* 1898, s. 1–43.
- , *Den svenska versen från 1600-talets början. En litteraturhistorisk översikt*, II, *Perioden 1772–1809*, Göteborg, 1931.
- , *Den svenska versen från 1600-talets början. En litteraturhistorisk översikt*, III, *Romantiken*, Göteborg, 1934.
- [Tranér, J.], "Försök till öfversättning af Iliadens tjugeandra sång, efter Homeros", *Lyc* 1810, s. 1–22.
- , *Prima [-duodecima] Iliadis Homericae rhapsodia svethice reddita*, 1–90, Uppsala, 1807–1822 (diss.).
- , *Homers Ilias från grekiskan*, Uppsala, 1836.
- Wallenberg, M., *Homäros' Ilias. Öfversatt*, I–II, Stockholm, 1814–1815.
- , "Några anmärkningar i anledning af recensionen...", *SLT, bihang* 1816a:8–9, sp. 57–66.
- , "Till författaren af svensk verslära i Phos och till recensenten af Homäros' Ilias", *SLT, bihang* 1816b:12–14, sp. 89–112.
- , "Slutdeclaration till Hr Boktryckaren Palmblad", *SLT, bihang* 1816c:19, sp. 145–152.
- , *Homäros' Odyssea. Öfversatt*, I–II, Linköping, 1819–1821.
- [Wieselgren, P.], *Homers Iliad. En jonisk folksång, öfversatt till en svensk. Första sången, eller försök huruvida det kan lyckas*, Stockholm, 1824.
- Vinge, L., *Morgonrodnadens stridsmän. Epokbildningen som motiv i svensk romantik 1807–1821*, Lund, 1978.

Terese Anving
Måltidens paradoxer

Om klass och kön i vardagens familjpraktiker

Ett kök är vackrast just vid middagstimman,
när frysen villigt lämnat ur sin buk
en tinande förpackning, blank av imman
från kökets värme, som gör fisken mjuk.
När mjölken ivrigt väntar att bli drucken,
nyss tagen ur sin boning, kylskåpskall.
När smörassietten, fastän lite sprucken,
står glad beredd med smör i alla fall.
När pepparn lekfullt duggar över fisken,
när osten släpps lös ur skafferiet,
när diskmaskinen längtar efter disken
och när vinägern står och luktar sprit.
När extrabillig korb, på Konsum rallad,
tas fram och söker verka lite fin.
När ur en salladsskål en doft av sallad
far ut i friska luften bak gardin.
När barnamagar står i samlad skara,
när mammas fingertoppar luktar lök,
potatislocket puttrar: ”Dom är klara!” –
ja då är det som vackrast i ett kök.

Tage Danielsson (1967:66)

Med sinnlig precision beskriver Tage Danielsson kvällsmåltiden i en barnfamilj. Dikten förmedlar en känsla av att något gott väntar. Snart kommer barnen. Snart töms immande, doftande fat och köket fylls med skoj. Tage Danielsson beskriver ett kök med lukter, människor och billig mat som görs lite godare och mer tilltalande än vad den var från början, och skaldar samtidigt en dikt om familjer, kön, klass och om måltiden i Sverige. Men det är också en dikt för hur omsorg, materialiserad genom måltiden, uttrycks.

Jag återkommer till mitt eget kök under middagstimman. Just då är det inte alltid vackert. Tvärtom. Sällan eller aldrig står barnmagarna och väntar förväntansfullt på maten. Men vi äter oftast tillsammans. Ibland är det rofylt, och ibland är det kaotiskt. Tage Danielssons dikt omges däremot av ett näst intill romantiskt skimmer som får åtminstone mig att vilja sätta mig till bords. Det romantiska skimret innebär emellertid att andra aspekter av måltiden förblir dolda. Om omsorgen uttrycks så är däremot arbetet – en annan aspekt av omsorgen – frånvarande. Istället tycks såväl mjölken och pepparn som salladen och smöret leva sina egna liv och själva ställa sig på bordet. I köket finns en mamma, men ingen pappa, maten är hemlagad istället för färdiglagad och uppvärmd. Barnen är hungriga och förväntansfulla, inte arga och matvägrande. Dikten skildrar den goda och hemlagade kvällsmåltiden, tillagad av modern, som samlar alla familjemedlemmar. Det är en föreställning om måltiden som fortfarande tycks leva kvar, även om ”mamas fingertoppar” idag har mer att stå i än att lukta lök.

På samma gång som måltiden kan symbolisera allt det som Danielssons dikt så väl formulerar så är det också en aktivitet där andra relationer uttrycks och manifesteras – vilket är vad som här kommer att analyseras. I måltiden möts föreställningar om det goda livet, maktrelationer, normer om hur det bör vara och svårigheter att leva upp till desamma. Måltiden är en praktik som ofta sker inom hemmets väggar men som samtidigt är nära relaterad till samhällliga försök till att få människor, och inte minst familjer med barn, att äta bättre, nyttigare och, inte minst, tillsammans. Genom att rikta blicken mot måltiden och därmed mot familjelivet vill jag i det följande utforska denna viktiga del i familjers vardag; relationerna som utgör och kringgärdar måltiden, det arbete och den omsorg som den är förenad med, samt om måltiden som ett sätt att normera föreställningar om ”gott föräldraskap”. Föreliggande text bygger på min avhandling som också den heter *Måltidens paradoxer. Om klass och kön i vardagens familjepraktiker*¹, men här lyfter jag fram tre särskilt relevanta teman som handlar om måltidens plats i familjers vardagsliv. För det första vill jag titta på måltidens plats för hur ”familj görs”² och etableras. För det andra kommer jag att diskutera det könskodade arbete som vardagsmåltiden fortfarande präglas av. Slutligen kommer jag att diskutera hur klasspositioner uttrycks och kan förstås genom att rikta blicken mot en av vardagens mest centrala aktiviteter.

Samhällsvetenskapliga perspektiv på måltider

Måltider kan såväl skapa som splittra sociala relationer, de kan innebära gemenskap men också skillnad. Inom den samhällsvetenskapliga forskningen har en del fokuserat på måltidens sammanhållande kraft medan andra har fokuserat på hur måltider kan skapa avstånd och etablera och fördjupa skillnader.

Matens väg in i sociologin har gått genom antropologin och antropologer som Claude Lévi-Strauss och Mary Douglas. Lévi-Strauss tankar tar sin utgångspunkt i den så kallade "kulinäriska triangeln" genom vilken han visar på hur människor, med hjälp av maten, förvandlar natur, den råa okokta maten, till kultur, den färdiglagade måltiden. Maten ses ur Lévi-Strauss perspektiv på så vis som ett medium mellan storheterna natur – kultur (Lévi-Strauss 1966). Såväl Lévi-Strauss som Douglas intresserade sig för matens symboliska mening och Douglas har bland annat uppmärksammat matens kommunikativa innebörd (Douglas 1972). Reglerande gränsdragningar, normsystem, ritualer och institutioner bidrar tillsammans till att skapa ordning. De utgör en mängd sätt att urskilja huruvida vi äter rätt eller fel (Bildtgård 2002: 16). Är det till exempel socker, frukt, salt, stekt, eller bara fet mat som bör undvikas? Gränsdragningar innefattar, utesluter, skapar gemenskap och avskiljer. Måltidens sammanhållande kraft består i att den förenar oss på ett biologiskt plan, vi måste alla äta och dricka för att överleva, och på ett socialt plan förenar den oss då vi äter tillsammans. Måltiden symboliserar samvaro och gemenskap, detta samtidigt som den är djupt individuell, det jag stoppar i min mun och äter är inget som delas med någon annan (Simmel 1910). Främst har dock forskare som betonar måltidens gemenskapsfunktioner understrukit att ätandet speglar ett kollektiv och då inte bara i termer av att man gör någonting gemensamt eller gör något i relation till en föreställd gemenskap. Det gemensamma består främst i delandet av olika sociala normer, distinktioner och statusmarkeringar om hur ätandet och måltiden bör se ut och gå till. Och om sociologen George Simmel (1910) fokuserade måltidens förenande krafter så menar Pierre Bourdieu istället att mat och måltider är en del av hur skillnad (äter)skapas. I sitt klassiska verk *Distinction. A Social Critique of the Judgement of Taste* (1984) visar han på hur mat som en del av smaken är en distinktionsmarkör. Maten utmärker skillnad mellan individer och mellan kollektiv och ur Bourdieus perspektiv sker dessa markeringar främst i relation till klass. Mängden kulturellt kapital, kulturella och ibland abstrakta tillgångar om vad som anses vara rätt smak, är enligt Bourdieu avgörande för vår klassposition. Ett sätt att ackumulera det kulturella kapitalet i termer av mat är till exempel ett visst sätt att äta och att servera rätt mat vid rätt tillfälle, att inneha viss matkunskap, men också att kunna göra distinktioner

mellan olika former av mat och dryck, distinktioner mellan mer exklusiv dryck som olika viner, men också mellan dagligvaror som kaffe, bröd och ostar (se även till exempel Sellerberg 1976; Warde 1997; Bahr Bugge & Almås 2006). Att tillgodogöra sig kulturellt kapital genom mat kan också handla om att äta ovanlig och ”exotisk” mat. De norska sociologerna Anechen Bahr Bugge och Reidar Almås (2006) har till exempel visat hur den trendiga (och ofta ”exotiska”) måltiden är ett sätt på vilket social status förmedlas.

I min studie står familjemåltiden i fokus vilket innebär att begreppen familj och måltid och relationen mellan dem är särskilt central. Vad familj är och betyder är något som kan ges olika betydelser i olika sammanhang och familj är något som ”görs” genom olika aktiviteter. Familj kan på så sätt betyda skilda ting beroende på om vi skriver på vårdnadspapper eller om vi bjuder in till släktmiddag. Det betyder att det också ofta råder diskrepans mellan vilka vi själva menar att vår familj utgörs av och vad familj betyder i till exempel rättslig mening. Jag utgår från ett praktikorienterat synsätt på familjen och menar i linje med sociologen David Morgan (1996, 2011) att familj är något som ”görs” genom aktörers olika situationsbundna handlingar och aktiviteter. Måltiden är ett exempel på hur familj skapas som en enhet genom att träffas, sitta ner och äta tillsammans. Dessa handlingar är både aktiva och genomtänkta såväl som rutinmässiga och i det närmaste förkroppsligade. Praktiker är också förbundna med institutioner och diskursiva föreställningar om hur en familj bör se ut och agera. I skärningspunkten mellan samhälleliga föreställningar och vardagens aktiviteter är det därför viktigt att förstå vilken betydelse aktiviteterna ges i familjers vardagsliv, hur människor förhåller sig till dem och hur de prioriteras.

Den empiri som ligger till grund för den här texten bygger på 30 intervjuer med måltidsansvariga föräldrar med barn under 8 år.³ Sammantaget har 30 personer intervjuats varav fyra är män och 26 är kvinnor. Jag har strävat efter att få en bredd i erfarenheter och berättelser av vardagen och de personer som har intervjuats har både olika klassbakgrund och olika etnisk bakgrund. Bredden av erfarenheter syftar till att dels visa på liknande upplevelser i att ha yngre barn, dels synliggöra vardagens olika villkor och hur olika positioner också är avgörande för vårt vardagsliv. De intervjuade kommer därutöver från olika familjeformer, är frånskilda eller separerade, gifta eller samboende, har flera eller endast ett barn.

Måltiden – ett nav i vardagens ebb och flod

Den gemensamma måltiden är fortfarande, trots vissas oro för att den är på väg att försvinna (Falk 1994), en ofta prioriterad aktivitet i familjers vardagsliv (Murcott 1997; Holm 2001:205 ff). Studier (DeVault 1991; Sellerberg 2008; Sellerberg & Anving 2010) har också visat att måltidsrutiner förändras med barn i hushållet, inte minst handlar det om att redan då barnen är ganska små börja äta tillsammans med dem, och betydelsen av att sitta tillsammans och äta blir allt viktigare med barn.⁴ Detta tycks i det närmaste vara en självklarhet för många av de intervjuade:

Sandra: Vi har alltid gjort så hemma hos mig och hemma hos min sambo har de också alltid ätit tillsammans så då blir det mer att man bara, det är självklart liksom. Jag kanske inte reflekterar så mycket över varför, eller vad det betyder. Men vi skulle ju aldrig få för oss att inte äta tillsammans, det skulle kännas jättekonstigt. Och jag vet vissa, kanske låter barnen äta först och så äter föräldrarna sen och det tycker jag är, alltså jag tycker att det är konstigt faktiskt. Och alltså just för att det är något sådant som man gör tillsammans. Någon sorts social grej ändå som jag tycker att man ska göra tillsammans.

Att äta tillsammans är en praktik så självklar att det inte ens är något Sandra reflekterar över, utan snarare något som reflekteras över då det inte sker. Den gemensamma måltiden har också en normativ betydelse och att inte äta tillsammans är något som anses vara konstigt, och som jag tolkar Sandra också mindre bra. Likt Sandra beskriver, är det också något som kan vara rotat i den egna biografien, något hon har gjort med sina egna föräldrar. Därför vill hon när hon själv fått barn också göra på samma sätt; samlas och äta tillsammans (se även DeVault 1991; Morgan 1996; Smart 2007).

I berättelsen om måltiden är samlingen ofta en av grundbultarna, en betydelse som inte tycks ha att göra med i vilken form av relation de intervjuade lever i, utan snarare med det faktum att de har barn. Betydelsen av samling kan förstås i relation till familjemedlemmarnas förflyttningar, vardagens ebb och flod (DeVault 2003) och mot bakgrund av att de flesta i Sverige idag förvärvsarbetar och har barn på förskola. Dessa förflyttningar (och intagande av rum), eller ”vardagens ebb och flod” som DeVault kallar det är ett sätt på vilket ”familj görs” (2003). Däremot måste samvaro förstås i relation till frånvaro, det vill säga, samvaron prioriteras inte sällan just därför att familjemedlemmarna har varit ifrån varandra. Samtidigt är det så att den gemensamma tiden i hemmet inte alltid spenderas just tillsammans utan familjemedlemmarna befinner sig var för sig (DeVault 2000, 2003; Friberg 2005)⁵. Kvällsmåltiden

är en av de tidpunkter under dagen som alla träffas. Att måltiden innebär en träffpunkt för barn och vuxna i vardagen är således något som betonas starkt av de intervjuade. Genom intervjuerna framträder samlingen som en överordnad princip, men en princip vari också andra betydelser kommer till uttryck. Samlingen är viktig både för att träffas och för att de vuxna vill att barnen ska lära sig att det är så det går till:

Anna: Alltså grunden det är ju familjen och att samlas. Att samlas och att visa barnen att det är viktigt att äta tre mål mat om dagen och att äta mellanmål. Lära dem att äta. Det är det viktigaste för mig, lära dem att äta och samlingspunkten, att det blir något positivt. För jag ser så många barn i mina barns närhet som aldrig äter en måltid med sin familj.

Citatet ovan sammanfattar väl den bild av den gemensamma måltiden som de intervjuade har pekat på där måltidens pedagogiska aspekter framhävs och Anna framhåller måltidens normativa betydelser – familjemedlemmar *bör* äta tillsammans. Att inte äta tillsammans är något som ses negativt på, det är något icke önskvärt och i det närmaste en fara. Att äta tillsammans innebär att leva upp till förväntade normer och att genom sitt agerande skapa en respektabel familj (Skeggs 1999). Genom måltiden lärs barn till exempel om hur de bör äta, så som tre mål mat och två mellanmål (Cinotto 2006:21; Sellerberg 2008; Sellerberg & Anving 2010). Till skillnad från livet utan barn är det i livet med barn av betydelse att föregå med gott exempel: att äta en hyfsat näringsrik måltid, ta god tid på sig och sitta tillsammans vid bordet. Måltiden blir på detta vis en praktik inom vilken respektabel familj skapas, men också en pedagogisk praktik där barnen förmodas lära sig vad ett gott matbeteende består i.

Ett annat centralt tema är att måltiden har nya sociala ingredienser som utgör en del av hur föräldraskap utövas, de har "höjt ribban" som en av de intervjuade uttrycker det. Att barn innebär ansvar kan tyckas som en självklarhet men ansvar har olika innebörd i olika tider och platser. Ansvaret beskrivs av de intervjuade som en anledning till oro såväl som skuld, känslor jag kallar *måltidens emotionella ingredienser*. Dessa emotionella ingredienser kan också bestå av glädje, förtjusning och njutning, men de är emotioner som inte haft en lika framträdande plats i de intervjuades berättelser om sina vardagspraktiker. Ett gott föräldraskap symboliseras av att föräldrarna också ger sitt barn bra mat, inte bara för barnets egen skull här och nu, utan också som en önskan inför barnets fortsatta framtid (Sellerberg & Anving 2010). Maten är en del av en uppfostringspraktik som får en särskild betydelse genom sina hälsoeffekter. Gemensamt

är att alla de intervjuade förhåller sig (om än på olika vis och berättar på olika sätt om det) till en specifik måltidsdiskurs. ”Görandet av” familj sker på så sätt inom en specifik kontext för vad föräldraskap innebär, en kontext som inte är neutral utan snarare fylld av föreställningar och normer, men som inte alltid realiseras i praktiken. Barns fostran in i en viss matkultur handlar också om en fostran in i något större, fostran in i ett samhälle och fostran in i ett socialt sammanhang, en livslång kultivering, med tillhörande koder, vari maten är en (Charles och Kerr 1988; Lareau 2003; Sellerberg & Anving 2010).

Engagemanget som läggs på att ge barn goda matvanor bör också ses i ljuset av den otillräcklighet som det också kan ge upphov till. Att vilja och att misslyckas kan leda till just en känsla av otillräcklighet. Samtidigt som denna otillräcklighet också kan förstås gentemot vad som orkas med. En del av de intervjuade berättade om hur de tycker att det finns en risk att föräldrar skuldbeläggs och flera av dem talade också om skulden i mer könsspecifika termer:

Malin: Ja men det känner man ju sen på kvällen när de har gått och lagt sig, eller då vid halv 9 på kvällen, att vilken dålig mamma jag är som inte har gett mina ungar någon middag egentligen. Men då vet jag ju att då får han [mannen, min anmärkning] ta fram kastrullerna och så får han ställa sig och laga mat eller så blir det varma mackor liksom.

På samma gång som Malin vet att barnen klarar sig även om hon inte lagat mat till dem på kvällen så förhåller hon sig ändå till och reflekterar över att hon varit en dålig mamma. Oavsett att såväl män som kvinnor lagar mat till sina barn så tycks arbetet vara förenat med en nära koppling till förståelse av kön och till diskursiva föreställningar om vad det innebär att vara mamma, vilket leder till att mödrar i högre grad också förväntas utföra arbetet (Holm 1993:240). Malins förhållningssätt aktualiserar denna fortfarande närvarande koppling mellan måltid och moderskap. Detta är en återkommande tendens hos de intervjuade kvinnorna, de anser sig vara dugliga och goda mödrar samtidigt som de förhåller sig till de upplevda kraven genom att motivera och förklara sitt eget handlande.

Måltidsarbetet – ett könskodat arbete

I den inledande dikten om hur måltiden dukats fram till en väntande skara barn har ”frysen villigt lämnat ut sin buk”, smörassietten står ”glad” och doften av sallad får ut bakom gardinen. Det är en idyllisk bild men den döljer att det är någon som utför handlingarna, arbetet. Det enda sättet på vilket vi förstår att

det är någon som har tillagat maten är att ”mammans fingertoppar luktar lök”, i övrigt tycks maten i det närmaste ha kommit fram av sig självt. Som vi dock vet så sätter inte måltiden fram sig själv utan den kräver mycket arbete och nedan är det just arbetet bakom och kring måltiden som närmre diskuteras.

Utifrån den gängse definitionen av arbete som synonymt med produktionsarbete har feministiska interventioner visat på och hävdade att en sådan definition är för smal och att även omsorgsarbete bör inkluderas i arbetsbegreppet (se till exempel Oakley 1974; DeVault 1991). På avstånd kan måltidsarbetet tyckas relativt okomplicerat. Det är praktiskt, vardagligt och repetitivt (Bugge och Almås 2006: 206). I studier om och av arbete framträder däremot andra definitioner än just de produktiva. Det emotionella arbetet och omsorgsarbetet är centrala delar i servicearbete såväl som i hushållsarbete och i det personliga livet. Det handlar inte enbart om det praktiska arbetet utan också om att skapa en känsla av tillhörighet, utöva omsorg, stötta och trösta, om att ”känna rätt” och upprätthålla bilden av att allt är som det ska och att leva upp till förväntade normer (Hochschild 1983; Mulinari 2007). Sammantaget refererar dessa beskrivningar av arbete till något som också är en del av den sociala interaktionen, inte endast något som genererar ekonomiska transaktioner utan pekar mot en bredare definition av arbete (DeVault 1991:19).

Planeringen av måltiden visade sig genom intervjuerna vara en central del av arbetet. På samma gång som planeringen var en mycket konkret aspekt av arbetet sågs den inte alltid som ett arbete. I frågan om vardagens inköp och synen på hur dessa planeras har det bland intervjupersonerna till största delen handlat om listor av olika slag. Inom konsumtionsundersökningar antas också ofta matlagningsprocessen börja i affären. Det är där den första länken i kedjan till vad som ska bli den färdiga måltiden går att se (Ekström och Fürst 2001, s. 216). Samtidigt döljer ett sådant angreppssätt det faktum att mycket av planeringen inför måltiden sker långt tidigare, kanske på morgonen, på kvällen innan eller på jobbet (Ekström och Fürst 2001, s. 216). En rationell förståelse av planeringen är därmed inte tillräcklig. I det följande vill jag utforska på vilket sätt planeringen också kan förstås som en form av omsorgsarbete. Feminister som har studerat måltiden har visat på hur planeringen av måltiden i verkligheten upptar en stor del av måltidsarbetet (Ekström 1990; DeVault 1991; Ekström och Fürst 2001). Ekström (1990) menar att det kan förstås som att kvinnorna hade ”kylskåpet i huvudet”. I en av intervjuerna berättar Samira om hur det för henne som ensamstående med fem barn handlar om att kunna passa in olika aktiviteter i ett ofta hektiskt tidsschema:

Samira: Om jag har tid så går jag och handlar när de [avser barnen, min anmärkning] har åkt. Men om klockan blir två, tre så hinner jag inte, inte städa hemma, inte göra någonting för då kommer de snart.

Terese: De kommer hem från skolan?

Samira: Ja, och jag måste göra mat till dem. Jag gör mat så snabbt jag kan, jag köper någon pizza och om jag inte har någonting så jag värmer något till dem.

Terese: Men när du går och handlar, gör du oftast det på förmiddagen?

Samira: Ja, för att jag hämtar den lilla två på dagis. Och är han med så vill han köpa en massa olika saker och tuggummi ...

Samira beskriver tydligt hur inköpen också måste synkroniseras i relation till resten av vardagens händelser. Hon berättar om vikten av att hon hinner göra visst arbete på förmiddagen innan hon ska hämta det ena barnet på förskolan och de andra kommer hem från skolan. Men hon beskriver också hur det kan vara problematiskt att handla med det yngsta barnet eftersom det då vill ha godis och stoppar ner olika varor i vagnen. För att vardagen ska kunna flyta så smärtfritt som möjligt krävs det därför att aktiviteterna sker vid specifika tillfällen och att hon ständigt anpassar dem efter de övriga familjemedlemmarnas tider. Hochschild beskriver detta som "second-shift sensibility"; "a continual attunement to the task of striking and restriking the right emotional balance between child, spouse, and outside job" (Hochschild 1989:37). Vad Hochschild benämner som "the second shift" är arbetspasset i hemmet, då till skillnad från vad hon kallar "the first shift", det vill säga arbetet utanför hemmet. "The second shift" menar hon inte bör förstås som endast innehållande ett visst antal uppgifter. Tvärtom, menar hon, att det i arbetet i "the second shift" finns en medvetenhet och känslighet inför vardagens olika händelser och deltagare, en känslighet som de ansvariga inte ofta reflekterar över utan istället "bara gör".

Eventuell frånvaro av en uttalad planering betyder däremot inte att de intervjuade inte har någon idé om vad de ska äta, utan istället berättar de om hur de ofta kan skapa en måltid av det som de har sett till ändå finns hemma, en form av "reservplanering". Detta illustrerar hur de i det närmaste alltid beskriver sig ha en viss kontroll över läget:

Louise: Nej, men det är väl mycket det att man är i sin, man är i sin vanliga, alltså sin rutin, jag vet inte, man tar det som är beprövat. Alltså man gör, jag säger men, men jag kör en del säkra kort på vardagarna. Man kör liksom, kanske att det är lite spaghetti, fläskpannkaka, det kanske är falukorv, alltså det blir lite säkra kort sådär.

Terese: Men det är kanske som du säger då vill man ju att...

Louise: Det blir inte så mycket variation kanske, variationen är inte jättestor. Och det kan man ju tycka är lite tråkigt, men så tror jag nog att hon[syftar på dottern, min anmärkning] kanske är nöjd med det ändå, men det blir ju ändå ungefär detsamma.

Ovan beskrivs hur Louise trots upplevelsen av brist på tid eller inspiration lyckas komma på något att äta. Förutsättningen för detta är en ständig kontroll och överblick. Däremot beskrivs den här delen av matarbetet som ”att sno ihop något”, att ”köra” något, i de närmaste nedlåtande uttryck (se även Sellerberg 2008). Det berättas som om det vore en mindre fullvärdig form av matlagning, detta trots att den involverar en mängd arbete och vetskap om att vad de kan göra med det som finns hemma. Den måltidsansvariga lever i det närmaste med planeringen och med *”familjen i huvudet”*. Det vill säga, planeringen av måltiden handlar inte endast om ”att ha kylskåpet i huvudet” (Ekström 1990:146; Ekström och Fürst 2001) utan att leva med familjen och måltiden i tankarna.

Vardagens måltid innebär en ständig koordinering och förhandling gentemot de olika händelser som omger den men också gentemot olika smaker och behov. Planeringen är såväl ett praktiskt arbete, som i sig är en form av omsorg, som ett ofta outtalat men ständigt pågående arbete, ett konstant omsorgsarbete som är i görande. Sammantaget kan planeringen av måltiden också förstås som ett emotionellt arbete där avgränsat praktiskt arbete och känslor inte kan separeras utan utgör grunden för varandras existens. Att ”care about” (att jämföra med ”care for” som snarare avser konkreta arbetsuppgifter) antas ofta betyda att känslor visas och utövas gentemot någon och det är också något som genom historien har sammankopplats och tagits för givet som en del av kvinnors omsorgsutövning. Detta är däremot inget som är varken självklart eller naturligt utan istället något som kräver arbete (DeVault 1991:239; Morgan 2011:115). Däremot kan det vara problematiskt att artikulera alla delar av det delvis osynliga arbetet. ”The invisibility of this thought work, along with the way it combines with physical tasks, can hide this art of housework even from those who do it. There are few words for this kind of effort, and a pervasive trivialization of the work of managing meals” (DeVault 1991:57). Att vissa delar av arbetet inte uppfattas som arbete innebär i förlängningen att förståelsen av arbete som något konkret och avgränsat fortlever och att arbetets olika delar fortsatt kan ses som mer eller mindre betydelsefulla. Detta leder också till att vi fortsätter att se på arbete som något som delas jämlikt på så

fort vi delar upp de praktiska arbetsuppgifterna, vilket i förlängningen betyder att övriga och i allra högsta grad centrala aspekter av just arbetet förblir dolda.

Familjemåltider och klass

De danska måltidsforskarna sociologen Lotte Holm och medicinaren Arne Astrup har sammanfattat ett antal orsaker till vad som hamnar på bordet: Det handlar om vilka varor som produceras och vad som finns att tillgå, om vardagslivets organisering och de känslomässiga band vi skapar till mat, men också om vardagslivets kultur och medvetenhet, kulturella och sociala normer för vad ”riktig” mat är och matens plats som en markör för identitet och livsstil (Holm & Astrup 1993). Val av mat och matens relation till den livsstil som vill levas ut handlar även om ekonomi. Vad vi har råd att äta har stor betydelse för vad som hamnar på matbordet och möjligheten att välja mat är en avgörande faktor i människors vardagsliv. Utifrån en materiell förståelse av klass skiljs de som har ekonomin och friheten att välja från dem som inte har det. Här handlar det till exempel om vad som behövs och önskas i mataffären, vilka varor man har råd att köpa och vilka varor som prioriteras (Charles och Kerr 1988; DeVault 1991; Morgan 1996). Ur metodologisk synvinkel innebär en materiell klassindelning att klass kan mätas och att människor kategoriseras in i olika klasskategorier. Med avseende på mat och måltider är den utgångspunkten däremot inte tillräcklig då perspektivet inte inkluderar matens kommunikativa aspekter och hur klass manifesteras genom självpresentationer, liksom genom tillgångar och användande av kulturellt kapital. Klass förvärvas också genom olika praktiker och upprätthålls genom tillskrivandet av till exempel kulturella och moraliska attribut. Från detta perspektiv blir klass inte något helt och hållet fixerat utan också ett dynamiskt begrepp som har moraliska undertoner. Dessa symboliska formationer får dock reella konsekvenser (Skeggs 2004:24). I relation till familj och måltider handlar det därför om hur ”familj görs” och hur detta görande står i relation till diskurser med moraliska undertoner och hur föräldrar förhåller sig till dessa. Den mängd och form av kulturellt kapital vi förfogar över har betydelse för hur vi bemöter och vill bli bemötta, värderar och utvärderar(s) och huruvida detta leder till ett utbytesvärde i termer av bemötande, uppskattning eller nedvärdering från omgivningens sida. Klass blir utifrån detta synsätt en ständigt pågående process som relaterar till diskursiva och historiskt specifika föreställningar om vad som antas vara ”rätt” och mindre ”rätt” (Bourdieu 1984; Skeggs 1999, 2004).

Hur föräldrar förstår och talar om den mat som inte bör ätas för mycket av

(de intervjuade ger exempel som frusen pizza och hamburgare från hamburgerkedjorna) är en viktig identitetsmarkör och ett sätt att positionera sig relationellt i gentemot andra. För den urbana medelklassen är den såväl ”icke-mat” som ”protestmat”, medan arbetarklassen snarare utan att ursäkta sig på samma sätt berättar om hur de äter den typen av mat ett par gånger i veckan (Bahr Bugge & Almås 2006:220–222). Olika råd kring socker, onyttiga fetter och andra ohälsosamma ingredienser i maten fortsätter att vara en central del i de intervjuade barnfamiljernas vardag. Dessa ”tabubelagda” matvanor var också något som de intervjuade återkom till.

Inställningen till olika ingredienser, så som färdigmat eller sockerrika produkter, kan också handla om vad som vill visas upp för andra. Att bete sig respektabelt innebär att förhålla sig ”på rätt sätt” till olika symboler (Skeggs 1999). Marie-Louise har en dubbel inställning till McDonalds och hon menar att McDonalds någon gång kan vara ett alternativ då de har bråttom och inte själv orkar laga mat.⁶ Samtidigt berättar Marie-Louise också om hur McDonalds för henne symboliserar något som hon inte vill bli förknippad med inför andra.

Marie-Louise: Och då mötte vi grannen i hissen där vi stod med den där McDonalds påsen och då fick jag just den här känslan att nej. Men det händer inte så ofta. [...] Och jag skulle inte gå in och sätta mig på McDonalds med min dotter som är två och ge henne en cola eller en hamburgare, nej, aldrig! Men här hemma får hon smaka liksom.

För Marie-Louise är det viktigt att de inte går till McDonalds för ofta. Att synas med sina barn inne på McDonalds, menar hon, inte är något hon gör utan vidare. Jag tolkar Marie-Louises inställning som att hon dels förhåller sig till en moralisk föräldraskapsdiskurs samtidigt som hennes förhållningssätt rymmer en outtalad distans till de föräldrar som sitter på McDonalds med sina barn. Hon agerar gentemot de människor som befinner sig i hennes närhet, de ska inte kunna se henne genom McDonalds fönster. Hennes föreställning om vad hon skulle symbolisera i dessa andras ögon innebär att de äter maten från McDonalds hemma. Så framstår hon också som en mer respektabel förälder.

Mat är ett sätt på vilket vi skapar relationer men också ett sätt att uttrycka distans från andra. Grova distinktionsmarkörer så som yrke (i förhållande till klass) och inkomst kan tjäna som variabler för klassindelning. Det är emellertid genom empirisk analys av praktiker och erfarenheter såsom till exempel måltiden som vi kan komma åt, ofta, subtila distinktioner. I de intervjuades olika berättelser om matvanor visar sig klassposition genom att de intervjuade förhåller sig

till vad de själva inte är och gör och i olika berättelser tecknas en bild av dem de disidentifierar sig med. Att distansera sig från och förhålla sig till andra är ett sätt att definiera sig själv. Skillnaderna de intervjuade berättar om avseende mat är materiella men de urskiljs dock genom konsumtionsmönster och livsstilar. De är effekter av klass (Ebert & Zavarzadeh 2008), men det är också ett sätt på vilket klass uttrycks och urskiljs i människors vardag och hur klasshierarkier konstrueras genom vardagliga praktiker. Klass är utifrån detta synsätt en dialogisk praktik där man i omdömen om sig själv mäter sig gentemot en föreställd annan. Dess dialogiska innebörd innebär att klass förstås som en strukturerande frånvaro av vad man inte är eller har (att inte vara medelklass, inte arbetarklass, inte präktig, inte slarvig och så vidare) (Skeggs 1999: 119–120, 131). Statusdistinktioner kan därav förstås som sociala uttryck för klassförhållanden (Skeggs 1999: 128). Klasspraktiker är på så sätt grundade i en erfarenhet och upplevda känslor där en medelklassposition oftare kommer med privilegier som handlar om förmågan och kapitalet att leva upp till en normerande föräldraroll, positioner som sällan behöver förklaras utan tas för självklara och konstrueras som naturliga. Alla har heller inte samma möjligheter att presentera sig själva som ”moraliskt seriösa individer” i sin roll som föräldrar avseende barnens mat. För detta krävs ett reflexivt förhållningssätt som ligger i linje med rådande normer (Morgan 2011:137).

I de intervjuades praktiker tillskrivs verkliga och föreställda andra föräldrar skilda moraliska attribut. Vissa är för slappa föräldrar, andra är för mycket ”Bullerby”. Denna form av moralisk navigation innebär att man placerar in sig själv. Det egna navigerandet leder till att handlande får reella konsekvenser för familjemedlemmarna (till exempel att McDonaldsmaten äts hemma istället för på McDonalds). För att berätta och presentera sig själv på rätt sätt måste det finnas tillgång till såväl materiella resurser, i detta fall viss mat, som rätt kunskap för att kunna berätta om den mat som äts. Det handlar därför inte enbart om att ha möjlighet att ge sitt barn den mat som råden föreskriver utan också att på ”rätt” kunna förhålla sig självständigt till dessa, eller som Skeggs uttrycker det: ”This is why self-making is class-making” (Skeggs 2004: 91). Problemet här är dock att inte bidra till att återigen framställa medelklassen som innehavare av de ”rätta” och moraliska förhållningssätten och därför finns det också ett behov av att skapa ett större utrymme för olika positioner och självpresentationer men också ett större utrymme för en utökad förståelse av vad ett ”gott” föräldraskap innebär där inte vissa positioner är knutna till specifika värden.

Avslutningsvis

Mat kommunicerar, (åter)skapar och manifesterar identiteter, känslor och maktrelationer. Här har jag velat visa hur måltiden har betydelse för att förstå hur ”familj görs” och den betydelse måltiden har som nav i vardagens ebb och flod mellan att vara tillsammans och isär, men även hur detta kräver arbete, ett arbete som vid närmre närmare analys fortfarande är könskodat och som även ger upphov till klasskodade självpresentationer. Att fostra barn in i ett visst matbeteende, in i ett visst habitus, är ett sätt på vilket barn fostras in i en viss uppfattning om vad den goda måltiden innebär och vad denna utgörs av. Måltiden i Sverige har genom tiderna präglats av olika försök till att påverka människors ätande. Ofta har försöken till skett mot bakgrund av en jämlikhetssträvan och önskan om en förbättrad folkhälsa men de har också bidragit till att skapa en specifik måltidsdiskurs och normativa föreställningar om vad den ”goda måltiden” utgörs av. Genom att studera måltiden kan moraliska föreställningar urskiljas där en viss matmoral och familjemoral är nära förbundna. Det handlar om vad som bör och inte bör ätas men också om hur vi förstår oss själva och förstås och (ut)värderas av andra.

Till sist vill jag återigen återkomma till Tage Danielssons dikt. Den har på flera sätt följt mig under skrivandet av den här artikeln, såväl som av min avhandling. I dikten är måltiden främst en praktik och plats för omsorg och samvaro och ett uttryck för kärlek. Detta är högst centrala aspekter av måltiden men måltiden är också en praktik i vilken arbetet, ansträngningarna, önskningarna, föreställningarna, de bakomliggande normerna och strukturerna bakom tilldragelsen sällan synliggörs. Dessa måltidens paradoxer är därför vad jag här har försökt att lyfta fram.

Noter

- 1 Jag vill också passa på att rikta ett stort tack till Vetenskapssocieteten för priset ur ”Olga och Thorild Dahlgrens fond för förtjänstfull doktorsavhandling inom humaniora och samhällsvetenskap 2012” som jag tilldelades under 2013.
- 2 I artikeln skriver jag genomgående ”göra familj”. Uttrycket är en översättning av engelskans ”doing family”, ett begrepp som den brittiske sociologen David Morgan (1996, 2011) utvecklat. Detta innebär att familj förstås som något som görs (ett verb) i kontrast till familj som en på förhand fastställd relation (ett substantiv). Se även under rubriken ”Samhällsvetenskapliga perspektiv på måltider”.
- 3 Jag har utfört såväl individuella intervjuer som parintervjuer och fokusgruppsintervjuer men även så kallade go-alongs som är en etnografisk metod där intervju och deltagande observation kombineras (Kusenbach 2003, Holgersson 2011). För ytterligare diskussion kring metod och urval se Anving 2012.

- 4 En betydelse som också har med barns ålder att göra, att samla alla familjemedlemmar för en måltid blir svårare ju äldre barnen blir eftersom de då oftare är iväg på aktiviteter under kvällen, men också gör ett större motstånd mot att äta tillsammans med övriga familjen (se till exempel Thorsted 2007).
- 5 Tora Friberg framhåller i samma anda som DeVault betydelsen av förflyttningar mellan att vara tillsammans och isär. I Fribergs studie av kvinnors upplevelser av resans rum framkommer att resan mellan till exempel arbete och hem också kan fungera som en förberedelse eller återhämtning. Kvinnorna hon intervjuade berättade till exempel om hur de under resans gång planerade middagen eller förberedde arbetet (Friberg 2005:196).
- 6 Att föräldrar anser att värdet med McDonalds är att det är såväl lätt och praktiskt som snabbt och billigt är något etnologen Helene Brembeck också visat på i sin forskning om barnfamiljer och McDonalds (Brembeck 2007:35).

Referenser

- Anving, Terese (2012). *Måltidens paradoxer. Om klass och kön i vardagens familjpraktiker*. Lunds universitet: Lund dissertations in Sociology.
- Bahr Bugge, Anechen & Almås, Reidar (2006). "Domestic Dinner. Representations and Practices of a Proper Meal Among Young Suburban Mothers" i *Journal of Consumer Culture*. Vol 6, Nr. 2, s. 203–228.
- Bildtgård, Torbjörn (2002). *Hur maten blev en risk. Medicinens bidrag till regleringen av det svenska ätandet*. Diss. Uppsala: Uppsala universitet.
- Bourdieu, Pierre (1984). *Distinction: A Social Critique of the Judgement of Taste*. [Ny utgåva] London: Routledge.
- Brembeck, Helene (2007). *Hem till McDonald's*. Stockholm: Carlsson.
- Charles, Nickie & Kerr, Marion (1988). *Women, Food, and Families*. Manchester: Manchester University Press.
- Cinotto, Simone (2006). "Everyone Would Be Around the Table'. American Family Mealtimes in Historical Perspective, 1850–1960" i *New Directions for Child and Adolescent Development*. Nr. 111, s. 17–34.
- Danielsson, Tage (1967). *Samlade dikter 1967–1967*. Stockholm: Wahlström & Widstrand.
- DeVault, Marjorie (1991). *Feeding the Family. The Social Organization of Caring as Gendered Work*. Chicago: The University of Chicago Press.
- DeVault, Marjorie (2000). "Producing Family Time: Practices of Leisure Activity Beyond the Home" i *Qualitative Sociology*. Vol. 23, Nr. 4, s. 485–503.
- DeVault, Marjorie (2003). "Families and Children. Together, Apart" i *American Behavioral Scientist*. Vol 46, Nr. 10, s. 1296–1305.
- Douglas, Mary (1972). "Deciphering a Meal" i *Daedalus*. Vol. 101, Nr. 1, s. 61–81.
- Ebert, Teresa L. & Zavarzadeh, Masud (2008). *Class in Culture*. Boulder, Colorado: Paradigm Publishers.
- Ekström, Marianne (1990). *Kost, klass och kön*. Diss. Umeå: Umeå universitet.
- Ekström, Marianne Pipping & Fürst, Elisabeth Lorange (2001). "The Gendered Division of Cooking" s. 213–234 i Kjaernes, Unni (red) *Eating Patterns. A Day in the Lives of Nordic Peoples*. Lysaker, Norge: National Institute for Consumer Research.
- Falk, Pasi (1994). *The Consuming Body*. London: Sage
- Friberg, Tora (2005). Kvinnors upplevelser av resans rum. s. 193–209 i Friberg, Tora, Listerborn,

- Carina, Andersson, Birgitta, Scholten, Christina (red). *Speglingar av rum. Om könskodade platser och sammanhang*. Stockholm: Östlings Bokförlag Symposion.
- Hochschild, Arlie Russell (1983). *The managed heart: commercialization of human feeling*. Berkeley: University of California Press.
- Hochschild, Russell Arlie (1989). *The Second Shift. Working parents and the revolution at home*. New York: Viking.
- Holgersson; Helena (2011). "En platskänslig sociologi – go-alongs och mentala kartor" s. 217–236 i Fangen, Katrine och Sellerberg, Ann-Marie (red). *Många möjliga metoder*. Lund: Studentlitteratur.
- Holm Lotte & Astrup Arne (1993). "Hvad styrer vort valg af kost?" s. 119–126 i *Medicinsk årbog 1993*.
- Holm, Lotte (2001). "Family Meals" s. 199–212 i Kjaernes, Unni (red) *Eating Patterns. A Day in the Lives of Nordic Peoples*. Lysaker, Norge: National Institute for Consumer Research.
- Holm, Ulla M. (1993). *Modrande och praxis: en feministfilosofisk undersökning*. [Ny utgåva] Göteborg: Daidalos.
- Kusenbach, Margarethe (2003). "Street Phenomenology. The Go-along as Ethnographic Research Tool" i *Ethnograohy*. Vol. 4, Nr. 3, s. 455–485.
- Lareau, Annette (2003). *Unequal Childhoods. The Class, Race, and Family Life*. Berkeley: University of California Press.
- Lévi-Strauss, Claude (1966). "The Culinary Triangle" i *New Society*. Vol. 8, Nr. 221, s. 937–940.
- Morgan, David H. J. (1996). *Family Connections. An Introduction to Family Studies*. Cambridge: Polity Press.
- Morgan, David H. J. (2011). *Rethinking Family Practices*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Mulinari, Paula (2007). *Maktens fantasier och servicearbetets praktik: arbetsvillkor inom hotell- och restaurangbranschen i Malmö*. Diss. Linköping: Linköpings universitet.
- Murcott, Anne (1997). "Family Meals – A Thing of the Past?" s. 32–49 i Caplan, Pat (red) *Food, Health and Identity*. New York: Routledge.
- Oakley, Ann (1974). *The Sociology of Housework*. London: Martin Robertson.
- Sellerberg, Ann-Mari (1976). *En sociologisk analys av konsumtionsvanor: en intervjuundersökning av några olika konsumentgrupper, 1975*. Lund: Sociologiska institutionen, Lunds universitet.
- Sellerberg, Ann-Mari (2008). *En het potatis*. Lund: Department of sociology, Lund university.
- Sellerberg, Ann-Marie & Anving Terese (2010). "Family Meals and Parents' Challenges" i *Food Culture and Society*. Vol. 13, Nr. 2, s. 201–214.
- Simmel, Georg (1910). "Soziologie der Mahlzeit" i *Der Zeitgeist*, Beiblatt zum Berliner Tageblatt (Festnummer zum hundertjährigen Jubiläum der Berliner Universität). Nr 41, 10 oktobers. 1–2.
- Skeggs, Beverley (1999). *Att bli respektabel*. Göteborg: Daidalos.
- Skeggs, Beverley (2004). *Class, Self, Culture*. London: Routledge.
- Smart, Carol (2007). *Personal Life*. Cambridge: Polity Press.
- Thorsted, Stine (2007). *Måltidet i tidsfælden? Måltidspraksis og brug affærdigmad i dagligdagen*. Lund: Department of Sociology, Lunds universitet.
- Warde, Alan (1997). *Consumption, Food and Taste. Culinary Antinomies and Commodity Culture*. London: Sage.

Karl Dahlstrand

Rättens transcendens

Om skälighet inom avtalsrätten
och relevansen av Rawls rättviseteori.

Det kan ju hända att du aldrig olagligen bedragit någon; men hur många har du lagligen bedragit?¹

Inledning

Följande kapitel kommer att behandla avtalsrättens centrala generalklausul som gör det möjligt att jämka eller ogiltigförklara oskäligen avtalsvillkor. Paragrafen är omstridd och har tilldragit sig intresse då den öppnar upp för rättstillämparens skönsrättsliga avgöranden – det inte finns några riktlinjer för vad som kan betecknas som oskäligt utöver den domstolspraxis som utvecklats. Det kan därmed vara svårt att förutse effekterna av ett avtal och generalklausulen har även tillämpats analogt inom andra rättsområden än avtalsrätten.² Generalklausulen är därtill intressant ur flera moralfilosofiska, samhällsvetenskapliga och rättsvetenskapliga perspektiv. I den följande framställningen kommer särskilt den analytiska filosofin och John Rawls rättviseteori att lyftas fram och diskuteras utifrån denna generalklausul.

Lagen reglerar det offentliga olika ambitioner rörande de enskilda och offentliga rättssubjekts ageranden medan avtalet kan sägas utgöra de enskildas lag som ingås och reglerar deras olika mellanhavanden. Sådana ”privata lagar” – alltså avtal – ingår vi dagligen i vår egenskap av konsumenter eller företrädare för företag och myndigheter.³ Dessa avtal representerar överenskommelser som på grund av sin form kan medföra olika rättsverkningar såsom rättigheter och/eller skyldigheter för parterna. Inom avtalsrätten är principerna om avtalsfrihet och avtalets bindande verkan de allmänna rättsgrundsatser som utgör avtalsrättens grundfundament. Avtalsfriheten rör dels rätten att välja om man vill ingå avtal eller ej samt rätten att ge avtalet det innehåll man önskar. En annan allmän rättsgrundsats är *Pactum turpe*; avtal i strid mot lag eller goda seder är ogiltiga och saknar rättsverkningar. Samtidigt kan avtalet sägas föregå lagen enligt de

många kontraktsteorier som har presenterats under historien där staten ses som ett resultat av en frivillig överenskommelse varigenom individerna avhånt sig en del sin frihet till förmån för en politisk ordning med en suverän lagstiftare.

Om rättsstaten ska värna att avtal upprätthålls finns det alltså en fråga om vad som inte är acceptabla avtalsvillkor som handlar om domstolens roll gentemot avtalsfriheten. Om statens roll begränsas till att ställa sig bakom ingångna avtal och beivra avtalsbrott skulle frågan om avtalens materiella innehåll, förhållandena vid dess ingång och dess konsekvenser vara en icke-fråga. Så är som bekant inte fallet. För tillämpning av 36 § avtalslagen, den generella jämnings- och ogiltighetsregeln avseende avtalsförhållanden, krävs att ett avtalsvillkor är ”oskäligt”. Generalklausulen uppvisar ett slags janusansikte i den meningen att rättens koppling till staten som politisk tvångsordning uppvisas samtidigt som generalklausulens centrala rekvisit *oskäligt* visar på rättens beroende av begrepp och bedömningar som *transcenderar* rätten. Båda dessa aspekter kan på ett tydligt sätt relateras till den rättviseteori som kontraktsteoretikern John Rawls har presenterat. Att rättens ”normativa grundmönster” så att säga transcenderar i meningen genomsyrar och överskrider den positiva rättens innehåll är inget kontroversiellt i sig utan brukar framhållas i introducerande böcker i juridik. Man kan exempelvis läsa i en introduktionsbok i juridik: ”Rättsordningen bygger på, återspeglar och respekterar gängse värderingar i samhället, något som inte sällan framgår direkt av lagtexten, genom hänvisningar till skälighet, rimlighet, god sed med mera.”⁴

Ett oklart rättsläge

Ibland kan det vara oklart huruvida en rättsregel passar rättsfakta i det enskilda fallet vilket aktualiserar juridikens tolkningsläror och rättens konfliktlösande och komplexitetsreducerande potential.⁵ Just tolkningsfrågor och vaga rekvisit, som exempelvis en skälighetsbedömning representerar, aktualiserar således rättens essens. Hydén och Hydén (2011) skriver ”(ä)r det så att det finns en tillämplig regel som ger anvisning om lösning av konflikten, föreligger oftast heller inget tolkningsproblem. Det finns då ingen anledning att gå till domstol. Då löser de berörda individerna eller deras advokater själva konflikten. Den juridiska sakkunskapen träder in i de fall regeln kräver tolkning för att kunna tillämpas på ett enhetligt sätt som godtas av de inblandade.”⁶ Samtidigt utgör tillämpningen av regler som 36 § avtalslagen en konkretisering av de yttersta gränserna för det rättsligt tillåtna handlandet inom avtalsområdet och därmed uppställer de normativa gränserna för avtalsfriheten vilket

yterst blir en fråga om samhällssyn och politiska prioriteringar.⁷ Därför finns det även ett rättssociologiskt intresse av att studera argumentationen och tillämpningen av den typ av generalklausul som 36 § avtalslagen utgör, liksom annan rättslig beslutsmotivering som utgår från olika lämplighetsbedömningar på skönsmässig grund.⁸ Användningen av vaga rekvisit kan vara en medvetet vald lagstiftningsstrategi, Lehrberg skriver exempelvis i sin bok *Praktisk juridisk metod* att ”(f)rån språklig vaghet bör man skilja den bristande precision som utmärker opreciserade anvisningar för domstolarnas rättsliga bedömningar. Ordet ’oskäligt’ i 36 § avtalslagen (AvtL) är i sig självt, betraktat från rent språklig synpunkt, föga upplysande. Ordet har emellertid inte till huvudsaklig funktion att ge preciserad information, utan att lämna utrymme för en friare rättslig bedömning.”⁹ Den rättspositivistiska rättsteoretikern H. L. A. Hart är känd för att ha betonat den generella vaghet som språket erbjuder. Eftersom juridik och rättens regler är beroende av språket så är detta en omständighet som får relevans för rättstillämpningen och en rad av de förväntningar vi ställer på rättslig verksamhet. Om exempelvis regeluttolkningen p.g.a. att språkets begrepp är ”öppet vävda” och att rättstillämparens skönsmässiga beslut medför en utslätning mellan *varat* och *börat* så att rätten har svårigheter att kunna uppvisa en praktisk skillnad från den sociala, ekonomiska etc. kontexten har vi problem.¹⁰ För icke-jurister kan det faktum förvåna att inom rättsvetenskapen finns insikten att juridiken inte känner sina egna lagar och att reglerna inte kan ange hur reglerna ska tolkas, men för den följande redovisningen räcker det med att Hart har visat på att den juridiska argumentationens självständighet eller särart endast är relativ.¹¹

Rätt eller gott?

Aristoteles beskriver skälighetsbedömningens paradox och samtidigt dess viktiga roll som ett slags komplement till den formella och generella lagen: ”... (D)et skäligen är rätt, men inte i legal bemärkelse utan i betydelsen ’korrigerande av den lagliga rättvisan.’ Orsaken härtill är att alla lagar är generella, medan det i fråga om vissa ting är omöjligt att komma med riktiga generaliseringar. I de fall där det är nödvändigt med generella stadganden, men dessa inte kan avfattas riktigt, tar lagen upp det vanligaste fallet, utan att för den skull vara omedveten om risken för misstag. Och häri är den inte desto mindre riktig, emedan misstaget varken beror på lagen eller lagstiftaren utan ligger i själva handlingens natur.”¹² Enligt Aristoteles är det skäligen bättre än en form av rättvisa, trots att det inte är bättre än det rätta i allmänhet, utan bara bättre än de misstag som

kan uppstå på grund av de generaliseringar som kan följa på när generella regler tillämpas. Det skäligen och det rätta är således överlappande begrepp fast det skäligen representerar en korrigerande av lagens tillämpning i den mån denna är bristfällig på grund av sin generella avfattning. Att det skäligen är ett så centralt rättsligt begrepp visar på svårigheten att reglera framtida bedömningar och ”anledningen till att allting inte finns utsatt i lagen, emedan det är omöjligt att stifta lagar för vissa saker.”¹³ Den följande framställningen kommer inte primärt att behandla Aristoteles framställning utan den deontologiska rättviseteori som Rawls presenterat enligt vilken det som är rätt inte är beroende av vad som är gott.¹⁴ Det är inte de goda konsekvenserna som motiverar att ett kontrakt skall hållas enligt Rawls utan att hålla kontrakt är gott eftersom det är rätt, men det är inte rätt för att det är gott eller ger upphov till goda resultat. Utifrån ett utilitaristiskt perspektiv är vad som är rätt beroende av vad som är gott, om det är rätt att hålla avtal så är det på grund av att det leder till det goda.¹⁵

Genom avtalslagens generalklausul om jämkning av oskäliga avtalsvillkor konkretiseras Aristoteles beskrivning ovan om hur generella lagrum aktualiserar behovet av skälighetsbedömningar. Enligt 36 § avtalslagen får ett avtalsvillkor bli föremål för jämkning eller lämnas utan avseende om villkoret är oskäligt – vilket får avgöras med hänsyn till avtalets innehåll, omständigheterna vid avtalets tillkomst, senare inträffade förhållanden och omständigheterna i övrigt. Domstolen ställs alltså inför en skälighetsbedömning huruvida ett oskäligt avtalsvillkor föreligger, och för denna skälighetsbedömning ställs domstolen i stort utan närmare anvisning, vare sig i lagtexten eller i dess förarbeten.¹⁶ Inom rättsvetenskapen har problematiken med generalklausulens närmare innehåll uppmärksamats, och det har framförts att 36 § avtalslagen saknar rekvisit.¹⁷ Osäkerhet kring hur skälighetsbedömningen ska göras har således återkommande uppmärksamats, men låt oss titta närmare på möjligheten att nå bortom uppfattningen (jfr *de gustibus non est disputandum*) att man inte kan argumentera om 36 § avtalslagens normativa innehåll.¹⁸ Det kan t.o.m. vara så att denna uppgift är en helt nödvändig förutsättning för att tillämpningen av 36 § avtalslagen inte ska riskera rättsäkerheten och börja leva ett eget liv bortom mer eller mindre kända rättviseföreställningar.¹⁹

Rättvisa som skälighet

Ett av de mest betydelsefulla försöken att konstruera en vetenskaplig analysmodell om rättvisa och skälighet är den Rawls presenterade i boken *A Theory of Justice* (1971). Sedan Kants dagar har få lagt fram en så övertygande nor-

mativ politisk filosofi om hur den politiska ordningen i ett samhälle *bör* se ut. Rawls ansats är således av normativ karaktär om vad rättvisa bör betyda. Därför brukar Rawls sägas återföra den politiska filosofin till dess klassiska karaktär. Eftersom Rawls teori om rättvisa kan sägas återföra den politiska teorin till det önskvärda och gör detta med hjälp av det skäligen visas på en koppling till 36 § avtalslagen.²⁰ Varför Rawls teori anses vara så magnifik är troligen för att den inte stannar vid det önskvärda utan försöker även uppställa förutsättningarna för det önskvärda genom studiet av det genomförbara.²¹ Vad Rawls eventuellt lyckas med är att återförena dessa begrepp som riskerade att förbli åtskilda.²² Denna ambition gör att Rawls söker förnuftiga lösningar på konflikter mellan olika värden och mellan olika intressen i samhället.²³ Genom sin teori om rättvisa som skälighet menar Rawls ha funnit en lösning på konflikten mellan frihet och jämlikhet.²⁴ De rättvisepprinciper som presenteras är de som fria och rationella personer skulle komma överens om i en tänkt ursprungsposition. Frågan är ett tankeexperiment: vilket normsystem kan uppfattas som rättvist av förnuftiga och resonerande personer försatta i en specifik situation? Bakom en hypotetisk slöja av okunnighet, där ingen känner sin plats i samhället, fattar fria människor beslut om sina rättigheter och skyldigheter. Vilket, som Rawls skriver, ”innebär bl.a. att en förnuftig person är villig att argumentera med stöd av principer som godtas av andra.”²⁵ När rationella människor i ursprungspositionen och bakom okunnighetsslöjan överväger samhällsordningen menar Rawls att alla skulle hävda att vissa rättvisepprinciper om hur samhället bör vara beskaffat är berättigade. Teorin är utformad som en kontraktsteori och är främst ett angrepp på utilitarismen.²⁶ Om Rawls teori är individualistisk eller kollektivistisk är inte helt klart.²⁷ Det faktum att Rawls så tydligt vänder sig mot utilitarismen är värt att notera eftersom en konsekvensetik kan hävda att staten skall vara oförhindrad att genom demokratiska majoritetsbeslut upphäva dem – eller förbjuda att de alls ingås eftersom avtal kan ha dåliga konsekvenser, även om de ingås frivilligt.²⁸ Detta medför även att det enligt en utilitarist och kognitivist som Bentham finns ett samband mellan juridiken och moralen då avtal och lagar påverkar människor och de kan bli ”utsatta” för olust och lust.²⁹ Som en följd av Rawls ställningstagande mot utilitarismen avvisas naturalismen inom den kognitiva uppfattningen,³⁰ Rawls intar likt Kant snarare den non-kognitiva uppfattningen, vilket har betydelse för hur skälighet kan definieras.³¹

Rawls rättviseteori kan sammanfattas i meningen: Alla socialt primärt goda ting – frihet och möjlighet, inkomst och rikedom och grundvalarna för självrespekt – skall fördelas lika om inte en olik fördelning av någon av alla dessa goda ting är till fördel för den sämst lottade. En av Rawls centrala principer stipulerar att sociala

och ekonomiska ojämlikheter ordnas på ett sådant sätt att största möjliga fördel kommer den sämst ställda tillgodo och rättvis jämlikhet upprätthålls vad gäller möjligheter.³² Den s.k. ”differensprincipen” är en rättvisprincip som innebär att människor endast har rätt till en större resursandel om de kan visa att en sådan fördelning är fördelaktig för dem som får mindre andelar.³³ Differensprincipen torde därför inte vara förenlig med en oreglerad marknad eller en avtalsrätt utan 36 § avtalslagens jämnings- och ogiltighetsmöjlighet. Principen liknar en kompensationsprincip som påvisar behovet av att oförtjänta ojämlikheter kompenseras av en samhällelig omfördelning. Därför skriver Rawls apropå kompensationsprincipen att ”man genom kompensation för snedfördelning av kontingenta förhållanden ska gå i riktning mot jämlikhet.”³⁴ För Rawls är en rättvis ekonomisk ordning en ordning som underbygger den andra rättvisprincipen genom lämplig lagstiftning då Rawls strävar efter att upphäva ”oförtjänta ojämlikheter.”³⁵ (Den första principen är en frihetsprincip: alla ska ha rätt till ett så vidsträckt system av friheter som är förenligt med att alla har ett liknande frihetssystem).

Rawls presenterar ytterligare en princip, som enligt hans teori väljs i ursprungspositionen, och som kallas för skälighetsprincipen. Principen innehåller två villkor: ”för det första att institutionen är rättvis (eller skälig), det vill säga att den svarar mot de båda rättvisprinciperna, och för det andra att man frivilligt har accepterat fördelarna med arrangemanget eller dragit nytta av möjligheterna att främja ens egna intressen det erbjuder.”³⁶ Enligt Rawls finns det inga förpliktelser som inte anges av skälighetsprincipen och man kan inte vara bunden av orättvisa institutioner oavsett om handlingarna utförts med samtycke.³⁷ Orättvisa samhällsarrangemang är enligt Rawls ”i sig ett slags framtvingande, ja, till och med överväld, och det samtycke man ger är inte bindande.”³⁸ Rawls menar vidare att det utifrån ursprungspositionen är rationellt att samtycka till skälighetsprincipen då förpliktelser till fördel för båda parter ligger i allas intresse.³⁹ Ursprungspositionen spelar en central roll då detta är det ändamålsenliga utgångsläge som försäkrar oss om att de grundläggande överenskommelser man där träffar är skäliga.⁴⁰ Rawls vill ju utifrån dessa premisser utvärdera vilka principer det vore rationellt att välja i en kontraktssituation. Teorin om rättvisa är alltså en teori om rationella val och med hjälp av ursprungssituationen vill Rawls avgöra efter vilka principer samhället i sin helhet ska organiseras för att bli rättvist: politiska och ekonomiska institutioner, rättigheter och skyldigheter, ekonomisk fördelning etc. – rättvisprinciperna ska enligt Rawls reglera alla överenskommelser och alla typer av socialt samarbete.⁴¹ Rawls skriver att ”(r)ättvisa som skälighet börjar, som sagt, med ett av de mest generella val personer kan tänkas göra tillsammans,

nämligen valet av grundprinciperna i den rättvisuppfattning som därefter ska reglera all kritik mot institutioner och alla reformer av dem.⁴² Vidare skriver Rawls ”(r)ättvisprinciperna hanterar motstridiga anspråk på de fördelar man vinner genom socialt samarbete; de tillämpas på relationerna mellan flera personer eller grupper.”⁴³ Rawls visar således att rättvisprinciperna har praktisk betydelse för enskilda kontrakt mellan människor.

Rawls visar med sin teori hur vi kan närma oss normativa frågor där man kan rationellt motivera olika slutsatser. Att Rawls teori och 36 § avtalslagen är teoretiskt sammanlänkade visas av att Rawls skriver ”i själva verket är den kumulativa effekten av social och ekonomisk lagstiftning att grundstrukturen specificeras.”⁴⁴ Grundstrukturen och de viktigaste samhällsinstitutionerna (den politiska författningen, de primära ekonomiska och sociala arrangemangen) är de som fördelar grundläggande rättigheter och skyldigheter. Rawls skriver vidare ”som exempel på institutioner, eller mer allmänt sociala praktiker, kan vi tänka på spel och ritualer, rättegångar och parlament, marknader och egendomssystem.”⁴⁵ Enligt Rawls ska befintliga institutioner bedömas i ljuset av rättviseteorin – de är orättvisa om de avviker från den utan tillräckliga skäl.⁴⁶ Det är rättvisprinciperna för samhällets grundstruktur som den ursprungliga överenskommelsen handlar om och det är dessa rättvisprinciper som påverkar lagstiftningen i enlighet med hans teori. I avsnittet ”Om rättviseteorins bärande idé” skriver Rawls ”dessa principer är de som fria och rationella personer, angelägna om att befärja sina egna intressen, i ett jämlikt utgångsläge skulle låta bestämma de grundläggande villkoren för sammanslutningen. Rättvisprinciperna ska därefter reglera alla överenskommelser, de anger vilka typer av socialt samarbete man kan ge sig in i och vilka styrelseformer som kan upprättas.”⁴⁷ Rawls konkretiserar principernas betydelse när han beskriver vilka konsekvenser de får för institutionerna, exempelvis att differensprincipen ”föreskriver att den sociala och ekonomiska politiken ska sikta på att maximera de minst gynnades långsiktiga förväntningar under betingelser där man har någorlunda lika möjligheter, under förutsättning att man kan upprätthålla samma frihet för alla. Här börjar hela skalan av generella ekonomiska och sociala fakta spela in.”⁴⁸

Rawls tänker sig alltså att författningen och de lagar som antas är ”i enlighet med de rättvisprinciper som man från början kom överens om”⁴⁹ och det är en fråga om hur rättvisa lagarna är. Lagförslagen granskas av personer som ”alltid saknar kännedom om alla enskildheter om sig själv” och lagförslagen måste uppfylla rättvisprinciperna, men dessutom hålla sig inom de gränser som har slagits fast i författningen. Genom att röra sig fram och åter mellan författningskonventet och lagstiftningsfasen finner man den bästa författningen

menar Rawls.⁵⁰ Frågan är därför ”vilka lagar rationella lagstiftare, på lämpligt sätt begränsade av okunnighetens slöja och i denna bemärkelse opartiska, skulle anta för att förverkliga rättviseuppfattningen.”⁵¹ Samhällets grundstruktur avgör således i stort hur de olika nyttigheterna i samhället kommer att fördelas, men flera olika grundstrukturer kan uppfylla teorins principer.⁵²

Om friheten

Enligt Rawls teori har frihetsprincipen företräde framför differensprincipen. Eftersom Rawls hävdar att friheten får inskränkas endast för frihetens skull anser jag att Rawls frihet rör en frihet ”till” olika sociala möjligheter att använda friheten och inte en frihet ”från” olika hinder. Rawls skriver att friheten måste bedömas som en helhet och att friheten skall vara jämlikt fördelad och underställd målet för den sociala rättvisan.⁵³ Det går att se vissa likheter mellan Rawls hypotetiska konstruktion av grunden för rättvisan och den beskrivning av friheten som Isaiah Berlin utvecklat. Enligt Berlin identifierar Kant friheten inte med avskaffandet av begär, utan med motstånd mot dem och kontroll över dem. ”Jag följer lagar, men jag har gjort dem till en del av eller funnit dem i mitt eget otvingade jag. Frihet är lydnad, men ’lydnad mot en lag som vi ålägger oss själva’. Min fria verksamhet måste därför, *ex hypothesi*, lyftas upp över den orsaksbundna empiriska världen.”⁵⁴ Utifrån begreppen positiv och negativ frihet kan man sammanfatta positionerna så att en tonvikt på negativ frihet ger i regel individer fler vägar att följa. Positiv frihet öppnar i regel färre vägar, men ger bättre skäl eller större möjligheter att slå in på dem.⁵⁵ Om man liknar frihet vid en rad öppna dörrar kan man säga att med betonandet av positiv frihet i form av en paragraf som 36 § avtalslagen ersätts de många skumma dörröppningarna med färre antal – men upplysta och där lampan utgörs av 36 § avtalslagen. Enligt min mening är 36 § avtalslagen, på grund av att den ger bättre skäl eller större möjligheter att ingå avtal för en viss person, ett exempel på positiv frihet enligt Berlin, eller den objektiva enligt Hegel. Möjligheten till personligt framträdande ökar vilket belyser den politiska dimensionen av den positiva friheten.⁵⁶

Definitionen av vilken form av ”personligt framträdande” som är önskvärd är dock relaterat till vilken form av frihet man värderar. Det framgår av Hobbes, en av den negativa frihetens företrädare, som menade att ”denna sorts frihet förutsätter avsaknaden av hinder för människor att sätta sig själva i rörelse, människor som drivs av sina oemotståndliga begär – dvs. av nödvändighetens krav.”⁵⁷ Enligt min mening visar Hobbes genom sin framställning av den negativa friheten på att behovet av inskränkning kan påkallas av politiska skäl, alltså

betoning av positiv frihet utformad som i 36 § avtalslagen.⁵⁸ Således är begreppen positiv och negativ frihet relevanta då de fångar konflikten mellan avtalsfrihet och rättsliga krav på skäligen avtal. Detta följer av definitionen av den negativa friheten ”att det inte finns några yttre hinder som gör att man inte kan förverkliga sina önskningar.”⁵⁹ För någon av avtalsparterna innebär ju 36 § avtalslagen en inskränkning av friheten definierad som negativ. Men om man definierar positiv frihet som ”att man har praktiska möjligheter att förverkliga sina önskningar”⁶⁰ ger 36 § avtalslagen en annan (svagare) part större frihet än utan på grund av den praktiska möjligheten att t.ex. ogiltigförklara ett avtal. Om det oskäligen i ett avtalsvillkor består i att ena partens frihet inskränks utan motsvarande kompensation torde 36 § avtalslagen inte stå i konflikt med Kant. Detta följer av att Kant såg ”juridikens uppgift att försvara människor mot andras omoraliska handlingar.” Det omoraliska består i att handlingen inte är förenlig med andras frihet och juridiska lagar är därför rätta om de skyddar friheten.⁶¹ Mot uppfattningen att friheten förverkligas som en följd av statens intervenerande regler likt 36 § avtalslagen, kan slutligen hävdas att den som gör något bara därför att det är sed inte gör något val.⁶² Enligt Friedman är ett av ”liberalens viktigaste mål i själva verket att låta individen själv få brottas med det etiska problemet och frågan vad han ska göra med sin frihet.”⁶³ Den klassiska doktrinen leder enligt Berlin till antagandet att det endast är människors oförnuft som får dem att vilja förtycka eller utnyttja eller förödmjuka varandra, ”(r)ationella människor respekterar förnuftets princip hos andra och saknar allt begär att strida mot eller göra sig till herre över andra.”⁶⁴ Således skulle inte något behov av att jämka oskäligen avtal finnas om människor vore rationella. Den konflikt som konventionellt sett brukar uppfattas mellan rationalism och etik skulle följaktligen vara falsk. Men den leder också till den svårhanterliga konsekvensen att en minskning av parternas avtalsfrihet egentligen inte är en inskränkning. Enligt Berlin är detta uppfattningen hos en rad klassiska tänkare som Montesquieu, Kant, Spinoza, Locke och Burke. Enligt Locke är lagar nödvändiga för frihet ”eftersom rationella lagar visar på en människas ’egentliga intressen’ eller ’allmänna bästa’ och tillägger att eftersom det är sådana lagar som ’utgör vårt skydd mot träska och avgrunder’ så ’är de illa förtjänta av namnet begränsning’.”⁶⁵

Olika nivåer

Tillämpningen av 36 § avtalslagen, som är tvingande lagstiftning och således inte kan avtals bort, förutsätter alltså på ett tydligt sätt att privata konflikter lyfts upp till en rättslig nivå.⁶⁶ Detta förutsätter i sin tur en rättsstat och en

offentlig sfär där en normativ tolkning av avtalet kan göras.⁶⁷ Arendt har hävdats att "endast om det finns en offentlig sfär kan det också finnas en politik som innebär något annat än att den ena parten behärskas av den andre."⁶⁸ Rawls rör sig troligen i liknande tankar då han anser att vi inte kan klara oss utan antagandet att åtminstone de flesta människorna i ett samhälle har ett sinne för rättvisa.⁶⁹ Han utgår vidare ifrån att det finns "ett dialektiskt samband mellan normer och beteende."⁷⁰ Habermas menar att för rättsnormer gäller att deras giltighet eller legitimitet måste stödja sig på olika typer av diskurser om moraliska rättvisefrågor, liksom på rättvist reglerade förhandlingar och att rättsnormer måste vara i samklang med moraliska rättvisepprinciper för att överhuvudtaget kunna gälla som legitima.⁷¹ Habermas menar även att de teorier som utgår ifrån fördragsslutande privaträttssubjekt är falska i form av "den individualistiska beskrivningen av subjekten samt inskränkningen till resultatorienterat handlande."⁷² Habermas kritik är en form av kommunitaristernas kritik då de vänder sig mot den individualistiska ansatsen, men Rawls vill presentera en generell kontraktsteori och samtidigt lyfta upp den till en hög abstraktionsnivå.⁷³ Kommunitarister som Taylor kritiserar upplysningsliberalismen för att ha medverkat till att "dygdens tradition" har brutits.⁷⁴ MacIntyres, en annan kommunitarist, menar att moderna liberaler som Rawls inte bidrar till att rekonstruera gemenskapen och dess uppfattning av det gemensamma goda utan bara fortsätter på den olyckliga vägen.⁷⁵

Att 36 § avtalslagen kan ses länkad till en slags grundstruktur som uttrycker en rättvisuppfattning menar jag framgår av de omständigheter som ska beaktas vid skälighetsbedömningen. Det är bl.a. värderingar och principer som lagts till grund för tvingande lagstiftning på närliggande områden samt dispositiva regler som är uttryck för rättspolitiska bedömningar. Omständigheter i övrigt – som exempelvis god sed, diskriminering och annat som kan anses som relevant – kan också beaktas.⁷⁶ RF 1:2 borde exempelvis kunna nämnas i samband med 36 § avtalslagens normativa innehåll. Den nämnda regeln kan enligt min mening även antas vara förbunden med grunden för rättsordningen.⁷⁷ Betydelsen av samhälleliga och rättsliga dygder i relation till 36 § avtalslagen och dess skälighetsbedömning återkommer jag till nedan. Det finns goda skäl för att betrakta 36 § avtalslagen inte så mycket som *en* rättsregel utan som ett uttryck för flera rättsprinciper som kan utgöra stöd för att oskäliga avtalsvillkor kan jämkas eller ogiltigförklaras under särskilda förhållanden.⁷⁸ Enligt Peczenik måste två villkor samtidigt vara uppfyllda för en rättsprincip. För det första att "principen passar väl till rättens 'institutionella historia', nämligen till lagar, prejudikat och andra rättskällor, och

– principen uttrycker juristers och allmänhetens föreställning om riktighet, rättvisa eller någon annan 'dimension' av etiken.”⁷⁹

”Sanningens återkomst”

Den andra relevanta aspekten av Rawls är hans idé om ett reflektivt ekvilibrium som syftar till överensstämmelse mellan övervägda omdömen, principer och teorier och som startar genom en systematisk process av modifikation av praxis och våra teorier. Detta är därför en metod som har en allmän betydelse för frågan om moralisk argumentation kan vara giltig. Utifrån antagandet att den skandinaviska realismen har påverkat den rättsliga synen på hur man kan argumentera kring 36 § avtalslagen kan idén om ”reflektivt ekvilibrium” innebära en förändrad syn då denna kan sägas innebära en ”sanningens återkomst” för påståenden om hur skäliga eller rättvisa avtalsvillkor är.⁸⁰ Det vore därför mot bakgrund av detta en både viktig och intressant uppgift att närmare undersöka hur denna metod kan fungera för att nå kunskap om vilken rättviseföreställning och vilka principer som harmonierar med varandra och med vår praxis. Att utgå ifrån ett sådant konstruktivt (istället för ett realistiskt) närmande av rättsfrågorna börjar således i en reflektion över det normativa innehållet i rättskällorna och kan övergå i en cirkulär process där ståndpunkter modifieras utifrån de konkreta omständigheterna som utmärker rättsfrågan. Vad vi får är en teori om hur man jämför sin kunskap om de allmänna principerna och de enskilda värderingarna med det normativa innehållet i de avtalsvillkor som ska bedömas vara oskäligt eller ej. Beroende på hur väl man kan uppnå ett sådant reflektivt ekvilibrium mellan avtalsrättens innehåll och de enskilda avtalets villkor kan det visa på hur oskäligt avtalsvillkoret är och var diskrepansen mellan de två uppstår. Denna jämvikt är dock inte stabil då den upphävs av nya överväganden, kunskaper och bedömningsgrunder. Att en jämvikt råder innebär således inte någon garanti för att avtalsvillkoret verkligen är skäligt på ett abstrakt plan. Metoden är inte dogmatisk eller naturrättslig i den meningen att den skulle stå i konflikt med gällande rätt utan den är kontextuell och öppen till sin natur genom att den är beroende av språket och begreppssystem den tillämpas på.⁸¹ Metoden, som argumentationsmönster eller anpassningsprocess, ger ett underlag för att antaga respektive förkasta moraliska och logiska satser, dvs. ett kriterium för när vi skall anse dem skäliga respektive oskäliga utifrån en koherentistisk teori som bygger på ett samspel mellan det abstrakta och det konkreta.⁸² Metoden anses ge möjligheten att föra rationella diskussioner kring moraliska och logiska satser vilket har betydelse för den rättsliga argumentationen vid fastställandet av

oskäligen avtalsvillkor.⁸³ Genom att pröva hur väl olika generella etiska principer och enskilda moraliska värderingar genom ”en i god mening cirkulär process” når ett reflektivt ekvilibrium kan man konkretisera diskrepansen mellan oskäligen och skäligen avtalsvillkor genom en kontinuerlig lärandeprocess.⁸⁴

Betydelsen av den ovan presenterade metoden om möjligheten att söka ett reflektivt ekvilibrium är praktiskt relevant eftersom skälighetsbedömningen enligt 36 § avtalslagen utgör en elastisk norm som innebär en möjlighet till en elastisk kontroll av avtalsvillkor.⁸⁵ Eftersom 36 § avtalslagen innehåller elastiska normer menar Taxell att ”den som tillämpar normen för in fakta och värderingar i den skönmässiga prövningen och drar därpå grundade slutsatser.”⁸⁶ Rawls menade ju att de två rättvisepinciperna som väljs i ursprungspositionen inte kräver något rättfärdigande ”eftersom vi, i någon mening, redan intuitivt godtar dem.”⁸⁷ Taxell betonar generalklausulernas fördel i en komplex och föränderlig verklighet – de kan anpassas till utvecklingen utan ny lagstiftning.⁸⁸ Wilhelmsen skriver ”i ett utvecklingsperspektiv kan man säga att 36 § avtalslagen kan fungera som inkörsport för nya (såväl behovsorienterade som andra) allmänna läror, som så småningom kan självständiggöras.”⁸⁹ Om tillämpningen av 36 § avtalslagen har skrivits att ”domaren behöver inte ta sig fram genom en snårskog av svårtillämpade rekvisit utan har full frihet att komma till resultatet med hänsynstagande till alla åberopade omständigheter han finner betydelsefulla.”⁹⁰ Hellner skriver att det är ”ganska ovisst hur stadgandet bör tillämpas” och 36 § avtalslagen ”lägger ringa band på domstolarnas frihet.”⁹¹

Peczenik, som tycks ansluta sig till en teoretisk uppfattning av argumentationen, skriver att ”den bästa avvägningen mellan olika principer tar ofta hänsyn till ytterligare principer” och att ett rationellt val mellan etiska principer, värdesatser och läror baserar sig på en avvägning.⁹² Peczenik ser den optimala avvägningen som en viktig del av rättvisan då orättvisa beslut ofta kritiserar för att vissa relevanta hänsyn inte beaktats.⁹³ (När von Post sammanfattar utredningens och propositionens tillämpningsmodell för 36 § avtalslagen skriver han att vid oskälighetsbedömningen ska man ta ”hänsyn till värderingar och principer som lagts till grund för tvingade lagstiftning på andra områden.”⁹⁴) Om en klausul i ett avtal är ett oskäligt avtalsvillkor ska enligt Peczenik avgöras genom att leta efter premisser – frågan blir då vilka premisser som är relevanta. Argumentationen kan framställas som en dialog likt en process som utspelar sig i tiden.

En normativ utsaga om ett avtals skälighet stödjer sig rimligen på någon form av värdering som kommer till uttryck i argumenteringen, men argumenteringen kan också leda till att parterna modifierar sina ursprungliga påståenden och ståndpunkter.⁹⁵ Då kan parterna nå ett ”övertänkt jämviktsläge” vilket enligt

Rawls leder till ”den intuitiva idén bakom rättvisa som skälighet” vilken är ”principen som rationella personer (...) skulle godta som grundläggande villkor för sin sammanslutning.”⁹⁶ Denna reflektiva jämvikt eller överlappande konsensus är vad Rawls eftersträvar genom att en person har vägt olika föreslagna rättvisepuffattningar mot varandra och kanske reviderat sina omdömen.⁹⁷ Det betyder även att den omtalade ursprungspositionen kan komma att ändras så att differensprincipen följer av den, och så kan kritiken om att differensprincipen inte skulle väljas i ursprungspositionen undvikas.⁹⁸ Att det avtalsrättsliga rekvisitet ”oskälighet” är ett relationsbegrepp som innebär ett omdöme om förhållandet mellan två företeelser inbördes där bedömningen bygger på en jämförelse har även tidigare konstaterats inom doktrinen.⁹⁹ Exempelvis menar Plant att ”det yttersta provet för en rättviseteori är om den överensstämmer med, och belyser, våra oövertänkta omdömen om vad som är rättvist.”¹⁰⁰ Utifrån Peczenik är Rawls teori av prima facie-karaktär, och det är följaktligen i det konkreta fallet som frågan om relevansen kan besvaras.¹⁰¹ Taxell skriver att skyddsprincipen som 36 § avtalslagen uttrycker inte har något fixerat innehåll utan ”(r)eell innebörd och betydelse får skyddsprincipen först när den konkretiseras i normer, i deras tolkning och tillämpning samt i öppna fall.”¹⁰² Olika skäl, och motskäl måste då vägas i en dialog för att den etiska argumentationen skall ge stöd för Rawls teori (jmf ovan om elastiska normer). En praktisk sats i form av en slutsats av ett juridiskt resonemang kan vara riktig om den stöds av ”en tillräcklig ’stark’ mängd av skäl.”¹⁰³ Rawls teori kan alltså göra argumentationen om skälighet både mer övertygande teoretiskt och konkret förankrad då den kan utgöra ytterligare ett skäl vid en slutsats, och en specifik konsensus kan således nå kring hur skälighet kan tolkas i ett visst fall, givet de olika relevanta rättsskällorna.

Om självreflektion – och andra dygder

Metoden med övertänt jämviktsläge utgår från antikens ideal så som Sokrates och Aristoteles arbetade med frågor och argumentation för att nå kunskap i politiska, rättsliga och etiska ämnen.¹⁰⁴ Metoden liknar även den hypotetiskt-deuktiva men saknar fasta och teoriberoende data som testas – här rör det sig om närmast en hermeneutisk cirkelrörelse kring modifikationer och kritisk (själv)reflektion över våra reaktioner och principer.¹⁰⁵ Om vi för en stund återgår till den tidigare nämnda betydelsen av att parternas konflikt upphöjs och överförs till den rättsliga arenan för att lösas bör det beaktas att rättslig konfliktlösning i domstol i grunden är konfliktorienterad. Parternas framläggande av sina argument grundade i de skilda ståndpunkterna riskerar ofta att föra

parterna längre ifrån varandra än vad som var fallet innan konflikten fördes i domstol. Dessa, och andra, aspekter på rättslig konfliktlösning har också uppmärksamats inom rättssociologin för att betona rättens begränsningar såväl i dess konfliktlösande som handlingsdirigerande funktion.¹⁰⁶ Möjligheten att tillämpa metoden med ett övertänkt jämviktsläge och nå en punkt där avvägningen mellan olika principer, utifrån de aktuella förhållandena och parternas uppfattningar så att en koherensskapande motivering uppstår, förutsätter således snarare en förlikningssituation.¹⁰⁷ Den responsiva rätten, alltså den typ av lagstiftning som syftar till att svara mot olika sociala, ekonomiska eller politiska behov genom ytterligare reglering av ett vist samhällsområde, har kommit att uppvisa ett slags ”negativ marginalnytta”, och den formella rätten har visat sig bristfällig i sin förmåga att lösa återkommande sociala, ekonomiska och etiska konflikter. Därför har man inom rättsvetenskapen och rättssociologin laborerat med möjligheten att komplettera den rådande lagstiftnings- och rättstillämpningsmodellen med *reflexiv rätt* och *reparativ rättvisa*. Syftet med dessa nyare perspektiv kan sägas vara att återföra konfliktlösningen till parterna genom att dessa får kommunicera med varandra och skapa självreflektion inom olika sociala subsystem. Möjligen är det i ljuset av dessa idéer som den praktiska betydelsen av det övertänkta jämviktsläget ska ses, samtidigt som det inte riktigt gör rättvisa åt dess teoretiska betydelse för sanningsanspråk, enligt ett konstruktivistiskt sanningsbegrepp, inom det moralfilosofiska området. I en rättsrealistisk mening kan man ändå konstatera att relevansen och betydelsen av såväl 36 § avtalslagen som Rawls rättviseteori beror på tillämpningen, och den beror på vilka som är aktörer (parter).

Det ovan förda resonemanget närmar sig det pånyttfödda intresset för dygdetik och deontologisk etik liksom för våra moraliska sentiment. Eftersom 36 § avtalslagen är en generell generalklausul om oskäliga avtalsvillkor som kräver en tolkning och konkretisering om vad som utgör skäligt/oskäligt i det enskilda fallet öppnar regeln upp för en rättvisebaserad avtalsrätt som går längre än att endast försvara avtalsfriheten och löftesprincipen.¹⁰⁸ Frågor som vilka legala begränsningar av avtalsfriheten som kan rättfärdigas och hur avtalsfriheten kan förenas med ett krav på rättvisa har uppmärksamats inom doktrinen.¹⁰⁹ Särskilt har avtalsrättens relation till dygdeetiken lyfts fram. I en avhandling om 36 § avtalslagen förklaras att ”(d)en metod som utarbetas kan sägas innebära att man som komplement till ’de traditionella rättskällorna’ – i första hand förarbeten och rättspraxis – låter avtalsrelationens dygder och avtalsrättsliga principer fungera som normer, när rekvisitets innebörd bestäms, såväl mer generell som i det enskilda fallet.”¹¹⁰ Votinius har grundligt ifrågasatt den rådande idén om

avtalet som något icke-socialt, som främst syftar till egen vinning på motpartens bekostnad, och i dess ställe presenterat den Aristoteliska som ser avtalet som grund för den sociala ordningen, alltså – som *vänner* istället för *fiender*.¹¹¹

”De stora berättelsernas tid är förbi”

Rawls kom att modifiera teorin han presenterade 1971 genom boken *Political Liberalism* (1993). Istället för betoningen av det rationella kom nu det förnuftiga i fokus. Rawls beskriver vad som skiljer det rationella från det resonabla handlandet: ”individer är resonabla (...) när de, bland jämlika, är beredda att fastslå principer och normer som rättvisa villkor för samarbete och att villigt stå fast vid dem givet en försäkran att de andra också gör detsamma.”¹¹² Vad den rationellt handlande individen saknar i förhållande till den resonabla är enligt Rawls ”den speciella form av moralisk mottaglighet som bär upp önskan att delta i rättvist samarbete som sådant, och att göra det på villkor som andra som jämlikar rimligen kan förväntas att omfatta (...) Rationella aktörer närmar sig det psykopatiska när deras intressen endast är till förmån för dem själva.”¹¹³ Rothstein beskriver den offentliga dimensionen i det resonerade och rimliga som ”vad man kan argumentera för inför andra vid lägerelden är således annorlunda än vad man kan göra i en anonym kontraktssituation.”¹¹⁴ Rawls revidering gör att hans tänkande närmar sig det praktiska livet med potential till överlappande konsensus genom öppna argument (”diskursiv process”) istället för en rationell och absolut sanning om (politisk) moralitet.¹¹⁵

För att Rawls revidering ska få praktisk konsekvens krävs att det finns en levande diskurs om vilka dygder som bör prioriteras och hur prioriterade dygder förhåller sig till varandra samtidigt som det finns ett utrymme för flexibla och rimliga bedömningar. Dessa dygder utgår och formas rimligen genom samhällslivet i stort vilket berör vår idéhistoria. Som vi såg ovan utgör betoningen på social ömsesidighet och att avtalsrelationer just är sociala relationer ett sådant inlägg som återknyter till Aristoteles dygdetik. En annan dygd är balans mellan parterna och mellan deras prestationer (hur mycket nytta får en part dra om denne har ett övertag vid en avtalsituation?) vilken återknyter till Rawls skälighetsprincip liksom till Aristoteles, 36 § avtalslagen och avtalsrätten i övrigt som bedömningar av god/ond tro, lojalitetsplikten, lojalitetsreciprocitet och ekvivalensprincipen.¹¹⁶

Betydelsen av osäkerheten vid regelföljande har den sene Wittgenstein pekat på, och som framgick ovan har särskilt Hart tillämpat den analytiska filosofin på den rättsliga förståelsen av regelbegreppet och därmed visat på den rättsliga

argumentationens blott relativa särart. En annan tänkare inom den analytiska och Wittgensteininspirerade filosofin är Elizabeth Anscombe som brukar beskrivas som upphovspersonen bakom det ökade intresset för Aristotelisk dygdetik. Anscombe visar att modern moralfilosofi utgår från en etik som kretar kring lagbegreppet och därmed anger vad som är det moraliskt rätta, förbjudet, plikter och liknande knutet till en norm istället för klassiska dygder som ärlighet och lojalitet – eller rättvisa.¹¹⁷ I en sekulariserad och rättspluralistisk tid går det således att ifrågasätta det adekvata i en monistisk syn på etiken. Därtill visar Anscombe att fokuseringen på handlingars konsekvenser har medfört en negligering av aktörers avsikter inom etiken. Avsikter bryter även dikotomin objektiva fakta/subjektiva värderingar som präglat den moderna moralfilosofin.¹¹⁸ En sådan funktionell förståelse av att avsikter och utsagor är sammanlänkade liknar vad Wittgensteins privatspråksargument lär oss om språkets praktiska karaktär då även mening och formulering är sammanlänkande genom hur vi lär oss och använder uttrycken genom samverkan.¹¹⁹ Anscombe noterar också att den moderna filosofins teoretiska distinktion mellan ”varat” och ”börat” saknas i vardagsspråket och i våra moralisk-juridiska begrepp. Som exempel tar Anscombe avtalets bindande kraft som social, moralisk och juridisk företeelse där fakta och normativa förpliktelser blandas, vilket dessutom är fundamentalt för dess funktion.¹²⁰ Vad dessa filosofiska diskussioner kan komma att betyda för vår rättsförståelse är ännu för tidigt att säga, men det finns en potential för att diskussionerna kan komma att utmana vedertagna rättsteoretiska begrepp vilket även skulle få betydelse för rättssociologins roll.¹²¹

Sammanfattning och analys

Gällande rätt ger vid handen ett visst lagstadgande (en rättsnorm), i detta fall i form av 36 § avtalslagen. Rättsnormen rymmer en rad rättsprinciper och grundsatser, men det är oklart exakt vilka och hur. För att konkretisera dess innehåll kan den tolkas och relateras till en av samtidens mer betydelsefulla rättviseteorier. Det betyder inte att teorin är riktig utan bara att den är det mest omfattande och kända försöket att presentera en bred och sammanhängande rättviseteori som går att relatera till normens olika rättsprinciper och grundsatser om materiell/distributiv rättvisa och positiv frihet. Generalklausulens innehåll är således vidare än lagstadgandet så som den framträder i lagtexten (lagstadgandets relation till generalklausulen motsvarar normens relation till rättsgrundsatser och rättsprinciper; eftersom en generalklausul är en allmän norm som kan tillämpas i ett stort antal olika situationer liknar den normer av typen grundsatser,

principer och riktlinjer).¹²² Så, hur förhåller sig då Rawls rättviseteori till 36 § avtalslagen?¹²³ Frågan går inte att besvara på ett enkelt eller definitivt sätt, men vi kan konstatera att Rawls i sin teori placerar frihetsprincipen som den främsta och att de grundläggande friheterna bara får begränsas för frihetens skull. Friheten att ingå avtal är således grundläggande för Rawls, och denna avtalsfrihet ska omfatta alla. Rawls antar vidare att personerna i ursprungspositionen inte kommer att acceptera minskad frihet i utbyte mot ekonomiska fördelar.¹²⁴ En inskränkning av avtalsfriheten (som exempelvis kan vara att löftesprincipen kompletteras med en rättvisebaserad syn på hur och när avtalsvillkor får jämkas och ogiltigförklaras) måste stärka hela det ”frihetssystem” som är gemensamt för alla parter, och en ojämnt fördelad frihet måste accepteras för de med den mindre friheten. Nu innebär inte 36 § avtalslagen någon konkret fördelning av friheten eftersom det är en generell generalklausul (även om regeln brukar relateras till skyddet av konsumenters avtalsituation som typiskt sätt svagare än t.ex. näringsidkares), utan det är snarare den andra prioritetsregeln om rättvisans företräde framför effektivitet och välfärd som är av intresse. Rawls skriver att en ojämlighet rörande möjligheterna måste gynna de som har de sämre möjligheterna (differensprincipen), vilket betyder att en part som utnyttjar sin position gentemot den som saknar en viss möjlighet bryter mot principen. Det bör även noteras att det enligt Rawls inte behövs påvisas att en sådan tillämpning främjar intressen som effektivitet eller välfärden i samhället. Tvärtom avvisar Rawls en konsekventalistisk hållning; om avtalsfriheten innebär oskäliga avtal är alltså avtalsfriheten ett underordnat värde i relation till skäliga avtal.¹²⁵

Om man istället ser det mer konkret så kan man anta, givet Rawls presentation av minimax och konstruktionen med ursprungspositionen med okunnighetens slöja, att avtalslutande parter rimligen vill ha en möjlighet att få avtalsvillkor prövade genom en skälighetsbedömning likt den 36 § avtalslagen erbjuder.¹²⁶ Det är också intressant att Rawls ser rättvisa som en konsekvens av skälighetsprövningen; utan möjlighet till att beakta de skäliga förhållandena har individer svårt att utveckla rättvisa grundprinciper och samhällsinstitutioner i enlighet med dessa principer. Rawls lyfter särskilt fram skälighetsprincipens betydelse på individnivå i relation till hur individer förpliktigas genom samhällets institutioner. Här poängterar alltså Rawls att det finns ett slags veto gentemot orättvisa eller oskäliga institutioners eller praktikers bindande förpliktelse på individnivå.¹²⁷ Det som är intressant med Rawls moralfilosofiska teori är att givet teorin kan man hävda att en enskild rättsregel (36 § avtalslagen i detta fall) har ett utomrättsligt stöd för sin giltighet och samtidigt ange ramarna för hur regeln kan tillämpas utifrån de argument den stödjer. Rawls konstruerar i Kants

tradition en praktisk filosofi som utgör sin egen grund och som är konstruerad utan några antaganden om verkligheten, men en sådan konstruktivism kan alltså prövas och tillämpas på verkliga politiska, etiska eller rättsliga frågeställningar.

Det praktiska problemet med Rawls teori är steget mellan teorins anspråk på universell giltighet och lösningar på konkreta rättsproblem. Här erbjuder Rawls oss metoden med övertänt jämviktsläge (eller reflektivt ekvilibrium), men det förblir ganska oklart hur metoden kan tillämpas liksom dess praktiska relevans vid rättstillämpning eller juridisk konfliktlösning. Möjligen kan metoden ses som en väg att negativt pröva enskilda avtalsvillkor mot olika rättsprinciper och andra rättskällor för att pröva om och i vilken grad oskälighet föreligger. Så genom att vända på den reflektiva jämviktens metod som stävar efter överenskommelse kan man använda metodens teoretiska bidrag för att fokusera på det som inte är förenligt med de avtalsrättsliga principerna. En annan möjlighet är att metoden relateras till alternativ konfliktlösning så som reparativ rättvisa och då särskilt medling genom att låta parterna möta och revidera varandras ståndpunkter i relation till rättsfrågan och relevanta rättskällor för att därmed nå en överenskommelse. Potentialen i en sådan participatorisk konfliktlösning aktualiserar samhällsvetenskapliga metoder om parternas inbördes förhållanden och olika praktiska komplikationer kring möjligheten till ömsesidig anpassning och konsensus. Samtidigt visar metoden med ett övertänt jämviktsläge hur ett begrepp som skälighet kräver ständiga revideringar och prövningar där olika regler, principer och dygder transcenderar varandra och prövas mot argument och rättsfakta tills det normativa harmoniserar med ställningstaganden och vår praktik.

Noter

- 1 Perukmakaren som tror på rättfärdigheten anser att herr Markurell, utifrån dennes framfart i Wadköping, inte är oskyldig. Bergman, 1952, s. 207.
- 2 Se NJA 1982 s. 230.
- 3 Synen på lagen som avtal som binder människor samman återfinns bl. a. hos kontrakts-teoretikern Grotius. Locke ser avtalsbundenheten som en av naturrättens grunder: "(t) ruth and keeping of faith belongs to men, as men, and not as members of society", Locke, 2005, s. 76.
- 4 Lundberg m.fl., 2011, s. 36. Jmf Christensen, 1996.
- 5 Baier & Svensson, 2009. Strömholm konstaterar apropå den "ofrånkomligt auktorativa prägeln i domstolens förfarande och beslut" att domstolen måste s.a.s. hugga av resone-mang och vägra beakta omständigheter p.g.a. rättsstatens fridsstiftande funktion och dess ofrånkomliga beslutsekonomi (...) detta är både krävande och kan kännas främmande i vår tid med dess förkärlek för kompromisser och skälighetslösningar. Likväl förhåller det sig så." Strömholm, 2004, s. 401.
- 6 Hydén & Hydén, 2011, s. 27.

- 7 Ibid, s. 50. Hanna Arendt skriver exempelvis: "(f)ör att lösa konflikten mellan individer-
nas egennyttiga, egoistiska målsättningar och den ömsesidiga avhängigheten som råder i
alla samhällen behövs det en överordnad instans vars uppgift det är att förverkliga allas
frihet." Arendt, 1988, s. 13.
- 8 Cotterrell, 1992. Det rättssociologiska intresset för ramlagstiftningen inom välfärdsrät-
ten kan förstås utifrån denna aspekt eller hur ett vagt och rättspolitiskt aktuellt begrepp
som kränkning kan förstås. Hydén, 1985, Åström, 1988, Gustafsson, 2002, Dahlstrand,
2012.
- 9 Lehrberg, 2010, s. 113. Rättslig argumentation och rättstillämpning vid s.k. "svåra fall",
som kan kännetecknas av vaga eller mångtydiga begrepp, är även av stort rättsteoretiskt
intresse, se t.ex. Peczenik, 1995, Hart, 1961, Dworkin, 1977.
- 10 Jmf hur Coleman diskuterar "The Practical Difference Thesis" i relation till Harts teori.
Coleman (red), 2001.
- 11 Samuelsson, 2011. Peczenik, 1995.
- 12 Aristoteles, 1993, s. 153.
- 13 Aristoteles har även beskrivit hur opreciserade företeelser kräver en flexibel regel i stil
med en måttstock av bly som används inom byggnadskonsten.
- 14 Rawls, 1999, s. 49 ff.
- 15 Kukathas & Pettit, 1992, s. 68
- 16 Lehrberg, 2006, s 177 ff.
- 17 von Post, 1999, s. 29 ff, André, 1986, s. 526 ff.
- 18 Eller med Sundbergs ord: "var referensen slutar, var hjulaxeln återfinnes", är också en
fråga om hur domstolens horisont ter sig, Sundberg, 1984, s. 669. Hur olika normativa
frågor besvaras och uppfattas har betydelse för vår förståelse av rättsregler (så som 36 §
avtalslagen) och rättsvetenskapens roll, Peczenik, 1995, s. 79. Bjarup, 1995–96, s. 1176
ff.
- 19 Om vikten att fastställa vad som är en del av den avtalsrättsliga ideologin accepterad
rättviseföreställning och inte blott en upplevelse hemmahörande i den enskilde domarens
känsloliv bortom avtalsrättens normer, se Kleinman, 1993–94, s. 623. Jmf Sigeman
"På ett sätt som i framtiden måhända kommer att framstå som tidsbundet förutsätts i
lagmotiven att det existerar ganska preciserade rättviseföreställningar som kan ge ledning
om i vilka dylika fall avtalsbundenhetens princip bör åsidosättas." Sigeman, 1984, s.
594. Jmf prop. 1975/76:81 s. 105.
- 20 Kukathas & Petti, 1992, s. 19.
- 21 Jmf "substantive justice". Harris, 1997, s. 40.
- 22 Ibid. s. 26.
- 23 Kukathas & Pettit, 1992, s. 155.
- 24 "Att upplösa konflikten mellan olika sätt att förstå frihet och jämlikhet uppfattar Rawls
som en såväl praktisk som filosofisk uppgift." Syftet enligt Rawls är att garantera en
stabil social sammanhållning. Ibid. s. 168. "If you suppose that autonomy includes
freedom to accumulate resources without limit, then the rich will, in the outcome, have
the ability to pursue life-plans witch is denied to the poor, so where is the equality? On
the other hand, if you insist that resources be equally divided, how can anyone pursue
an autonomous life?", Harris, 1997, s. 282.
- 25 Peczenik, 1995, s. 416. Rothstein översätter Rawls uttryck "reasonable" inte bara med
"rimlig" utan föreslår också "resonabel", "förnuftigt" eller "skäligt" och uppfattar den
som en institutionaliserad "offentlig diskursiv process." Rothstein, 1994, s. 146.

- 26 Rawls, 1999, s. 12. Jmf Hansen, 1995, s. 290.
- 27 Rymmer Rawls teori en moralisk individualism? Kukathas & Petti, 1992, s. 22. Notera även kommunitaristernas kritik av Rawls.
- 28 Tännsjö, 1996.
- 29 Bjarup, 2000, s. 83. Ibid, s. 85. Jmf Harris, 1997, s. 190 och Narveson, 1967, s. 221.
- 30 Enligt Rawls är det osäkert om en klar och tydlig meningsteori finns vilket är ett problem då den naturalistiska metoden ”måste skilja mellan moraliska och icke-moraliska begrepp och sedan se till att de framlagda definitionerna blir accepterade.” Rawls, 1999, s. 533.
- 31 ”Berättigandet vilar på helheten” och att berättigandet handlar om ”att många överväganden stödjer varandra, att allt går att foga samman till en enda koherent uppfattning” skriver Rawls när han sammanfattar sin teori. Ibid s. 533.
- 32 Ibid, s. 199.
- 33 En jämlik fördelning är att föredra om det inte finns en fördelning som gör att de lyckligt lottade och de mindre får det bättre. Detta torde vara ett argument för 36 § avtalslagen om fullständig avtalsfrihet inte skulle gynna alla avtalsparter. Ibid, s. 89 ff.
- 34 Ibid, s. 110.
- 35 Simmonds, 1996, s. 73. Differensprincipen är den egalitära princip som enligt Rawls reglerar den sociala och ekonomiska politiken och till vilken 36 § avtalslagen får antas tillhöra. Rawls, 1999, s. 1999. Jmf Kymlicka, 1995, s. 246, Habermas, 2001, s. 92.
- 36 Rawls, 1999, s. 120.
- 37 Ibid, s. 120.
- 38 Ibid, s. 328. Om Rawls uppfattning även gäller avtal betyder det att avtalsautonomin upphävs och dess giltighet är beroende av dess förenlighet med Rawls rättvisepprinciper. Notera att Rawls betydelse för avtalsautonomin är förenlig med utilitarismen enligt Tännsjö.
- 39 Ibid, s. 332. Med ordet ”institution” avser Rawls att det är denna med sina regler som anger vad som fordras av förpliktelsens innehåll.
- 40 Ibid, s. 38. Antagandet att ”personerna är ömsesidigt ointresserade av varandra” skiljer Rawls från Hobbes.
- 41 Hansson, 1993, s. 9. Om personerna i ursprungspositionen: ”They will therefore agree to social principles which will give them the best chance of achieving each his life plan, whatever that may turn out to be. Since these are, by definition, principles which people would choose without taking into account special interests, they are objektive just.” Harris, 1997, s. 283. Jmf Kymlicka, 1995, s. 135.
- 42 Rawls, s. 34.
- 43 Ibid, s. 37.
- 44 Rawls, 1999, s. 254. För Rawls är samhällets grundstruktur således olika institutioner som utgörs av ett offentligt regelsystem. Ibid, s. 72
- 45 Ibid, s. 71. Det verkar därför som Rawls har en vid definition av grundstrukturen och dess funktion, Rawls skriver ”jag medger att begreppet grundstruktur är en smula vagt. Det är inte alltid självklart vilka institutioner eller utmärkande drag hos dessa som bör räknas dit.” Ibid, s. 30.
- 46 Ibid, s. 240.
- 47 Ibid, s. 32.
- 48 Ibid, s. 199.
- 49 Ibid, s. 34.

- 50 Ibid, s. 198.
- 51 Ibid, s. 276.
- 52 Ibid, s. 253.
- 53 Ibid, s. 202 ff. Rawls skriver: "(t)illsammans säger de båda principerna att grundstrukturen ska ordnas så att värdet av det fullständiga systemet av jämlikt fördelad frihet, gemensamt för alla, blir så stort som möjligt för de minst gynnade. Detta är målet för den sociala rättvisan." Ibid, s. 203.
- 54 Berlin, 1984, s. 148.
- 55 Berlin, 1984, s. 266.
- 56 Hansen, 1995, s. 69. Enligt Arendts uppfattning kan inte människor förstås eller ens bli helt mänskliga utan värden och politiska institutioner som ger uttryck för dem och garanterar dem.
- 57 Hansen, 1995, s. 226.
- 58 För Hobbes rörde avtalets rättvisefråga främst parternas skyldighet att fullfölja sina förpliktelser enligt avtalet (löftesprincipen) och mindre dess innehåll och tillkomst. Jmf Votinius, 2004.
- 59 Lewin, 1993, s. 90.
- 60 Ibid, s. 90.
- 61 Nergelius (red.), 2001, s. 72.
- 62 Mill, 1984.
- 63 Friedman, 1972, s. 23.
- 64 Berlin, 1984, s. 157.
- 65 Ibid, s. 158. Ett paternalistiskt drag framträder hos Fichte: "Ingen har ... rättigheter mot förnuftet." Ibid, s. 162. Jmf ibid, s. 156.
- 66 Hydén, 2002. SOU 1974:83 s. 194.
- 67 Kymlicka, 1995, s. 229. Enligt Rawls är en gemensam rättskänsla centralt, en "stor kollektiv tillgång". Rawls, 1999, s. 331.
- 68 Kymlicka, 1995, s. 90.
- 69 Kukathas & Pettit, 1992, s. 35.
- 70 Som jag förstår Klami menar han att normativismen och realismen också är eniga kring detta påstående. Klami, 1990, s. 163.
- 71 Habermas, 1997, s. 10.
- 72 Habermas, 1997, s. 34.
- 73 Samtidigt har Rawls blivit kraftigt kritiserad för sin i många avseende abstrakta och fiktiva teori: Ett hypotetiskt kontrakt är inte en sorts blek kopia av ett verkligt kontrakt; det är inget kontrakt överhuvudtaget. Om samhällskontrakter istället antas vara verkligt framstår tanken historiskt absurd, Kymlicka, 1995, s. 67. Risken är även att den enskilda individen försvinner (Rawls abstraherat bort den personliga riskkänsligheten genom påståendet om att maximin är den rationella strategin). Samma kritik har framförts inom avtalsrätten då avtalets rättsliga giltighet föreslås bedömas utifrån en från parterna skild person. Konstruktionen med ett tredjemansperspektiv och den "förnuftiga partsviljan" riskerar bli något annat än, och står i konflikt med, de två parternas avtalsfrihet. Sandström, 1995, s. 52.
- 74 Kukathas & Pettit, 1992, s. 132.
- 75 Ibid, s. 133.
- 76 Om domstolarnas möjlighet att göra olika rättspolitiska bedömningar av avtalsvillkor, se SOU 1974:83, s. 119.

- 77 En av portalbestämmelserna i Code civil art 6 handlar om detta: ”Man ska inte genom enskilda överenskommelser avvika från lagar som berör samhällsordningen och de goda sederna.” Avtal i strid med denna drabbas därför av absolut ogiltighet. Adlercreutz, 2000, s. 330. Jmf med att Bogdan ställer frågan om 36 § avtalslagen är uttryck för ”ordre public.” Bogdan, 1999, s. 78.
- 78 Norlén, 2004.
- 79 Peczenik, 1995, s. 92. Peczeniks definition är troligen påverkad av Dworkin.
- 80 Prawitz, 2003, s. 29. Jmf Spaak, 2002, s. 303. Peczenik menar att metoden kan komma att förändra den befintliga moraltraditionen, Peczenik, 1995, s. 607.
- 81 Det handlar mer om när uppfattningar är välgrundade än när de är sanna eller falska, se Tersman, 1994, s. 46. Metoden med reflective equilibrium har därför betecknats som ”anti-foundational”, Narveson, 1988, s. 118. När idén om ett möjligt övertänt jämviktsläge används av Rawls i hans teori om ett hypotetiskt samhällsfördrag ger dock idén ett mer dogmatiskt och instrumentellt intryck, exempelvis skriver Peczenik att då: ”en avvägning (ett övertänt jämviktsläge) mellan två villkor: 1) samhällsfördragets omständigheter måste på ett rimligt sätt tillförsäkra att dessa individer iakttar opartiskhet, och 2) samhällsfördraget måste leda till att de enas om acceptabla rättvisepprinciper” är det betydelsen av denna avvägning som kan sägas göra att Rawls lära uppfattas som ett slags teori om ett hypotetiskt samhällsfördrag”, Peczenik, 1995, s. 416.
- 82 Prawitz, 1978, s. 154.
- 83 Jmf ibid. Rationaliteten är här uppfattat som ett sätt att karaktärisera en relation mellan mål och medel där målet är att konkretisera avtalsrättens normativa innehåll och medlet en metod att argumentera kring oskäligen avtalsvillkor.
- 84 Prawitz, 1985, s. 28f.
- 85 Wilhelmsson, 1984, s. 116, jmf Taxell, 1987, Taxell, 1997. Se även Peczenik, 1995, s. 47 och Hellner, 1994, s. 91 om problematiken med den typ av generalklausul som 36 § avtalslagen utgör. Generalklausulens förarbeten ger heller inte mycket till vägledning, prop. 1975/76:81, von Post, 1999.
- 86 Taxell, 1997, s. 60. Han skriver också att ”(b)edömningarna in casu bör, ifall inte annat följer av relevanta normer, också vara öppna för nya behov och värderingar.” Ibid. s. 76.
- 87 Simmonds, 1996, s. 53 ff. Att så är fallet har ifrågasatts av bland annat Nozick. Som framgått framhåller Peczenik avvägningens betydelse och detta får också betydelse för hans kritisk av Rawls. Differensprincipen kritiserar för inte vara rimlig liksom okunnighetsslöjan som hindrar en rättvis och rimlig avvägning. Peczenik, 1995, s. 420. Enligt Peczenik är avvägningar alltid nödvändiga för att kunna tillämpa en princip och en så vag rättsregel som 36 § avtalslagen förutsätter alltid en komplicerad sammanvägning av olika principer. Peczenik, 1988, s. 47.
- 88 Taxell, 1987, s. 108. Skyddsprincipen är inte möjlig att ”exakt bestämmas med avseende på innehåll och räckvidd” och ”obestämdheten understryker principens allmängiltighet.” Taxell, 1997, s. 40.
- 89 Wilhelmsson, 1987, s. 143.
- 90 Ramberg & Hultmark, 1999, s. 190.
- 91 Hellner, 1999, s. 197.
- 92 Peczenik, 1995, s. 461.
- 93 Ibid, s. 428. Vid tillämpningen av 36 § avtalslagen bör en balans mellan avtalsbundenheten och skyddsprincipen nås. Grönfors, 1989, s. 197.
- 94 von Post, 1999, s. 34. Frågan är just efter *vilka* värderingar och principer.

- 95 Peczenik, 1995, s. 299 ff. Man kan fråga sig hur realistiskt detta är i en juridisk konflikt. Jmf med möjligheten av reflective equilibrium enligt Rawls teori om parterna har olika människosyn. Harris, 1997, s. 287.
- 96 Rawls, 1999, s. 127.
- 97 Rawls utvecklade senare betydelsen av ett ”överlappande konsensus” på bekostnad av de rationella val som enligt hans teori väljs i den hypotetiska ursprungspositionen. Rawls, 1993.
- 98 Kymlicka, 1995, s. 78.
- 99 von Post, 1999, s. 35. Relationsbegreppet kan också ses mot bakgrund av att Taxell anser att samverkan är det centrala begreppet i hans avtalsmodell. Taxell, 1997, s. 45. För Grönfors är sökandet efter en balans mellan avtalsbundenheten och eventuell jämkning utifrån skyddshänsyn den centrala utmaningen. Grönfors, 1989, s. 197.
- 100 Plant, 1994, s. 15.
- 101 Peczenik, 1995, s. 77 ff. Peczenik utgår, tillskillnad från Dworkin, ifrån att den sanna rätten inte går att finna. Däremot kan en juridisk tolkning vara riktig eller inte riktig vilket avgörs av motiveringen till följd av avvägningar. Eftersom Rawls teori får sägas presentera generella principer har de prima facie-karaktär – skyldigheten att strikt följa principen är provisorisk. Möjligen kan Rawls ha betydelse vid utfyllande avtalstolkning och tolkning med hjälp av förutsättningsläran, se exempelvis Lehrberg, 1998, s. 20.
- 102 Taxell, 1997, s. 42. Hydén beskriver generalklausulens relation till de bakomliggande normerna: ”Generalklausuler innehåller mindre långtgående operationaliseringar, vilka måste konkretiseras i varje särskilt fall mot bakgrund av föreliggande omständigheter. Men det viktiga i detta sammanhang är att den rättsliga argumentationen är relaterad till normen eller mot det bakom normen liggande värdet i syfte att operationalisera det i det särskilda fallet. Det är utifrån i förväg angivna normativa premisser som resonemanget sker.” Hydén, 1999, s. 79.
- 103 Peczenik, 1988, s. 152. Om den juridiska argumentationen är teoretisk eller praktisk påverkar betydelsen av Rawls. Peczenik tycks se den teoretisk men det torde vara den praktiska som har betydelse enligt Rawls och tillämpningen av 36 § avtalslagen.
- 104 Föllesdal m.fl., 1993, s. 361. Rawls, 1999, s. 67.
- 105 Föllesdal m.fl., 1993. Prawitz, 1978. Enligt Teubner är Harts beskrivning av igenkänningsregeln ”(t)he best known example of legal self-description”. Teubner, 1993, s. 39.
- 106 Hydén & Hydén, 2011, s. 67, Mathiesen, 2005.
- 107 Jmf Kukathas & Pettit, 1992, s. 169.
- 108 Votinius, 2004. En annan sak är att svensk rättstradition varit främmande för principiella resonemang. Hydén beskriver traditionen: ”Det som håller oss tillbaka i Sverige, där t.o.m. juridiken i sin tillämpning är pragmatisk, är ovanan vid principiella, holistiska resonemang. Vi saknar en rättstradition som är uppbyggd på principiella resonemang.” Hydén, 1999, s. 169 f.
- 109 Svensson presenterar begreppet ”avtalsrättvisa”, Svensson, 2012.
- 110 Norlén, 2004, s. 427. Jmf Hellner som framhåller Rawls som ett exempel på en referens vid diskussion om rättsregler ”på det dynamiska planet”, Hellner, 1994, s. 13.
- 111 Votinius, 2004.
- 112 Rawls, 1993, s. 49.
- 113 Ibid. s. 51.
- 114 Rothstein, 1994, s. 144.
- 115 Sandel, 1982, s. 129. Rawls, 1993, s. 27.

- 116 Jmf Norlén, 2004, s. 146.
 117 Anscombe, 1958.
 118 Anscombe, 1957. MacIntyre, 1981.
 119 Wittgenstein, 1992.
 120 Nordin, 2011, s. 626 f.
 121 Min avhandling (Dahlstrand, 2012) var ett försök att kombinera analytisk filosofi med rättssociologiska undersökningsmetoder på ett konkret rättsområde och därmed utveckla den sociologiska potential som finns hos Hart och Wittgenstein.
 122 Hellner, 1994, s. 41 ff. Jmf Dworkin, 1977 om att rättens koherens beror på hur väl den kan inordnas i en gemensam teori om generella principer och värden förenliga med beslut vilka likaledes uppfattas riktiga enligt teorin.
 123 Att relatera en rättsregel till en omfattande teori som Rawls presenterat är kontroversiellt. När Ludvig Beckman diskuterar om kommersiella gentester borde förbjudas noterar han i enlighet med Rawls att man då bör argumentera utifrån utgångspunkter som alla rimligen kan acceptera. Detta innebär att argumenten bör formuleras utifrån värden och principer kring vilka det kan antas existera en rimlig konsensus kring. Beckman, 2004, s. 489.
 124 Rawls, 1999, s. 500.
 125 Simmonds, 1996, s. 87.
 126 Sammantaget skriver Rawls att de principer han presenterar ”är ett skäligt sätt att möta ödets godtycklighet”. Rawls, 1999, s. 112. Andra säger sig hos Rawls ”möta den kammarlärdes rädsla för livet”. Lewin, 1998, s. 162. Andra har kritiserat Rawls för att påståendet att maximin är den rationella strategin och att Rawls utgår ifrån ”att ens värsta fiende bestämmer vilken plats man kommer att inta i samhället.” Kymlicka, 1995, s. 73.
 127 Rawls, 1999, s. 120.

Referenser

- Adlercrutz, A. (2000) *Avtalsrätt 1*, Juristförlaget i Lund.
 André, M. (1986) *Strukturer i 36 § avtalslagen*, SvJT 1986, s 526–548.
 Anscombe, E. (1958) *Modern Moral Philosophy*, Journal Philosophy, vol. 33, s. 1–19.
 Anscombe, E. (1957) *Intention*, Basil Blackwell.
 Arendt, H. (1988) *Människans villkor*, Röda bokförlaget.
 Aristoteles. (1993) *Den nikomachiska etiken*, Daidalos.
 Baier, M. & Svensson, M. (2009) *Om normer*, Libris.
 Beckman, L. (2004) *Demokrati och genetisk integritet*, SvJT, Nr 5/6, s. 487–503.
 Bergman, H. (1952) *Hjalmar Bergmans samlade skrifter: Markurells i Wadköping*, Bonnier.
 Berlin, I. (1984) *Fyra essäer om frihet*, Ratio.
 Bjarup, J. (2000) *Allmän rättslära: Föreläsningskompendium*, Juridicum, Stockholms universitet.
 Bjarup, J. (1995–96) *Aleksander Peczenik juridikens teori och metod*, Juridisk tidskrift, nr 4.
 Bogdan, M. (1999) *Svensk internationell privat- och processrätt*, Nordstedts.
 Christensen, A. (1996) *Skydd för etablerad position – ett normativt grundmönster*, i *Tjfr*, nr 4.
 Coleman, J. (2001). *Incorporationism, Conventionality, and the Practical Difference Thesis*, i Hart's Postscript, Coleman, J. (red.), Oxford university press.
 Cotterrell, R. (1992) *The sociology of law. An introduction*, Butterworths.
 Dahlstrand, K. (2012) *Kränkning och upprättelse. En rättssociologisk studie av kränkningersättning till brottsoffer*, Lund studies in sociology of law.

- Dworkin, R. (1977) *Taking Rights Seriously*, Duckworth.
- Friedman, M. (1972) *Kapitalism och frihet*, Aldus.
- Föllesdal, D. m.fl. (1993) *Argumentationsteori, språk och vetenskapsfilosofi*, Thales.
- Grönfors, K. (1989) *Avtalslagen*, Norstedts. Gustafsson, H. (2002) *Rättens polyvalens. En rättsvetenskaplig studie av sociala rättigheter och rättssäkerhet*, Lund studies in sociology of law. Habermas, J. (2001) *Den postnationella konstellationen*, Daidalos. Habermas, J. (1997) *Diskurs, rätt och demokrati*, Daidalos. Hansen, P. (1995) *Hanna Arendt politik, historia och medborgarskap*, Daidalos. Hansson, S. O. (1993) *Vad är rättvisa*, Brevskolan.
- Hart, H. L. A. (1961) *The Concept of Law*, Clarendon Press. Harris, J. W. (1997) *Legal philosophies*, Butterworths.
- Hellner, J. (1999) *Julskrift*, Jan Hellner.
- Hellner, J. (1994) *Rättsteori*, Nordstedts Juridik.
- Hydén, H. & Hydén, T. (2011) *Rättsregler. En introduktion till juridiken*, Studentlitteratur.
- Hydén, H. (2002) *Rättssociologi som rättsvetenskap*, Studentlitteratur.
- Hyden, H. (1999) *Rättssociologi som emancipatorisk vetenskap*, Lund Studies in Sociology of Law.
- Hydén, H. (1985) *Arbetslivets reglering*, Liber.
- Klami, H. T. (1990) *Sanningen om rätten*, Iustus förlag.
- Kleineman, J. (1993–94) *Claes Sandgren (red): Utvecklingslinjer inom avtalsrätten* (Recension), JT, nr 3.
- Kukathas, C. & Pettit, P. (1992) *John Rawls. En introduktion*, Daidalos.
- Kymlicka, W. (1995) *Modern politisk filosofi en intruduktion*, Nya doxa.
- Lehrberg, B. (2010) *Praktisk juridisk metod*, Institutet för bank- och affärsjuridik.
- Lehrberg, B. (2006) *Avtalsrättens grundelement*, Institutet för bank- och affärsjuridik.
- Lewin, L. (1998) *Upptäckten av framtiden*, Nordstedt.
- Locke, J. (2005) *Two Treatises of Government and A Letter Concerning Toleration*, Digireads.
- Lundberg, K. Mfl (2011) *Juridik: civilrätt, straffrätt, processrätt*, Bonnier.
- Mathiesen, T. (2005) *Rättens i samhället. En introduktion till rättssociologin*, Studentlitteratur.
- Mill, J. S. (1984) *Om friheten*, Natur och kultur.
- Narveson, J. (1988) *The libertarian idea*, Temple university press.
- Narveson, J. (1967) *Moral and utility*, The Johns Hopkins press.
- Nergelius, J. (red.) (2001) *Rättsfilosofi samhälle och moral genom tiderna*, Studentlitteratur.
- Nordin, S. (2011) *Filosoferna. Det västerländska tänkandet sedan år 1900*, Atlantis.
- Norlén, A. (2004) *Oskälighet och 36 § avtalslagen*, *Dissertations from the International Graduate School of Management and Industrial Engineering*, Linköping.
- Peczenik, A. (1995) *Vad är rätt?*, Norstedts juridik.
- Peczenik, A. (1988) *Rätten och förnuftet: en lärobok i allmänrättslära*, Nordstedt.
- Post von, C-R. (1999) *Studier kring 36 § avtalslagen med inriktning på rent kommersiella förhållanden*, Jure.
- Plant, R. (1994) *Modernt politiskt tänkande*, Daidalos.
- Prawitz, D. (2003) *Sanningens återkomst: Sanningen finns men frågan är hur*, i Axess, nr 6.
- Prawitz, D. (1985) *Några filosofiska synpunkter på rationell argumentation inom juridiken*, ingår i Peczenik m. fl., *Rationalitet och empiri i rättsvetenskapen*, Juridiska fakultetens skriftserie, Stockholms universitet.
- Prawitz, D (1978) *En filosofibok tillägnad Anders Wedberg*, Bonniers.
- Ramberg, J. & Hultmark, C. (1999) *Allmän avtalsrätt*, Nordstedt.
- Rawls, J. (1999) *En teori om rättvisa*, Daidalos.

- Rawls, J. (1993) *Political Liberalism*, Colombia University Press.
- Rothstein, B. (1994) *Vad bör staten göra?*, SNS.
- Samuelsson, J. (2011) *Tolkningslärans gåta*, Iustus.
- Sandel, M. J. (1982) *Liberalism and the limits of justice*, Cambridge University Press.
- Sandström, M. (1995) *Juridisk systematik – finns den?*, Juridicum, Stockholms universitet.
- Sigeman, T. (1984) 36 § avtalslagen och arbetsrätten i Festskrift till Jan Hellner, Norstedts.
- Simmonds, N. E. (1996) *Juridiska principfrågor*, Nordstedts.
- Spaak, T. (2002) *Legal Theory (Scandinavian Studies in Law, Volume 40, 2000; Peter Wahlgren, ed.)* ingår i Archiv für Rechts- und Sozialphilosophie, nr 2, s. 298–304.
- Strömholm, S. (2004) *Domstolar och rättslig argumentation*. En replik, i SvJT, nr 4.
- Svensson, O. (2012) *Avtalsfrihet och rättvisa. En rättsfilosofisk studie*, Juristförlaget i Lund.
- Taxell, L. E. (1997) *Avtalsrätt*, 1997, Juristförlaget.
- Taxell, L. E. (1987) *Avtalsrättens normer: några riktlinjer*, Pargas.
- Tersman, F. (1994) *Onda cirklar och goda*, Filosofisk tidskrift nr 4, s. 43–46.
- Teubner, G. (1993) *Law as an Autopoietic System*, Blackwell Publishers.
- Tännsjö, T. (1996) *Wallenberg skall inte få köpa mitt hjärta*, i Svenska dagbladet, 1996-06-20.
- Votinius, S. (2004) *Varandra som vänner och fiender: en idekritisk undersökning om kontraktet*, Symposium.
- Wilhelmsson, T. (1987) *Social civilrätt*, Juristförbundet.
- Wilhelmsson, T. (1984) *Standard avtal*, Juristförbundet.
- Wittgenstein, L. (1992) *Filosofiska undersökningar*, Thales.
- Åström, K. (1988) *Socialtjänstlagstiftningens i politik och förvaltning. En studie av parallella normbildningsprocesser*, Lund University Press.

Göran Hermerén

Prioriteringar: val och värden i vården

1. Inledning

Debatten om prioriteringar i hälso- och sjukvården handlar om de val som alltid har gjorts men som nu mer öppet diskuteras och ibland ifrågasätts. Dessa val bygger på kunskaper om i första hand behov, kostnader och effekter, men även i hög grad på värderingar och mål. Idéer om människovärde och människosyner spelar också en viktig roll i detta sammanhang.

Dessa värderingar har ibland sin grund i filosofiska överväganden, mänskliga rättigheter och andra etiska teorier. Men ibland baseras de på allmänna humanitära och humanistiska och inte särskilt tydligt artikulera föreställningar av det slag som bidrar till att definiera olika kulturers identitet som synen på jämställdhet, på individens roll i familjen, på mäns och kvinnors rättigheter, på sjukvårdens mål, på barns rättigheter, på djurs hälsa och välfärd.

Det finns en gammal debatt om vetenskap och ideologi, om värderingarnas roll i vetenskapen och deras eventuella betydelse för vetenskaplig objektivitet.¹ Det finns en annan debatt om nyttan av humaniora och samhällsvetenskap.² Det är inte riskfritt att motivera värdet av humanistisk och samhällsvetenskaplig forskning med dess nytta. Konkurrensen från medicin och teknik blir svår. ”Nytta” kan för övrigt – liksom ”innovation”, ett annat modeord i den forskningspolitiska debatten – tolkas på många sätt. Det kan räcka med att peka på värderingarnas avgörande roll i många sammanhang av vital betydelse för människor – till exempel när det gäller prioriteringar i hälso- och sjukvården – och att studiet av värderingar är centralt i humaniora och samhällsvetenskap.

Prioriteringsproblemen är komplexa, och någon snabb lösning är inte i sikte. Prioriteringspaketet i vid mening förutsätter ställningstagande till en rad frågor om vad som skall erbjudas inom offentlig vård och hur sjukvårdsinsatser skall finansieras: Vilka insatser skall erbjudas? Vem skall utföra dem? Vem skall betala? Vem får hjälp omedelbart? Vem får vänta? Vem får ingen hjälp alls av den offentliga sjukvården? Sådana frågor besvaras inte på samma sätt i länder med olika typ av sjukförsäkring, sjukvårdsideologi och (finansiering av) hälso- och sjukvårdssystem.

Till det som gör debatten om prioriteringar i hälso- och sjukvården intressant hör att bakom de konkreta val på individ- och gruppnivå som görs i vården och som ytterst berör enskilda människors hälsa och välfärd ligger allmänna filosofiska antaganden och etiska teorier, som jag skall försöka visa i det följande. Bakom oenigheter om detaljer i hälsoekonomiska mått och kalkyler jämte deras relevans ligger filosofiska antaganden och idéer med genomgripande konsekvenser för enskilda och grupper.

Frågor som diskuterats ingående i etik och politisk filosofi aktualiseras i dessa debatter. Hur skall begrepp som rättvisa, ansvar och behov förstås, och vilka är kriterierna på dessa begrepp? Vilka krav beträffande insyn, kontroll och inflytande är det rimligt att ställa på beslutsprocesser i ett öppet och demokratiskt samhälle?

2. Några exempel

En sjuårig pojke, Coby Howard, drabbades av lymfatisk leukemi, där dock chans till god effekt med benmärgstransplantation fanns. Sjukvårdssystemet i Oregon betalade emellertid då inte för detta. Priset för den aktuella behandlingen var cirka 100.000 USD. Genom kampanjer i media, även i TV, hade emellertid mamman lyckats samla in 80.000 USD. Då dog pojken i sin leukemi.

Pompes sjukdom är en ovanlig ärftlig sjukdom som hänger samman med brist på enzymet myocin. I Sverige finns inte ens tio personer med sjukdomen och bara tre av dem får behandling. Kostnaden för behandling är cirka tre miljoner per år och patient enligt uppgifter i media (GP).

Zytiga är ett läkemedel som används vid avancerad prostatacancer och förlänger medianöverlevnaden med ungefär 4,6 månader. Skall sjukvården betala för detta? Nu har även SKL (Sveriges Kommuner och Landsting) sagt nej; patienter får betala själva, cirka 30.500 per månad. Motiveringen är att det finns inte någon rimlig relation mellan kostnad och patientnytta.

Ur en tidningsartikel (SDS): "Fem gånger om har vårdgarantin passerats medan han väntat på operationen som kan ge honom ett bättre liv. Under tiden har hans tillstånd förvärrats. – Nu vet jag att min chans kan vara förbi för alltid, säger Parkinsonsjuke Arne Adolfsson som tillsammans med 48 andra står i operationskön."

Problemen är alltså inte påhittade och listan kan lätt göras mycket längre med exempel från olika områden inom sjukvården, t.ex. förebyggande vård kontra akutvård och uppföljning.

3. Bakgrund

Vårdlandskapet ändras. Nya metoder och tekniker utvecklas och tillämpas, både på diagnostik- och behandlingssidan. Nya, ofta mycket dyra mediciner lanseras, liksom mer avancerade medicin-tekniska hjälpmedel av olika slag. Betydande demografiska förändringar har också skett under de senaste decennierna. Fler blir allt äldre, med nya behov och utmaningar för vården. Mycket har hänt i vården sedan prioriteringsutredningen 1995, där den svenska prioriteringsplattformen lanserades.

Vårdlandskapet förändras också på det viset att praxis och värderingar ändras. Idag är det större fokus på att patienter skall vara informerade och samtycka till besluten än för 50 år sedan. Antalet välinformerade IT-patienter ökar. Men att vårdlandskapet ändras i det ena eller andra avseendet medför inte med automatik att prioriteringsplattformen måste revideras. Däremot kan förändringar i vårdlandskapet behöva beskrivas, och plattformen tillämpas på dessa nya exempel – inte minst utbildningsinsatser är angelägna. Självfallet skall basal omvårdnad alltid ges: detta är inte något som skall in i prioriteringen.

Varför hamnar vissa företeelser utanför prioriteringsdiskussionen? Att så är fallet, åtminstone i Sverige, är naturligtvis ingen invändning mot plattformen och dess principer. Tandvård, resevacciner, läkemedel vid lindrig smärta, operation av närsynthet faller utanför. Detta kan åtminstone delvis bero på historiska tillfälligheter. Valfärdssektorn är ett lapptäcke, som successivt kompletterats genom ändringar, tillägg, strykningar under årens lopp. Inte minst gäller detta tillgång till och finansiering av hjälpmedel (glasögon, hörapparater, rullstolar).

Konstigheter uppstår när vissa välfärdssektorer har enats om etablerade prioriteringsprinciper, andra inte, liksom om samma prioriteringsprinciper tillämpas på olika sätt inom skilda delar av vårdlandskapet. Tillgodoses inte vårdbehov inom psykiatri, ökar trycket på socialtjänsten – och omvänt. Det skulle därför ha åtskilliga fördelar om samma prioriteringsprinciper tillämpades över hela välfärdssektorn, inte bara inom sjukvård och socialtjänst – och på samma sätt.³

En rimlig utgångspunkt är följande: Alla kan inte få allt, men fördelningen skall vara rättvis och det skall vara lika för alla. Men vad är rättvisa, och rimliga kriterier på rättvisa? Propositionen liksom Riksdagens senare beslut bygger på Prioriteringsutredningen. Den får ses som ett förarbete till propositionen. När den senare skall förtydligas, är det därför naturligt att gå till utredningen och citera den.

4. Mål

Det finns flera mål som är relevanta för prioriteringsdiskussionen. Vilket (eller vilken kombination av) mål man väljer har stor betydelse för slutresultatet och indirekt för vem som får vård nu, vem som får vänta och vem som inte får hjälp av den offentliga sjukvården – och eventuellt blir hänvisad till privata initiativ.

- (1) Lika möjligheter: Att minska skillnaderna mellan människors chanser att uppnå god hälsa (ideal i den internationella debatten: "equal opportunities")
- (2) Samma utfall: Att reducera brist på jämlikhet när det gäller hälsa (mål: bekämpa "inequalities in health")
- (3) Förbättrad folkhälsa: Att så mycket som möjligt förbättra befolkningens hälsa (mål: "maximizing population health")
- (4) Rättvis fördelning: Att fördela hälso- och sjukvårdens resurser rättvist (ideal: "health equity")

Det är givetvis viktigt att i detta sammanhang också beakta

- (5) Hälso- och sjukvårdens mål: Att bevara, återställa, förbättra hälsa, bekämpa sjukdom och lidande, förebygga ohälsa och/ eller att bevara, återställa, förbättra livskvalitet, bekämpa och förebygga brister i livskvalitet.

Dessa mål är inte identiska. Skillnaden mellan (1) och (2) är att det senare handlar om det faktiska utfallet av åtgärder som vidtas medan (1) handlar om att alla skall ha lika goda chanser, eller – i en annan och svagare version – att skillnaden mellan deras chanser skall reduceras.

Förhållandet mellan (2) och (3) kan beskrivas så här: (2) fokuserar på orättvisor, vilka förutsätter skillnader mellan individer och grupper som beror på – och kan åtgärdas igenom – mänskliga handlingar. Men (3) gäller vad medborgarna får för det som investeras i den offentliga sjukvården och vad man kunde fått om man i stället lagt resurserna på något annat. Detta innebär att man undersöker alternativa användningar av resurserna och beräknar både kostnader och effekter (hälsovinster) av gjorda insatser. NICE (National Institute of Clinical Excellence) i England har bl a ett sådant uppdrag.

Satsningar på att försöka uppnå mål (4) kan vara ett medel att uppnå flera av de andra målen, men det är inte det enda medlet – och i vissa situationer kan man också ifrågasätta hur effektivt det är. Särskilt om vi intar ett globalt perspektiv så är det uppenbart att hälso- och sjukvårdsinsatser, inte minst avancerade sådana, har en begränsad betydelse. Rent vatten, bättre hygien, liksom

att bekämpa rökning, alkoholism, arbetslöshet, fattigdom och undernäring har mycket större betydelse för folkhälsan, mätt i förväntad livslängd.⁴

Beträffande (5) gäller vidare: allt det som anges här är delvis olika saker, och nyckelbegreppen ”hälsa” och ”livskvalitet” kan – som framgår av den stora litteraturen i ämnet – definieras på flera sätt. Mer specifika mål är vidare möjliga att formulera för olika verksamheter som palliativ vård, ortopedi, psykiatri, oftalmiatri...⁵

De gränsdragningsproblem som uppstår kan illustreras med följande exempel: Vad är sjukvårdens uppgift inom exempelvis ögonsjukvården? Att återställa normalt seende, dvs göra det möjligt att läsa, känna igen personer på nära håll, kunna ta sig fram i trafiken, ha synskärpa 1.0 osv. Linsoperation vid grå starr bör därför ingå i sjukvårdens uppgifter. Att sätta in en dyrare, multifokal lins som ersätter dubbelslipade glasögon kan spontant förefalla tillhöra det som går utöver detta, dvs utgör sådant som inte självklart ingår i sjukvårdens uppdrag. För att motivera och ta ställning till hur det ligger till med detta, måste sjukvårdens mål formuleras och preciseras – och avgränsas gentemot andra sektors uppgifter i välfärdspolitiken.

5. Principer

Kontroverser kring prioriteringsprinciperna liksom beträffande tolkningen av dem, rangordningen mellan dem och implementeringen av dem speglar olika uppfattningar om sjukvårdens uppdrag och mål. Därför är det viktigt att tydliggöra dem.

Dessa varierande uppfattningar av sjukvårdens uppdrag och mål har konsekvenser även för hur vi ser på de transaktionskostnader som kan aktualiseras – och på argument för att man skall betala själv, om man kan, hellre än att ta kostnaden via skattesekeln. Men om man inte har råd? Är det då en lösning att föreslå avbetalning? Detta är inte självklart, eftersom hela summan skall betalas ändå, och en del inte har råd med den. Det finns kanske också några, som inte ens klarar av de månatliga avbetalningarna.

Hur tänkte vi i prioriteringsutredningen? Jag var sakkunnig i utredningen och de principer utredningen föreslog har också införts i hälso- och sjukvårdslagen. I det följande skall jag belysa några av de problem principerna i denna utredning aktualiserar. Jag relaterar diskussionen till de tre principer som utgör prioriteringsplattformen för att få jämförelsepunkter och kommenterar också en del synpunkter och förslag som kommit fram efter prioriteringsutredningen.

5.1 Människovärdesprincipen

Denna princip säger inte i första hand vad som skall göras utan vad som inte skall göras. Den kompletterar de följande principerna som anger vad som skall göras – och på vilka grunder. Det är inte självklart att principen ”Allt som inte är tillåtet är förbjudet” och ”Allt som inte är förbjudet är tillåtet” i alla sammanhang är ekvivalenta – i den meningen att utfallet blir detsamma när principerna tillämpas.

På så sätt har även människovärdesprincipen en vägledande funktion: den förbjuder diskriminering på grund av sådant som ålder, hudfärg, kön, religion, sexuell läggning, framstående idrottsliga prestationer.⁶ Enligt principen om människovärde skall inte heller grupptillhörighet få utgöra grund för diskriminering. Att sjukdomen är ovanlig blir då inte relevant som grund för särbehandling.

Människovärdesprincipen kan tolkas i kantianska termer som bas för mänskliga rättigheter. Principen anknyter till Europarådets Ovidokonvention, artikel 1. Vi har mänskliga rättigheter därför att vi har den ’dignity’ och ’integrity’ som anges i denna artikel. Detta är den överordnade principen. Sverige har skrivit under men ej ratificerat Ovidokonventionen, där idén om mänskliga rättigheter tillämpas på sjukvård och medicinsk forskning.

Tre problematiska aspekter skall kommenteras i detta avsnitt.

(a) Skall den svårast skadade alltid komma först?

Akuta livshotande brännskador behandlas omedelbart, medan operation för närsynthet är mindre akut och kan vänta – och oftast får göra det. I den tyska debatten har den s.k. Rule of Rescue (RR) diskuterats. Denna regel innebär allmänt uttryckt att personer med livshotande skador skall behandlas först, komma i första hand och/eller få mest resurser. Principen kan tolkas mer eller mindre restriktivt, beroende på vilka förutsättningar man gör beträffande förekomsten av ett nödläge, beträffande chanserna till framgång med den behandling som erbjuds, och beträffande vilken evidens som krävs för dessa chanser.

Det är föga förvånande att personer med utilitaristiska utgångspunkter ställer sig kritiska till RR, även i nödsituationer. Den kan ju innebära att mycket stora resurser läggs på att försöka rädda t.ex. en svårt trafikskadads liv, när samma resurser skulle räcka till att hjälpa 100-tals personer med mindre allvarliga problem. Ur samhällets synpunkt hade detta maximerat nyttan, i synnerhet om det stora flertalet av dessa hundratals personer hade varit produktiva skattebetalare och den trafikskadade varit gravt funktionshindrad. Inte heller är det förvånande

om personer som tolkar rätten till liv som en absolut princip anser att allt skall göras för att rädda liv, oavsett vad det kostar.

Människovärde tolkas ibland så att detta värde implicerar en absolut rätt till liv, men i SMERs rapport, Assisterad befruktning – etiska aspekter, diskuteras några olika tolkningar av detta värde.⁷ Det är tydligt att den tolkning som är relevant i prioriteringssammanhang är den s.k. likarättstolkningen: alla har samma rätt och samma rättigheter, och ingen har större rätt än någon annan att få sina rättigheter respekterade.

Vård skall enligt hälso- och sjukvårdslagens portalparagraf ges ”på lika villkor”. Men kommuner och landsting kan bestämma själva över sin verksamhet. Varierande praxis har därför utvecklats på olika håll i landet, något som tidigare påtalats i flera sammanhang. Stora skillnader mellan landstingens prioriteringar kan i detta perspektiv vara ett etiskt problem. Ett samarbete för att minska dessa skillnader har därför initierats på en del håll i landet.

Anta att kvinnor har vissa biologiska fördelar framför män, och som en följd därav också högre förväntad livslängd, något som är statistiskt belagt och som både Alan Williams och Amartya Sen har diskuterat vid flera tillfällen. Skall alla som ivrar för ökad jämställdhet då – för att reducera skillnaden när det gäller hälsa mellan män och kvinnor – erbjuda kvinnor sämre sjukvård än män?

Detta skulle strida mot ”likarätt-tolkningen” av människovärdesprincipen, som förbjuder diskriminering på grund av kön, ras, religion, utseende, ålder osv. Och som Sen skriver: ”The issue of gender difference illustrates a more general problem, namely that differences in quality-adjusted life expectancy need not give us ground enough to ignore the demands of non-discrimination in certain vital fields of life, including the need for medical care for treatable ailments”.⁸

Hur som helst, vi använde inte RR-terminologin i prioriteringsutredningen, men vi betonade att diskriminering inte fick förekomma när det gällde medicinska insatser för behandlingsbara sjukdomar och tillstånd, och framhöll också att ingen har behov av något som inte har effekt. Krav på rimlig chans och dokumentation fanns alltså med i bilden.

(b) Kan rätten till vård förverkas genom valet av livsstil?

Självklart kan och bör man kombinera försök att hjälpa dem som behöver vård med satsning på upplysning om konsekvenser av ohälsosamma och/ eller farliga livsstilar av typ rökning, bergsklättring, fysiskt krävande idrott om man är otränad och +40 – i förhoppning om att därigenom kunna motivera människor att välja mer hälsosamma livsstilar. Men vi väljer inte våra föräldrar och vår kunskap

om sociala och genetiska faktorerers påverkan på våra val är begränsad. Det finns ”risk-avoiders” och ”risk-seekers”. De faktorer som påverkar dessa beteenden är inte fullt kända. Resultat av psykologisk forskning föranleder inte heller någon större optimism när det gäller tron på vad man kan uppnå genom att informera.

Vad vet vi om faktorer som påverkar självförvållade skador? Finns självförvållade skador, och kan vi avgöra vad som är självförvållat eller inte? Det kan mycket väl vara så att det finns självförvållade skador men att vi idag – på grund av bristande kunskaper om bl a genetik och epigenetik liksom om barndomens och utbildningens roll inte har möjlighet att säkert avgöra om en viss sjukdom eller skada är självförvållad i den meningen att den enskilde själv ensam har ansvaret. Hur är det med alkoholism, rökning och självskaðebeteende? Är det rimligt att avstå från att ge vård tills läkarna utrett om det är höjt över allt tvivel att skadan inte är självförvållad?

Mot den bakgrunden ansåg vi i Prioriteringsutredningen att det inte var försvarbart att neka någon vård på grund av att vårdbehovet eller skadan var ”självförvållad”, eftersom det var svårt att med precision skilja mellan sådant som verkligen var självförvållat och sådant som i omvärldens ögon tycktes eller ansågs vara självförvållat utan att egentligen vara det. Gränsdragningsproblematikens svårighet skall inte underskattas.

Vi ansåg vidare i utredningen att sjukvården inte skall ägna sig åt utpressning. Men vi menade, att kontrakt mellan sjukvården och patienter kunde försvaras, om insatsen blev verkninglös om patienten inte ändrade livsstil (t.ex. slutade röka eller dricka) – eftersom man inte har behov av något som inte gör nytta.

Villkor för ansvar av olika slag (tillbakablickande, framåtblickande) har diskuterats ingående i både moralfilosofisk och juridisk litteratur. Möjligen finns här en diskrepans mellan hur vi ser på individens ansvar för sina handlingar på detta område (hälso- och sjukvård) och på en del andra områden. Detta skulle antagligen kunna försvaras genom pragmatiska överväganden av hur samhället skulle se ut om t.ex. inte grova brottslingar straffades och om de som – enligt vår uppfattning – av oaktsamhet utsatt sig själv för stora risker nekades vård.

(c) Bör egen- eller tilläggsfinansiering vara möjlig? Av vad i så fall?

Detta är frågor som har diskuterats nyligen i olika sammanhang.⁹ SMER, Statens Medicinsk-Etiska Råd, håller också på att skriva ett yttrande om sådana frågor, vilket beräknas publiceras under hösten 2014. Men problemen har uppmärksamrats långt tidigare. Redan för mer än ett decennium sedan skrev Sen:

... Health equity cannot only be concerned with inequality of either health or health care, and must take into account how resource allocation and social arrangements link health with other features of states of affairs.¹⁰

Sen framhåller fortsättningsvis följande: anta att personerna A och B har exakt liknande förutsättningar när det gäller hälsa, inklusive en ökad risk för att drabbas av en särskilt smärtsam sjukdom. Men A är mycket rik och får hjälp genom en dyr medicinsk behandling, medan den fattige B inte har råd med en sådan behandling och lider svårt av sin sjukdom. Helt klart föreligger här en ojämlikhet när det gäller hälsa. Vidare, om vi inte intar ståndpunkten att de rika har rätt till privilegierad behandling, föreligger rimligtvis också ett brott mot kravet på rättvisa när det gäller hälsa.

Anta nu, som Sen också diskuterar i fortsättningen av sin text, att man på egalitära grunder och i syfte att minska bristen på jämlikhet när det gäller hälsa – jfr mål (1) och (2) i avsnitt 4 – förbjuder den rike att köpa sådant som den fattige inte kan köpa. Skillnaderna i hälsa minskar, men vad har uppnåtts? Båda är lika olyckliga, befolkningens hälsa har inte förbättrats, snarare försämrats. Vilka slutsatser skall man dra av detta? Mina egalitära intuitioner skulle här föreslå att man inte minskar gapet genom att göra det sämre för de bäst ställda, utan minskar gapet genom att göra det bättre för de sämst ställda.

Det är självfallet viktigt med helhetsperspektiv på förslag och ändringar. Om man från egalitära utgångspunkter vill förbättra den sämst ställdes situation, och om det är många som har dålig hälsa, kan det ju betyda att stora resurser läggs på detta – vilket förmodligen inte bekymrar den egalitäre etikern. Men det kan ju påverka betalningsviljan hos de rika. Varför skall de rika vilja vara med och finansiera den offentliga sjukvården när de så gott som aldrig får ta del av den? I och för sig blir väl knappast betalningsviljan hos de välbeställda bättre om man väljer den strategi som Sen beskriver: förbjuda den rike att köpa det som den fattige inte har råd att köpa.

Lidandet är individuellt buret. Ett problem med fokus på att maximera befolkningens totala hälsa utan hänsyn till fördelningen är naturligtvis följande: om en person A i befolkningen P lider eller är svårt sjuk, mildras inte As lidande eller sjukdom av att hälsotillståndet för populationen P totalt sett förbättrats genom exempelvis insatser för andra än A och/ eller genom andra insatser än de som hjälper A. Utilitarister som hävdar att enbart maximering av den totala nyttan skall vara avgörande har svårt att ta hänsyn till detta.

Det kan tilläggas att egenansvar för hälsa naturligtvis är något annat än egenansvar för finansiering. Prioriteringscentrum har släppt tankarna på den

hårt kritiserade Ansvarsprincipen, och prövar nu något nytt. Är medfinansiering och egenfinansiering förenliga med prioriteringsplattformens principer? Särskilt med människovärdes- och behovs- och solidaritetsprinciperna?

Här blir det på ett principiellt plan viktigt att skilja mellan egen- och medfinansiering. Det går inte att hindra att rika personer t.ex. åker utomlands och använder sina ekonomiska resurser för att skaffa sig mer exklusiv och snabbare vård. Då betalar man själv hela kostnaden. Om man utgår från att människor får använda sina lagligt förvärvade resurser som de själva finner bäst, är knappast egenfinansiering något större etiskt problem, såvida inte patientnyttan är stor och väldokumenterad – och/ eller egenfinansiering leder till undanträngningseffekter. I så fall bör tjänsten/produkten/insatsen erbjudas inom ramen för offentlig vård.

Medfinansiering av hjälpmedel och tjänster innebär att landstinget står för basfinansiering av ett hjälpmedel eller en vårdinsats, och patienten ges möjlighet att få ett dyrare hjälpmedel eller vårdinsats genom att betala extra. Därmed påtar sig landstinget antagligen också ansvar för produkten vid reparation och service. Väl så viktigt i den principiella diskussionen om skillnaden mellan egen- och medfinansiering är vad som egen- eller medfinansieras inom den offentliga vården, kostnaden för detta och hur väl dokumenterad patientnyttan är.

Medfinansiering innebär den rike köper sig bättre vård och därmed bättre hälsa, vilket den fattige inte har möjlighet till. Svaret är alltså att medfinansiering allmänt inte är förenligt med plattformens principer, vilka är tänkta att tillämpas i ett sjukvårdssystem som huvudsakligen är finansierat via skattemedel. Ändras finansieringssystemet från statlig till i huvudsak privat finansiering eller egenfinansiering, får plattformen modifieras.

Vilka etiskt relevanta skillnader finns mellan egen- och tilläggsfinansiering av olika insatser och hjälpmedel? Mellan offentligt och privat finansierad sjukvård? Hur ter sig problemen när privat och offentlig finansiering blandas? När vi tar ställning till sådana frågor sker det på basis av både värderingar och kunskaper om sannolika konsekvenser. Det blir därför viktigt att redovisa både kunskapsunderlaget och de bakomliggande värderingarna.

5.2 Behovs- och solidaritetsprincipen

Rättvisa är en grundläggande etisk utgångspunkt när det gäller prioriteringar. Därför är det viktigt att precisera vilka kriterierna på rättvis fördelning är i detta sammanhang. Den centrala idén är att resurserna skall fördelas efter tillståndets svårighetsgrad, dvs behovens styrka. En viktig fråga är naturligtvis då hur

behovens styrka avgörs på individ- och gruppnivå. Tillståndets svårighetsgrad kopplas i plattformen till sjukdom, ohälsa och dålig livskvalitet och därmed till hälso- och livskvalitetsrelaterade behov.

Finns också en tanke om att lika utfall skall eftersträvas, att ambitionen skall vara att utjämna hälsoskillnader? Ja, detta sägs i utredningen. Målet bör vara att försöka reducera skillnader i ohälsa. Det finns emellertid många faktorer som påverkar ohälsa och sjukdom, och alla går inte att åtgärda genom insatser av hälso- och sjukvården. Även detta framgår av utredningen. Till sådana faktorer hör genetik och epigenetik, livsstil, socioekonomiska orsaker som fattigdom, arbetslöshet, dålig utbildning och slumpen.

Rättvisa innebär alltså i detta sammanhang att hälso- och sjukvårdens resurser fördelas efter tillståndets svårighetsgrad, tolkat i termer av hälso- och livskvalitetsrelaterade behov. Detta kombineras med en idé om solidaritet, vilken innebär hjälp mest och först åt de som är sjukast, har sämst livskvalitet. Skall de ha mest resurser eller behandlas först – eller någon kombination av detta? Även här finns flera preciseringsmöjligheter.

Detta är ett ideal som inte är enkelt att uppnå, men man kan och bör enligt utredningen sträva efter att uppnå dem. Varför skall man ta hänsyn just till behov och tillståndets svårighetsgrad? Spaden stöter i berget, man kommer inte längre. Utgångspunkten är en egalitär etik. Den bakomliggande sjukvårdsideologin baseras på en viss tolkning av grundläggande värden som solidaritet och rättvisa. De gemensamma resurserna skall användas för att hjälpa dem som behöver mest och snabbast hjälp – utan att man först kikar i plånboken och fastställer den hjälpbehövandes betalningsförmåga och betalningsvilja. De insatser som görs skall användas för att försöka utjämna skillnader i (o)hälsa mellan olika socioekonomiska grupper.

En vital aspekt i detta sammanhang är evidensens varierande styrka och bräcklighet. Vilka är behoven, vad vet vi om de aktuella tillståndens svårighetsgrad och om effekterna av de insatser som övervägs? Evidensen kan grovt klassificeras i fyra kategorier: mycket stark, stark, svag och mycket svag. SBU (Statens beredning för medicinsk utvärdering) bedriver ett förtjänstfullt arbete för att undersöka den tillgängliga evidensen i sådana situationer. Men att hoppas på större exakthet än så när det gäller gradering av evidensens styrka förefaller fåfängt i dagens läge. Exaktheten blir lätt skenbar.

Självklart begränsas diskussionen i det följande till hälso- och livskvalitetsrelaterade behov och vad vi vet om dem. Det är inte sjukvårdens sak att t.ex. sörja för patienters ekonomiska och sociala behov. Tre problematiska aspekter skall här tas upp:

(a) Är distinktionen mellan behov och efterfrågan knivskarp?

Distinktionen mellan behov och efterfrågan är inte knivskarp. Men klara exempel på behov av insatser som inte efterfrågas finns, liksom på efterfrågan som inte motsvaras av behov – därför att personer skickligt manipuleras av grupper som vill driva sina intressen, främja sin kliniks verksamhet osv. Efterfrågan kan skapas och stimuleras genom skicklig marknadsföring. Behovsbegreppet kan successivt utvidgas på flera sätt.

Medicinska och psykiska behov kan inte alltid skiljas skarpt från varandra; kropp och själ hänger ihop. Värderingsproblemen blir tydliga bl a inom området kosmetisk kirurgi. Här kan besluten påverkas av stereotyper av flera slag, t.ex. förenklade föreställningar om mäns och kvinnors utseende, om deras behov eller vad som passar sig i olika situationer.

Utvidgning 1: från strikt medicinska till andra behov

En svår fråga är i vilken grad behoven är förhandlingsbara och individuella. Skiljer man mellan vad befolkningen har för behov i stort och vad den person läkaren sitter ansikte mot ansikte har behov av, förefaller det svårt att helt bortse från att exempelvis konsertpianisten har behov av fungerande händer, medan fotbollsspelaren har behov av fungerande knän och fötter. De kan därför värdera skador och behov på olika sätt; en skada på händerna behöver inte bekymra fotbollspelaren lika mycket som en konsertpianist. Sådant kommer säkert fram i den dialog mellan läkare och patient som föregår varje beslut.

Vilken hänsyn tar man till sådana skillnader? Är det bara effekter på förväntad livslängd som beaktas eller tar man också hänsyn till andra omständigheter? Detta kan undersökas. Vilken hänsyn bör man ta till dem? Där kan intuitionerna variera. Min egen spontana åsikt är att det är rimligt att beakta dem.

Ett liknande problem är om man skall ta hänsyn till patienters sociala situation, t.ex. om de är ensamstående med små barn hemma eller inte. Också här får man skilja mellan olika nivåer i beslutsfattandet: när resurser skall fördelas på populationsnivå och när beslut skall fattas i en situation där doktorn sitter ansikte mot ansikte med sin patient.

I det senare fallet anser jag inte det är orimligt att beakta också andra än strikt medicinska aspekter. Det är heller inte alltid lätt att dra en skarp gräns mellan sociala, psykologiska och medicinska aspekter. De kan dessutom påverka varandra i den situation patienten befinner sig. En helhetsbedömning är rimlig, även om den innebär risker för subjektivitet och visst godtycke.

Individuella bedömningar innehåller alltid ett subjektivt element. Det ligger i sakens natur. Men det är inte detsamma som att bedömningarna är godtyckliga.

När det gäller konsertpianistens och fotbollsspelarens behov anser jag att det är fullt rimligt att på det individuella planet – givet deras yrke och situation – ta hänsyn till deras individuella värderingar av sina skador.

Utvidgning 2: från behov hos patienten till behov hos anhöriga, särskilt vårdgivare
Ytterligare en utvidgning kan diskuteras: utvidgning från fokus på det som gagnar patienten till det som är bra för anhöriga till patienten, särskilt om dessa är vårdgivare och drar ett tungt lass i vården av patienten i praktiken, som vid den neurodegenerativa sjukdomen ALS, som leder till att musklerna förlamas och förtvinar. Det som hjälper psykiskt störda patienter är ofta bra också för deras anhöriga.

Även här kan en helhetsbedömning vara rimlig, fast jag är medveten om det är ett principiellt steg att gå utöver vad som är bra för patienten – och tänja en av Genevedeklarationens artiklar – ett eko från Hippokrates: ”the health of my patient will be my first consideration”. Formuleringen i denna artikel med ordet ”first” utesluter dock inte att även andra hänsyn tas, även om de då skall vara underordnade.

Utvidgning 3: från behov hos en enskild patient till grupper inom en population, eller hela populationen

Ibland händer det att enskilda patienter insjuknar i något som kan förebyggas genom t.ex. vaccinationer. Ett tredje steg är att man vidgar cirkeln av dem vars intressen skall beaktas till andra grupper i samhället utöver patienten och dennes/dennas anhöriga. Delar av populationen, eller ibland hela populationen, kan beröras, t.ex. vid vaccinering eller andra folkhälsointerventioner.

Den förväntade nyttan kan vara stor, samtidigt som frågor om integritet, information och samtycke aktualiseras. Men det finns också problem, som narkolepsifallen i kölvattnet på senaste massvaccineringen vittnar om. Vem har ansvaret för de beslut som togs om vaccinering? För kvaliteten i det beslutsunderlag som låg till grund för besluten? För att ge ersättning till de drabbade? För att avgöra vilken ersättning som är skälig?

Kan man också tänka sig utvidgningar till andra effekter än medicinska för populationer utanför de anhöriga? Frågan är vad vi då öppnar för – med en sådan förändring av sjukvårdens klassiska mål. Utilitaristiskt orienterade personer kan dock vara frestade av en sådan utvidgning. Varför skall bara vissa konsekvenser räknas och inte alla?

När man ställer frågan om indirekta, icke hälsorelaterade effekter skall beaktas i prioriteringssammanhang, och argumenterar för detta¹¹, smugglas inte bara en

viss etik in i prioriteringsdiskussionen, inklusive kontroversiella ställningstaganden till svåra frågor som interpersonella jämförelserns möjlighet. Man smugglar också in en ny syn på sjukvårdens uppgift. Dess uppgift är inte längre att göra det bästa möjliga för varje enskild patient, utan att göra det som är bäst för samhället i stort.

Här blir det då viktigt att diskutera möjliga avgränsningar av sjukvårdens mål. Utgångspunkten för den diskussionen kan vara målformuleringen: ”Att bevara, återställa, förbättra hälsa, bekämpa sjukdom och lidande, förebygga ohälsa och/ eller att bevara, återställa, förbättra livskvalitet, bekämpa och förebygga brister i livskvalitet.” Sedan kan den preciseras genom att (a) grundbegreppen hälsa, sjukdom och livskvalitet preciseras och (b) kraven på evidens specificeras.

(b) Skall de äldre få en mindre del av kakan?

Argument har framförts varför äldres behov skall viktas lägre än andras. Till ett av dessa argument hör ’the fair innings argument’ Det har framförts av John Harris, vidareutvecklats och försvarats av Alan Williams, och avvisats och kritiserats av flera, bl a av Michael Rivlin, Erik Nord och Adam Oliver.

När det gäller ’fair innings’ argument kan man hänvisa till några tidiga formuleringar hos Harris:

... while it is always a misfortune to die when one wants to go on living, it is not a tragedy to die in old age; but it is on the other hand both a tragedy and a misfortune to be cut off prematurely.¹²

Harris framhåller vidare att en person som inte uppnår 70 år drabbas, enligt denna åsikt, av orättvisan att ha gått miste om en rimlig del av livet. De som emellertid blir 70, drabbas inte på detta sätt utan måste betrakta ytterligare år som en sorts bonus utöver vad de rimligtvis kunde hoppas på. ”Fair innings” argumentet kräver att var och en får lika chans att nå en lämplig tröskel men, när de väl nått den, så har de fått vad de har rätt till och rimligen kan förvänta sig.¹³

Liknande idéer framfördes senare även av Daniel Callahan i *Setting Limits*; ett nyckelbegrepp i hans bok var ’a natural span of life’ som emellertid lämnades oanalyzerat. Den bakomliggande intuitionen kan förefalla rimlig, men det är inte enkelt att precisera den på ett övertygande sätt.

Det är inte lika lätt att hitta en kort och koncis formulering av argumentet hos Alan Williams. När han först utforskar argumentet presenteras det med hjälp av ett stort antal tabeller och diagram. I en senare artikel betonar Williams som en huvudpunkt att hela livshistorien skall tas med i beräkningen, inte bara

det nuvarande eller framtiden: ”The Fair Innings Argument ... takes a person’s whole life time experience of health as the appropriate concept to use when assessing inequalities in health.”¹⁴

Här är det viktigt att skilja mellan olika argument. En sak är att en äldre person inte erbjuds vissa behandlingar, t.ex. operationer, därför att risken för komplikationer är för stor i det individuella fallet. Det är en typ av argument som vi helt och fullt accepterade i prioriteringsutredningen. En helt annan sak är om denna äldre person inte erbjuds operationen därför att han eller hon t.ex. har passerat 70 års ålder, haft sin del av ’fair innings’, eller har haft ’a fair share of life’; resurserna skall därför gå till någon yngre person i stället. Den yngre skall behandlas, inte den äldre – om inte båda kan få den behandling de har behov av.

’Fair innings’ är inte ett utilitaristiskt argument, men ett argument som framförts av utilitarister, och som använder rättviseterminologi. Det är en särskild idé om rättvisa eller möjligen en speciell tolkning av behov som ligger i botten: de äldre har inte samma rätt som yngre, eller lika starka behov som yngre, om det föreligger konkurrens mellan äldre och yngre, dvs båda kan inte få hjälp. Intuitivt kan man tycka det ligger något rimligt i argumentet, men det är svårt att precisera vad det skall innebära att att ha fått en rättvis del av livet, ”a fair share of life” – och att motivera preciseringen.

Michael Rivlin – en av dem som kritiserat argumentet för dess diskriminering av äldre¹⁵ – ifrågasätter bl a just det meningsfulla i att tala om ’a fair share of life’ och ’a fair share of resources in the context of health care’. Han kritisererar den ensidiga kvantitativa fokuseringen på livslängd (70 år) och användningen av klausulen ”all things being equal” när argumentet tillämpas i praktiken. Då är nämligen denna klausul aldrig uppfylld. Han invänder också mot argumentet att det bortser från distinktionen mellan vad som är olyckligt (’unfortunate’) och vad som är orättvist (’unfair’)

Erik Nord diskuterar Alan Williams generaliserade version of ”fair innings” argumentet (FIA). Det ursprungliga argumentet hos John Harris handlade om livslängd, och det utvidgas nu av Williams till att handla om livskvalitet. Nord delar upp FIA i två komponenter som han kallar ”equal innings” argumentet respektive ”sufficient innings” argumentet. När FIA tillämpas på livskvalitet implicerar det senare att unga skall prioriteras framför äldre när det gäller funktionella förbättringar och symptomlindring av icke-fatala tillstånd. Detta kritiserar på följande sätt:

Det innebär till exempel att en åttio år gammal person som har haft ett bra liv men nu drabbats av smärta har mindre moralisk rätt till smärtlindring än en

50-åring som drabbats av lika svår smärta. Detta strider både mot våra moraliska intuitioner och de officiella riktlinjerna i Norge och Sverige.”¹⁶

(c) Skall allas hälso- och livskvalitetsrelaterade behov alltid tillgodoses fullt ut?

Hur skall behoven tillgodoses? Det är välkänt att det kostar enorma summor att ta fram nya läkemedel. Därför är det inte konstigt att nya läkemedel är dyrare än sina föregångare. Om någon klagar över huvudvärk, är datortomografi av huvudet alltid påkallat? Om någon behöver opereras i tolvfingertarmen, skall han eller hon då flygas till Houston där en ny metod att operera detta med framgång har lanserats? Patienter och patientföreningar bevakar nya genombrott och vad som händer när det gäller nya behandlingar. Skall var och en som är sjuk eller skadad och därmed lider på något sätt och alltså har behov av hjälp alltid ha rätt till den bästa och dyraste behandlingen av sina problem? Det är lätt att se vilken ekonomisk påfrestning detta skulle medföra på hälso- och sjukvårdssystemet.

Effektökningen måste relateras till kostnadsökningen. Båda dimensionerna kan graderas, naturligtvis. De enkla fallen är då kostnadsökningen genom att välja det dyrare preparatet är stor medan effektökningen är liten – då bör man avstå – samt då kostnadsökningen är liten och effektökningen stor – då bör man välja preparatet eller behandlingen. Tyvärr är de övriga fallen som är svårare inte ovanliga: det ena är då effektökningen är stor men kostnadsökningen också är stor, det andra då effektökningen är liten men kostnadsökningen också är liten. Det blir inte lättare genom att övergångarna mellan dessa fyra fall – som representeras av hörnen i kvadraten i figuren nedan – är glidande.

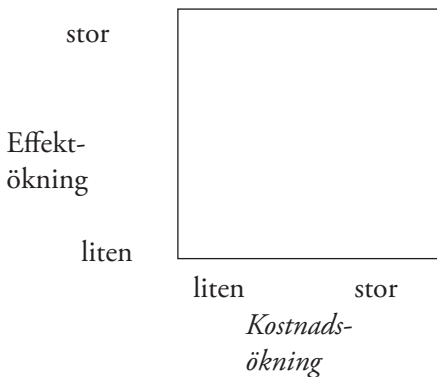

Fig 1. Diagram som visar olika möjliga relationer mellan effektökning och kostnadsökning, båda relevanta när medicinska insatser jämförs.

Vid första internationella prioriteringskonferensen i Stockholm 1995 framförde jag tanken att man ibland måste nöja sig med det som är tillräckligt bra, ”the second best”, som jag kallade det. Intresset för detta var ganska svalt så jag publicerade aldrig detta inlägg, men liknande tankar har senare kommit fram och preciserats i debatten.¹⁷ Jag inser naturligtvis det att detta kan vara ett svårsålt budskap, men i ett offentligt finansierat sjukvårdssystem sätter politikerna ramarna och läkarna måste arbeta inom dessa ramar. Alla kan tycka det är bra om alla andra nöjer sig med ”the second best” men var och en vill antagligen för egen del ha ”the very best”. (Detta är en variant av det välkända ”free-rider problemet”).

Men det är viktigt att försöka hålla på en av Hälso- och sjukvårdslagens (HSLs) grundprinciper att det är läkaren som föreslår en insats som är medicinskt försvarbar – och patienten har rätt att tacka nej till denna. Patienten har emellertid inte rätt att kräva en viss behandling. Men finns det flera behandlingsalternativ som är förenliga med vetenskap och beprövad erfarenhet har patienten rätt att välja mellan dessa.

(d) Skall svårbehandlade få mindre del av kakan?

Hur skall man se på svårbehandlade sjukdomar i relation till behovs/ solidaritetsprincipen? Skall svårighetsgraden i tillståndet avgöra eller svårighetsgraden i behandlingen? Svårighetsgraden i behandlingen kan hänga i hop med att patienten är multi-sjuk eller har en ovanlig sjukdom. Den kan också bero på att patienten genom att inte följa läkarens föreskrifter (‘non-compliance’) gör behandlingen svår eller gör den omöjlig, exempelvis genom att dra ut kanyler. Detta kan naturligtvis bidra till att fördyra behandlingen.

Det kan ligga nära till hands att anse att det är tillståndets svårighetsgrad som skall vara avgörande, inte svårighetsgraden i behandlingen. Svårighetsgraden i behandlingen är ett separat problem som man får försöka göra något åt på andra sätt än att ransonera resurserna till dessa patienter. Om den totala kakan att fördela blir mindre genom att behandlingarna blir dyrare när patienterna är svårbehandlade, får man stryka nerifrån i listan; några mindre angelägna behov kan då inte tillgodoses av den offentliga vården.

Det är alltså viktigt att skilja mellan att en sjukdom är svår (allvarlig) och den är svårbehandlad. Detta är olika dimensioner. Men det är också nödvändigt att skilja mellan olika skäl till att sjukdomen är svårbehandlad. Beror det på patienten? På bristande samarbetsvilja? På att patienten är förståndshandikappad? Eller beror det på kunskapsläget? På att vi inte vet tillräckligt om sjukdomens orsaker för att kunna få fram en effektiv och säker behandling? Eller beror det

på ekonomiska omständigheter? Men att det kostar mycket att ta fram ett nytt läkemedel per potentiell patient är inte detsamma som att sjukdomen är svårbehandlad. Svar på dessa frågor kan föranleda olika åtgärder – och kostnader. På motsvarande sätt behöver vi också besvara på frågorna: Vad leder svårigheterna att behandla respektive tillståndets svårighetsgrad till?

Man bör även fråga sig om och under vilka förutsättningar det kan vara etiskt och kunskapsteoretiskt försvarbart med varierande och bedömningar vid olika behandlingar, läkemedel, hjälpmedel, implantat? Gör det t.ex. någon skillnad om det finns alternativ eller inte (t.ex. glasögon till multifokala linser) eller om hjälpmedel opereras in i kroppen (som pacemakers, linser i ögat) eller sitter utanpå och lätt kan bytas (som hörapparater, glasögon)? Rimligtvis är detta relevanta skillnader.

5.3 *Kostnadseffektivitetsprincipen*

Att ta reda på vad något kostar vid en viss tid och på en viss plats är i princip en empirisk uppgift. Att säga att det är kostnaderna som skall avgöra saken är ett värderande ställningstagande. Att bestämma vilka och vems kostnader man skall ta upp i kalkylen är inte heller etiskt neutralt. Det kan påverka utfallet och gynna somliga och missgynna andra.

Det finns en dynamik i beräkningen av kostnader och effekter; de är inte statiska. Ett läkemedel är inte kostnadseffektivt i sig, det är möjligen kostnadseffektivt i relation till en viss användning och ett visst pris. En operation är på motsvarande sätt inte kostnadseffektiv i sig, men den kan vara det givet en viss diagnos, patientens övriga tillstånd och med tanke eventuella andra alternativa behandlingar som finns. Ändras förutsättningarna, påverkas kostnadseffektiviteten.

Ett problem här är att såväl kostnader som effekter kan variera från mycket stora till obetydliga, och de kan variera oberoende av varandra. Liksom när det gäller behov är en viktig utgångspunkt för beslutsfattande den evidens vi har för påståenden om storleken av kostnader respektive effekter. Även evidensens styrka kan variera. Den kan vara mycket stark, stark, svag eller obetydlig (mycket svag). Vilka krav man skall ställa på evidensens styrka i ett givet fall är inte en etiskt neutral fråga.

(a) Kostnadseffektivitetsprincipens relation till övriga principer?

Den etiska utgångspunkten för de tre principerna är lite olika, och därför är också den lexikala ordningen mellan premisserna viktig för att hantera potentiella konflikter mellan dem. Det var i alla fall Prioriteringsutredningens tanke. Är

det fel att börja med kostnader och ge kostnadseffektivitet en självständig och fristående ställning i relation till andra kriterier? Eller att låta denna princip relation vara något som kan variera från situation till situation som Prioriteringscentrum tidigare föreslagit – och som Nils-Eric Sahlin med rätta kritiserat?¹⁸

Kostnadseffektiviteten skall underordnas de andra principerna enligt prioriteringsutredningen. Men en del hälsoekonomer vill alltså, åtminstone ibland, ha denna som överordnad eller fristående princip, och då smugglas vi en helt annan vårdideologi in.

(b) Hur skall effektivitet (hälsovinster) mätas?

Hälsoekonomer anger ofta i sina analyser effekten i kvalitetsjusterade levnadsår, QALY (quality adjusted life year). Detta mått bör emellertid problematiseras. Det är kontroversiellt därför att det riskerar att diskriminera de äldre och kroniker. Hälsoekonomiska kalkyler ger ett sken av vetenskaplighet genom att presentera exakta siffror. Men dessa ekonomiska kalkyler för bakvägen och förtäckt in en bestämd ideologi och en viss etik i analysen. Detta blir ännu tydligare när man tittar närmare på vilka och vems kostnader som tas med i kalkylerna.

Säger man, som hälsoekonomer ibland gör,¹⁹ att hälsoekonomins mål är bättre användning av vårdens knappa resurser, ligger två misstag nära till hands: (1) ekonomerna ser inte att de genom de hälsoekonomiska kalkylerna smugglar in utilitaristiska värderingar i beslutsunderlaget, eller (2) de är medvetna om att de gör det, men anser att dessa värderingar är de enda som finns eller gäller. Så är det naturligtvis inte, och därför måste kriterierna på ”bättre användning” problematiseras och de bakomliggande värderingarna synliggöras.

Anta att man jämför behandlingarna A och B. Den ena är dyrare men mer effektiv än den andra. Anta vidare att man söker vägledning genom att beräkna kostnaden för B minus kostnaden för A dividerat med effekten av B minus effekten av A. Utgår man från en sådan formel behöver man inte vara Sherlock Holmes för att förstå att för att ta ställning till ett sådant resonemang och dess eventuella rimlighet måste man veta hur kostnaderna uppskattas (vilka och vems kostnader som beaktas och hur de beräknas?) samt hur effekterna beräknas (vilka effekter? Effekter på vem?).

Det blir emellertid lätt kvasimatematik med aggregerade nyttor och lidanden när man jämför kostnad och effekt av att hjälpa 100 lindrigt skadade med kostnad och effekt av att hjälpa 20 svårt skadade. Formlerna förutsätter eller ger vid handen att man löst ett problem som ännu ingen lyckats lösa på ett övertygande sätt: hur man på ett icke godtyckligt sätt skall kunna göra interpersonella jämförelser mellan individuellt buret lidande och individuella nyttor.

Genom formler som förutsätter att nyttor och skador kan aggregeras, adderas och subtraheras smygs en ideologi in i beslutsunderlaget.

Alternativ finns. Medan hälsoekonomerna i York har lanserat QALYs, har WHO i Geneve utvecklat måttet funktionsjusterade levnadsår, DALYs, ”disability adjusted life years” – en diskussion det skulle föra för långt att gå närmare in på här. Dessutom kan det empiriska underlaget för livskvalitetskattningarna förbättras betydligt. Standardisering av definitioner och kriterier är viktig för jämförbarhet. Även här återstår mycket att göra. Alternativet är inte att gå på magkänslan. Medborgarpaneler är en möjlighet som NICE har arbetat med. Förfinade mätinstrument är möjliga, och självskattningsinstrument för livskvalitet kan förbättras. Men hur kommer man förbi svårigheten med interpersonella jämförelser?

Det finns också ett teoretiskt och metodiskt problem som det skall bli intressant att se hur det kommer att hanteras av hälsoekonomer. Hälsoekonomer identifierar och jämför effekter (på hälsa och livskvalitet) och kostnader (för de medicinska insatser som görs). Men den evidens man har tillgång till är sådan att man inte kan kvantifiera och kategorisera dessa begrepp annat än grovt i fyra kategorier: mycket stor, stor, liten, obetydlig. Detta gäller både kostnad och effekt. Dessa sedan skall jämföras med varandra, men de kan då bara jämföras på en intervallskala. Men i hälsoekonomernas formler förekommer addition, subtraktion och division, som förutsätter en kvotskala, dvs en skala i vilka avstånden mellan skalstrecken är lika stora och som dessutom innehåller en nollpunkt (som mätning av temperatur med hjälp av en termometer).

Beräkning av kostnadseffektivitet är bara underlag för beslut, liksom information om kötider och behov. Men genomskicklig marknadsföring kombinerad med aktivitet på området har hälsoekonomerna fått ett betydande inflytande över prioriteringsdebatten, vilket somliga beklagar och andra applåderar. För en del politiker och beslutsfattare avgörs saken av hälsoekonomernas beräkningar av kostnadseffektiviteten.

(c) Vilka och vems kostnader skall beaktas?

Skall också indirekta kostnader, exempelvis kostnader för produktionsbortfall på grund av väntetid, tas med i kalkylen? Kostnaden per QALY kan påverkas av om produktionsbortfall tas med eller inte. Skall man också ta hänsyn till effekter av framtida konsumtion och dess påverkan på samhällsekonomin? Den vars liv förlängs genom framgångsrik behandling konsumerar givetvis mera än den som dör på operationsbordet eller inte får hjälp.

Det förra förslaget – att ta hänsyn till produktionsbortfall – missgynnar alltså

pensionärer och sådana som på grund av kronisk sjukdom och funktionshinder inte är arbetsföra och bidrar till att höja BNP, bruttonationalprodukten. Pensionärer missgynnas särskilt så länge deras insatser i samhället i olika ideella sammanhang osynliggörs. Det senare förslaget – att ta hänsyn till effekter av framtida konsumtion – gynnar särskilt grupper som har hög lön och/eller konsumerar mycket. Fattiga och arbetslösa skulle missgynnas. Inget av förslagen är förenliga med prioriteringsplattformens principer. Förslagen innebär en förändring av sjukvårdens uppdrag och mål, som smugglas in genom kvasi-matematiska formler.

(d) Transparens och/eller ökad valfrihet för beslutsfattare?

Sandman och Heintz inser att det strider mot plattformen att ta hänsyn till framtida produktion och konsumtion, men diskuterar ändå möjligheter att i vissa sammanhang och under vissa förutsättningar ta hänsyn till dessa aspekter. En tanke som de diskuterar är att man kanske skall vara lite mindre transparent när det gäller prioriteringsprocessen. De skriver: ”och det kan därmed möjligtvis vara problematiskt att vara öppen med att det görs sådana beräkningar eftersom det kan skapa osäkerhet hos befolkningen om huruvida detta tillåts vägas in när det gäller enskilda behandlingar eller ej”²⁰ och två sidor senare ”kan det alltså finnas skäl att ifrågasätta öppenhet och transparens när det gäller vilka prioriteringar som görs, i den bemärkelsen att vi inte explicit pekar ut vilka grupper som drabbas av dessa effektivitetsöverväganden i faktiska fall”.

Detta är naturligtvis i strid med det som prioriteringsutredningen säger om öppenhetens betydelse för legitimiteten i de svåra beslut som måste tas. En annan tanke, som Dan Brock framfört,²¹ är att man kan redovisa olika kostnader, direkta och indirekta separat, och sedan låta beslutsfattaren eller beslutsfattarna avgöra vilka kostnader de i varje särskilt fall vill ta hänsyn till. Den uppenbara invändningen är ju att detta öppnar för godtycke och kan komma i konflikt med principen att vård skall ges på lika villkor. Dessutom kanske inte beslutsfattarna alltid är överens.

Anta att man i en viss region tar hänsyn bara till direkta kostnader och i en annan både till direkta och indirekta kostnader. Om detta påverkar utbudet av sjukvårdsinsatser i dessa regioner, kan det alltså spela en roll på vilken sida om regiongränsen man råkar bo – om man skall få hjälp eller inte. Är fritt vårdval en lösning på detta problem? Men alla kanske inte kan eller vill utnyttja denna möjlighet på grund av den sociala och ekonomiska situation de befinner sig i.

I den tyska debatten har flera, bl a Andrea Klonschinski, kritiserat tanken att kostnad-nytta (KN) kriteriet skulle ha någon självständig ställning som priorite-

ringskriterium. Klönchinski framhåller att nyttomaximering är endast legitim, om den är förenlig med en rättvis och rättfärdig fördelning av sjukvårdens resurser. Förhållandet mellan kostnad och nytta av medicinska insatser borde därför inte användas som ett självständigt prioriteringskriterium (min översättning).²²

En ingående kritik av hälsoekonomers sätt att beräkna kostnader och dessas normativa relevans finns i långt och motiverat säryttrande av Weyma Lübbe i en rapport från tyska etikrådet.²³ För egen del antydde jag en liknande men mindre djupgående och detaljerad kritik för många år sedan i en av SMERs debattskrifter.²⁴

6. Processer

Vem fattar beslut om vad? På vilka grunder tas besluten? Insyn i beslutsprocesser liksom möjligheter att påverka och utkräva ansvar är viktiga ur demokratisk synvinkel. Redan i prioriteringsutredningen (Vårdens svåra val SOU 1995:5) betonades vikten av öppenhet och transparens, båda centrala för legitimiteten i de svåra beslut som ibland måste fattas: dolda värderingar bör lyftas fram; de föreslagna principerna bör skärskådas och testas mot konkreta fall; och värderingarna måste vara brett förankrade: de måste delas av majoriteten av befolkningen.

Brett förankrade? Strävan efter att till varje pris nå konsensus har sina risker, inte minst i etiken. Det kan vara klagörande att här skilja mellan ett politiskt och ett etiskt perspektiv. I utredningen hade vi givetvis även det politiska perspektivet för ögonen, eftersom vår uppgift var att föreslå något som med all sannolikhet skulle hamna på riksdagens bord. I ett (i varje fall kortsiktigt) politiskt perspektiv underlättar det – och kan till och med vara nödvändigt – om man vill ha ett reformsförslag genom riksdagen att det är förankrat och att majoriteten av ledamöter stöder det.

Men att få rätt är naturligtvis inte detsamma som att ha rätt. Ur etisk synvinkel kan vad som är rätt inte identifieras med majoritetens åsikter – G. E. Moore kritiserade sönder denna åsikt för länge sedan.²⁵ Många åsikter som idag är allmänt omfattade började som minoritetsåsikter. Det kan gälla barns och gamlas rättigheter, kvinnans ställning i samhället, djurens hälsa och välfärd.

Processernas betydelse har också varit ett tema i den internationella debatten där processen och delmål på vägen ('bench-marking') särskilt betonats av bl a Daniels and Sabin.²⁶ Många andra har på ett förtjänstfullt sätt undersökt prioriteringsprocessen och föreslagit sätt att göra den mer transparent. Men transparensens värde har också ifrågasatts. Är det självklart att vi alltid vill veta allt? De Line Ficht har ifrågasatt detta för några år sedan.²⁷ Saken kan naturligtvis undersökas empiriskt.

Det finns flera sätt att försöka stärka legitimiteten i de svåra beslut som fattas – och måste fattas. Västra Götalandsregionen har haft framgång genom att de infört ett system där de som är engagerade i en viss verksamhet, en viss produktionslinje i sjukvården, tar besluten. Diskussion och debatt sker innan beslutet tagits, men sedan håller man fast vid detta. Detta är bra för legitimiteten. Aktörerna måste ställa upp och ta sitt ansvar. Man måste vara överens i systemet. Professionen måste involveras. Men detta kan ske på flera sätt. Ett annat är att professionen ingår i kommittéer jämte andra, patientföreträdare m.fl. Men det måste vara praktiskt genomförbart. Att använda medborgarpaneler kan vara ytterligare ett sätt att främja legitimiteten när det gäller värdefrågor.

Det kan mycket väl vara så att det som är mest effektivt i praktiken är kommittéer ('advisory boards', 'prioritization boards'), sammansatta av representanter för olika grupper, för hälso- och sjukvårdsprofessionen, för finansiärer, för ansvariga myndigheter, samt för patienter och patientföreningar. Men vilka är kriterierna på att dessa kommittéer fungerar bra? Detta visar sig inte vara helt enkelt att formulera på ett invändningsfritt sätt.

När kriterierna för utvärdering av kommittéernas arbete utvärderas, måste utgångspunkterna redovisas: vad utgår man från, vad jämför man? Kommittéernas beslutsförmåga, hur många ärenden de expedierar? På vilket sätt kommittéerna kommer fram till beslut? Eller tittar man (också) på innehållet i besluten, om de är etiskt godtagbara, rätt eller fel – i enlighet med i vår kultur accepterade principer?

Kanske är det som Björn Hoffman skrivit, att "the unclear success criteria may drive priority setting back to being based on basic goals (or principles) as processual assessment appears difficult or irrelevant. Hence, the assessment of the outcome from Models 2–5 may force us back to Model 1."²⁸ Här ligger vad han kallar 'Model 1' nära förslagen i den svenska prioriteringsutredningens slutbetänkande.

7. Utmaningar

Utmaningar finns det gott om för dem som arbetar med prioriteringar på olika nivåer i hälso- och sjukvården. De kan gälla förväntningar, ny teknik och roller bland annat. Inte minst viktiga är utmaningar som beror på oklar avgränsning av olika myndigheters och institutioners ansvar och uppdrag inom välfärdssektorn, något som påpekades redan i prioriteringsutredningen, liksom olösta maktproblem: Vem avgör om fem månaders längre liv med mer eller mindre tveksam livskvalitet är värt att betala över 1,5 miljon för? På vilka grunder? Detta är en viktig etik- och maktfråga.

Till bakgrunden hör också kostnadsökningarna. ”De höga kostnaderna väcker frågan om det finns en gräns, om det finns en prislapp på ett räddat liv” (Mikael Hoffman, chef vid NEPI, Nätverk för läkemedelsepidemiologi, i en intervju i GP). Sahlgrenska Universitetssjukhuset drog 2009 in 9 av sina 54 vårdplatser som en direkt följd av höga kostnader för MS- och Parkinsonmediciner. Socialstyrelsen har (2010) definierat 100 000–499 000 kronor per QALY som en måttlig kostnad och 500 000 – 999 000 som en hög kostnad. Det är uppenbart fråga om ganska godtyckliga gränsdragningar, på något vagt sätt relaterade till hälso- och sjukvårdens resurser.

I nästa avsnitt diskuteras några strategier för hur var och en av utmaningarna kan eller bör hanteras. Men först några kommentarer till en del av dem.

7.1 Förväntningar

Förväntningar på både plattformen och sjukvården kan vara orealistiska. Inte minst gäller detta förväntningen att varje prioriteringsproblem genom prioriteringsplattformen skall kunna lösas mekaniskt. Utredningens uppgift var särskilt att synliggöra och skapa debatt kring värderingarna bakom prioriteringarna, inte att åstadkomma en algoritm, en metod som skulle göra det möjligt att mekaniskt och enkelt lösa varje prioriteringsproblem. Detta framgår tydligt av direktiven till utredningen.

Sådana debatter kring värdefrågor kan läggas upp på flera sätt: uppifrån, ”top down’ eller nerifrån, ”bottom up’. I det förra fallet talar någon myndighet om hur de anser att saker bör vara och inbjuder sedan auditoriet att ställa frågor kring det. I det senare fallet inbjuds auditoriet att sätta agendan, lufta sin oro och ställa frågor till representanter för myndigheten som sedan försöker svara. Ur demokratisynpunkt är det viktigt att båda förekommer. Problemformuleringsprivilegiets betydelse skall inte underskattas.

Till det som kan tas upp i sådana debatter – och som också är relevant för t.ex. svåra ställningstaganden i intensivvården – är hur ett värdigt och smärtfritt (men kortare) liv värderas jämfört med längre liv (med mindre värdighet). Det finns naturligtvis ingen perfekt rangordning av värden som alla är överens om. Men i ett öppet och demokratiskt samhälle är det en styrka om värdekonflikter kan identifieras och diskuteras öppet – och skälen för olika ställningstaganden redovisas i stället för att sopas under mattan.

7.2 Kunskapsbrister

Kunskapsbrister innebär också en utmaning. Ofta fattas beslut på lösa grunder: vi vet helt enkelt för lite om kostnader och effekter av olika interventioner, trots det förtjänstfulla arbete som SBU och andra lägger ner. Och vi hinner aldrig ifatt; det kommer ständigt nya diagnostiska och terapeutiska metoder.

Vidare har sjukvården att kämpa med stora kostnadsökningar: allt fler mediciner blir allt dyrare. Härtill kommer demografiska förändringar: vi blir allt fler och allt fler blir allt äldre. Olika kulturer möts. Vårdlandskapet och värdelandskapet ändras – delvis som följd av några av de ovan nämnda utmaningarna.

Kunskapsläget är bristfälligt och blir dessutom snabbt föråldrat – det är, som redan framhållits, svårt eller i praktiken omöjligt att komma ikapp. Vad vet vi om effekterna av medicinska insatser på patienter och på andra – kortsiktigt och långsiktigt? En hel del men inte allt. Kostnader kan vidare beräknas på olika sätt, som redan sagts. Vilka och vems kostnader tas upp? Och hur beräknas de? Vilken hänsyn bör tas till volymen?

Betydande svårigheter föreligger när det gäller att förutse kostnader och konsekvenser. Vad som blir resultatet av medicinska interventioner och behandlingar beror också på i vilken utsträckning patienter följer de instruktioner de fått ("compliance") liksom på vad andra gör i framtiden, vilket kan vara svårt att förutse. Det finns en klar risk att kalkylerna kommer att innehålla ett stort mått av skenbar exakthet.

7.3 Tolknings- och implementeringsproblem

Till detta kommer tolkningsutmaningar: att göra principerna skarpare, mer precisa och lättare att implementera samt utbildningsproblem: att föra ut principerna till dem som skall använda dem, och visa hur de skall tillämpas i praktiken steg för steg.

Implementeringen kan försvaras av att nya tekniska möjligheter marknadsförs aggressivt av läkemedelsindustrin och enskilda kliniker för att skapa efterfrågan, exempelvis livmodertransplantationer och dyra mediciner med marginell effekt. Väl pålästa IT-patienter kan påverka rollfördelningen mellan patienter och läkare och gör det svårare för läkare att säga nej till patientens krav.

Men det finns också andra utmaningar som har med olika former av grupp- och mediatrik att göra. Svaga politiker böjer sig ibland för massmedias tryck och gör undantag från ingångna avtal och överenskommelser. Läkare kan också vara svaga genom att ge efter för patienters krav, genom att inte stå mot patienter som kräver viss behandling och säga: "Du behöver inte det här preparatet,

det räcker med det där”. Det näst bästa och näst dyraste läkemedlet kan vara tillräckligt bra i många fall.

Det är viktigt att ange och precisera principernas möjlighet att konkret ange vilka handlingar som skall utföras eller inte, dvs vad principerna säger nej till, och vem principerna säger får vänta. Om principerna inte används kan ju detta också bero på att politikerna inte vill ta i frågan, att läkarna är måna om sin makt, att kunskapsunderlaget när det gäller effekter och kostnader är bristfälligt (som jag hävdar i flera sammanhang), att politiker och läkare skyller på varandra: läkarna vill att politikerna skall ta de svåra besluten, politikerna att läkarna skall ta de svåra besluten, osv.

Den nationella modell för öppna prioriteringar som Socialstyrelsen och Prioriteringscentrum tagit fram (2011) visar emellertid att det inte alls är omöjligt att ge en tydligare vägledning i hur olika moment i prioriteringsarbetet konkret kan utföras, och att principerna steg för steg kan tillämpas på enskilda besluts-situationer.²⁹

7.4 Åldersgränser

Vi har trubbiga åldersgränser inom många områden i samhället och accepterar dem, även om vi vet att människor är olika. Vi har t.ex. en myndighetsgräns vid 18 år, och man blir också röstberättigad vid 18. Det finns även åldersgränser för pensionering. Dessa åldersgränser förenklar många beslut, även om de är trubbiga. Varför kan man då inte acceptera åldersgränser inom sjukvården, t.ex. för vissa operationer, för mammografiundersökningar, för IVF (provvrösbefruktning)?

Man kan tycka att situationen när det gäller åldersgränser ur filosofisk synpunkt är analog. Finns det inte relevanta skillnader mellan åldersgränser på dessa områden, bör antingen alla slopas eller alla tillåtas. Men det handlar förmodligen i sista hand om vilket samhälle vi vill ha och lämna efter oss till våra barn och barnbarn. Det kan här vara svårt att skilja skarpt mellan politisk filosofi och etik.

Det är givetvis enklare för läkare att fatta beslut om man har klara kronologiska åldersgränser och slipper göra individuella bedömningar i varje särskilt fall. Hur mycket skall man anstränga sig för att identifiera relevanta skillnader? Tid är också en kostnad och en bristvara, inte minst i sjukvården. Men vi vill förmodligen inte ha ett samhälle där en person blir nekad en operation om han fyllde 70 för två dagar sedan och en annan får samma operation, om han eller hon fyller 70 imorgon – under i övrigt lika förutsättningar. Det betyder naturligtvis inte att man bör öppna för IVF behandling eller för operationer på patienter i

vilken ålder som helst; det finns ett spann inom vilket det kan vara aktuellt och inom detta spann bör läkarna anstränga sig att göra individuella bedömningar.

Vi skilde därför i utredningen mellan kronologisk och biologisk ålder; det är det senare som skall vara utgångspunkten för bedömningen. Två 70-åringar kan ha olika biologisk ålder, men skillnaden kan inte vara hur stor som helst. Erfarenhetsmässigt finns variationer inom ett begränsat område. Vi vet ju också att två personer som båda är 70 kan ha haft mycket olika liv, den ene ett bra liv, den andre ett dåligt. Deras motståndskraft mot sjukdomar och infektioner behöver inte vara densamma, och deras fysiologiska reserver kan variera kraftigt. Det förefaller rimligt att ta hänsyn till sådant när beslut fattas på det individuella planet.

Givetvis kan detta ifrågasättas. Man kan föra en diskussion om hur stort utrymmet för godtycket skall få vara vid sådana här individuella bedömningar i vården. Man kan fråga sig om det är ett självändamål att begränsa utrymmet för godtycke, och på vilka områden det är särskilt viktigt att göra det. Är slopandet av fasta åldersgränser värt det merarbete detta leder till? Svaret på detta måste i sista hand motiveras med att man hänvisar till en idé om hur det samhälle skall se ut som överlämnas till kommande generationer, och vilken roll sjukvården skall spela där. Vi kommer därmed tillbaka till vikten av att sjukvårdens uppdrag preciseras.

8. Normativa alternativ

Hur skall utmaningarna hanteras? Vilka alternativ finns när det gäller ställningstagande till utmaningarna? Min tidigare ståndpunkt var att plattformen är etiskt godtagbar och fungerar, och att ett av huvudproblemen är brist på kunskapsunderlag. Det anser jag fortfarande, men några smärre modifikationer kan vara på sin plats.³⁰ Mycket grova höftningar är nödvändiga på grund av bristen på heltäckande och tillförlitliga kunskaper. Framför allt bör principerna testas mot konkreta exempel.

Det finns också problem som har att göra med att det inte råder full enighet om de grundläggande värdemässiga utgångspunkterna. Vad bör ha prioritet? Individ eller samhälle? Skydd för individer eller det som gagnar samhället i det långa loppet? Här finns i den internationella debatten en skillnad mellan Tyskland och England, som är lätt att förstå genom den idéhistoriska kopplingen mellan Kant – tyska konstitutionen och mellan utilitarism (Bentham) – hälsoekonomiska kalkyler. Till bakgrunden hör också skillnader i de juridiska regelsystemen: generella principer ("Roman law", Tyskland) och tidigare fall och

prejudikat ("common law", England).

Denna motsättning kommer tydligt fram i slutorden i Lübbes tidigare nämnda reservation:

Zu beurteilen ist die Zulässigkeit der Kosteneffektivität als Differenzierungsmerkmal, also die Frage, ob der Verweis auf gesamthaft mehr erzielte Gesundheit ein Unterschied "von solcher Art und solchem Gewicht" ist, dass er eine ungleiche Behandlung einer "Gruppe von Normadressanten im Vergleich zu anderen Normadressanten" rechtfertigt. Nach hier vertretener Auffassung ergibt sich aus einer konsequenten Ablehnung des utilitaristischen Grundprinzips, dass dies verneint werden muss.³¹

Hur som helst, om prioriteringsplattformen skall ändras, skall det inte ske utan öppen och ordentlig diskussion. För det handlar i så fall om ett paradigmskifte, en förändring i synen på sjukvårdens mål och uppgift. En glidande övergång från principen "de sjukaste och svårast skadade först" till principen "rädda flest liv", "förbättra livskvaliten så mycket som möjligt för så många som möjligt" bör inte ske utan debatt. Det bör därför ske genom en parlamentarisk utredning, eftersom plattformen tidigare antagits av riksdagen och dess principer ingår i Hälso- och sjukvårdslagen.

Utilitarister, libertarianer, egalitärteoretiker osv har inbördes lite skilda idéer, och idéer som i vissa fall är svåra att förena med människovärdesprincipen. Om samhällsnytta prioriterades, skulle kroniker, personer med många och svåra funktionshinder, gamla och svaga lätt kunna offras. Samhället skulle tjäna mest om alla som fyllde 65 automatiskt dog eller avrättades. Helst borde alla 65-åringar dricka konjak och röka cigaretter oavbrutet i stället för att belasta långvården, för att välja en mer human och kanske för en del angenämare formulering.

Det kan slutligen vara intressant att tillämpa John Rawls idé om okunnighetens slöja, "the veil of ignorance",³² på prioriteringsproblematiken, vilket föreslagits av många. Anta att vi inte visste i vilket samhälle våra barn och barnbarn, och deras barn och barnbarn, skulle födas, vilken hudfärg de skulle ha, hur mycket de skulle tjäna, hur deras DNA och riskprofil såg ut. Hur skulle vi då vilja att de principer som styrde fördelningen av sjukvårdens resurser skulle väljas? Vilka principer skulle vi vilja ha?³³

Noter

- 1 Se G. Hermerén, Criteria of Objectivity in History. *Danish Yearbook of Philosophy*, (14) 1977:13–35 och Objectivity in the social sciences, i: A Peczenik et al (eds) *Theory of Legal Science*. Dordrecht: Reidel, 1984:195–215 och den där anförda litteraturen.
- 2 Synpunkter på forskningens nytta har nyligen redovisats i *Forskningens nytta*. Lund: Fysiografiska sällskapet, 2012.
- 3 Om prioriteringar i socialtjänsten, se Ulla Pettersson (red), *Etik och socialtjänst* 4 uppl 2013, särskilt kap 2.
- 4 Marmot, M, Wilkinson, RG. *Social determinants of health*. Oxford: Oxford University Press, 2006. Marmot, M. et al. *The Marmot Report*. Geneva: WHO, 2008.
- 5 För detaljer se Fleischhauer, K., Hermerén, G. *The Goals of Medicine in the Course of History and Today*. Stockholm: Almqvist & Wiksell, Royal Academy of History, Letters and Antiquities, 2006, och den där anförda litteraturen.
- 6 Hermerén, G. Efter prioriteringsutredningen. Svenska erfarenheter. I: *Prioritering i sundhetsväsendet*. Proceedings fra debattdag 22 feb 1996. Köpenhamn: Det etiske råd og Amtsföreningen i Danmark, 1996: 27–39.
- 7 SMER, *Assisterad befruktning – etiska aspekter*. Stockholm, 2013: 110–111.
- 8 Sen, A. Why health equity? *Health economics* (2002) 11: 664.
- 9 Tinghög G, Carlsson, P. Individual responsibility for healthcare financing: application of an analytical framework exploring the suitability of private financing of assistive devices. *Scandinavian Journal of Public Health*, 2012, 40(8), 784–794; Carlsson, P, Tinghög G. *Läkemedel – när är det rimligt att betala själv?* Stockholm: SNS: 2013; Anell, A. Vilken ojämlikhet är mest rättvis? Örebro: Entreprenörskapsforum, 2014.
- 10 Sen *Op. cit.*, 2002:661 (”Suppose persons A and B have exactly similar health predispositions, including a shared proneness to a particularly painful illness. But A is very rich and gets his ailment cured or completely suppressed by some expensive medical treatment, whereas poor B cannot afford such treatment and suffers badly from the disease. There is clearly a health inequality here. Also, if we do not adopt the moral standing of the rich to have privileged treatment, it is plausible to argue that there is also some violation of health equity as well”).
- 11 Se t.ex. Lippert-Rasmussen, K., Lauridsen, S. Justice and the allocation of healthcare resources: should indirect, non-health effects count? *Med Health Care and Philos.* (2010) 13:237–246.
- 12 Harris, J. *The Value of Life*. London: Routledge and Kegan Paul, 1970/1985: 93.
- 13 Harris, J. *The Value of Life*. London: Routledge and Kegan Paul, 1970/1985: 91–94.
- 14 Williams, A., The ‘fair innings argument’ deserves a fairer hearing! Comments by Alan Williams on Nord and Johannesson. *Health Economics* (2001) 10:584.
- 15 Rivlin, M. Why the fair innings argument is not persuasive. *BMC Medical Ethics* (2000) 1:1.
- 16 Nord, E. Concerns for the worst off: fair innings versus severity. *Social Science & Medicine* 60 (2005): 262. (”For example, it implies that an 80-year old who has led a good life but now has pain has less moral claims on pain relief than a 50-year old with the same amount of pain. This runs counter to both moral intuitions and official government guidelines in Norway and Sweden.”)
- 17 Juth, N. Challenges for principles of needs in health care. *Health Care Analysis* (2013), published on line.

- 18 Sahlin, N-E. Kritik mot PrioriteringsCentrums förslag till ny prioriteringsplattform: Från allas lika värde till hälsoekonomisk kalkyl. *Läkartidningen* 2008; 37:2465–66.
- 19 Carlsson, P., Anell, A., Eliasson, M. Hälsoekonomi får allt större roll för sjukvårdens prioriteringar. Bättre användning av vårdens knappa resurser hälsoekonomins mål. *Läkartidningen* 46; 103 (2006): 3617.
- 20 Sandman, L., Heintz, E. "Är du nyttig lille vän?" – om produktionspåverkan, konsumtionspåverkan och den svenska etiska plattformen för prioriteringar. *Prioriteringar i hälso- och sjukvården*. Kristianstad: Region Skånes etiska råd, 2013: 90.
- 21 Brock, D. Separate spheres and indirect benefits. *Cost effectiveness and resource allocation*. 2003; 1:4.
- 22 Klonschinski, A. Das Kosten-Nutzen-Verhältnis als Priorisierungskriterium? Eine philosophisch-dogmenhistorische Betrachtung des ökonomischen Paradigmas der Wertmaximierung. I: Schmitz-Luhn, B., Bohmeier A. (ed) *Priorisierung in der Medizin. Kriterien im Dialog*. Berlin/Heidelberg, Springer 2013: 100. ("Nutzenmaximierung ist nur legitim, wenn sie mit einer gerechten Verteilung kompatibel ist. Das KN-Verhältnis medizinischer Massnahmen sollte daher nicht als eigenständiges Priorisierungskriterium konzipiert werden").
- 23 Deutscher Ethikrat. *Nutzen und Kosten im Gesundheitswesen – Zur normativen Funktion ihrer Bewertung*. Berlin, 2011. Även engelsk version.
- 24 Hermerén, G. Jaktén på sjukdomsrisker: hälsoekonomi, prioriteringar, etik. I: *Genetisk screening – om hälsa och ärftlig sjukdomsrisk*. Stockholm: Statens medicinsk-etiska råd, 2002, s. 103–121.
- 25 Moore, G.E. *Ethics*. Oxford: Oxford University Press, 1912, kap. 3.
- 26 Daniels, N. and Sabin, J. *Setting limits fairly: Can we learn to share medical resources?* Oxford: Oxford University Press, 2002.
- 27 De Line Ficht, J. Do We Really Want to Know? The Potentially Negative Effect of Transparency In Decision Making on Perceived Legitimacy. *Scandinavian Political Studies* 34:3:183–201.
- 28 Hoffman, B. Priority setting in health care: trends and models from Scandinavian experiences. *Med Health Care and Philos* (2013) 16: 355.
- 29 Prioriteringscentrum. *Nationell modell för öppna prioriteringar inom hälso-och sjukvård*. Rapport, reviderad version. Linköping: Prioriteringscentrum 2011.
- 30 Hermerén G. Prioriteringar: plattformen och problemen. I: *Prioriteringar i hälso- och sjukvården*. Kristianstad: Region Skånes etiska råd. 2013: 9–24.
- 31 Se Deutscher Ethikrat. *Nutzen und Kosten im Gesundheitswesen – Zur normativen Funktion ihrer Bewertung*. Berlin, 2011: 123–4. Den officiella engelska versionen av denna text är: At issue is the permissibility of the use of cost-effectiveness as a differentiating criterion – that is, whether the reference to the achievement of more health in the aggregate constitutes a distinction "of such a kind and weight" as to justify the unequal treatment of one "target group as compared with another". According to the view expressed here, the answer, if the fundamental principle of utilitarianism is consistently rejected, must be that it does not.
- 32 John Rawls, *A Theory of Justice*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1999: 118–123.
- 33 Denna text bygger på anföranden och föredrag jag hållit under de senaste åren vid olika konferenser och seminarier bl a i Stockholm och Lund. Jag vill tacka deltagarna, särskilt Linus Broström, Mats Johansson och Nils-Eric Sahlin, för värdefulla kommentarer.

Referenser

- Anell, A. Vilken ojämlikhet är mest rättvis? Örebro: Entreprenörskapsforum, 2014.
- Brock, D. Separate spheres and indirect benefits. Cost effectiveness and resource allocation. 2003; 1:4.
- Callahan, D. Setting limits. Medical goals in an aging society. New York: Simon & Schuster, 1987.
- Carlsson, P., Tinghög G. Läkemedel – när är det rimligt att betala själv? Stockholm: SNS: 2013.
- Carlsson, P., Anell, A., Eliasson, M. Hälsoekonomi får allt större roll för sjukvårdens prioriteringar. Bättre användning av vårdens knappa resurser hälsoekonomins mål. Läkartidningen 46; 103 (2006): 3617–3623.
- Daniels, N., Sabin, J. Setting limits fairly: Can we learn to share medical resources? Oxford: Oxford University Press, 2002.
- De Line Ficht, J. Do We Really Want to Know? The Potentially Negative Effect of Transparency In Decision Making on Perceived Legitimacy. Scandinavian Political Studies 34:3: 183–201.
- Deutscher Ethikrat. Nutzen und Kosten im Gesundheitswesen – Zur normativen Funktion ihrer Bewertung. Berlin, 2011. Även engelsk version.
- Fleischhauer, K., Hermerén, G. The Goals of Medicine in the Course of History and Today. Stockholm: Almqvist & Wiksell, Royal Academy of History, Letters and Antiquities, 2006.
- Fysiografiska sällskapet, Forskningens nytta. Lund: Fysiografiska sällskapet 2012.
- Harris, J. The Value of Life. London: Routledge and Kegan Paul, 1970/1985.
- Hermerén, G. Criteria of Objectivity in History. Danish Yearbook of Philosophy, (14) 1977:13–35.
- Hermerén, G. Efter prioriteringsutredningen. Svenska erfarenheter. I: Prioritering i sundhedsvæsendet. Proceedings fra debattdag 22 feb 1996. Köpenhamn: Det etiske råd og Amtsföreningen i Danmark, 1996: 27–39.
- Hermerén, G. Jakten på sjukdomsrisker: hälsoekonomi, prioriteringar, etik. I: Genetisk screening – om hälsa och ärftlig sjukdomsrisk. Stockholm: Statens medicinsk-etiska råd, 2002, s. 103–121.
- Hermerén G. Objectivity in the social sciences. I: A Peczenik et al (eds) Theory of Legal Science. Dordrecht: Reidel, 1984:195–215.
- Hermerén G. Prioriteringar: plattformen och problemen. I: Prioriteringar i hälso- och sjukvården. Kristianstad: Region Skånes etiska råd, 2013: 9–24.
- Hermerén, G. Priorities and Resource Allocation: Problems, Principles and Procedures. I: Lotta Vahlne Westerhäll (ed). Health Care Prioritisation. Ethical, Legal and Economic Perspectives. Stockholm: Santérus, 2000: 11–30.
- Hermerén, G. Värdering och objektivitet. Lund: Studentlitteratur, 1972.
- Hoffman, B. Priority setting in health care: trends and models from Scandinavian experiences. Med Health Care and Philos (2013) 16: 349–356
- Juth, N. Challenges for principles of needs in health care. Health Care Analysis (2013), published on line, e-pub Mar 12.
- Klonschinski, A. Das Kosten-Nutzen-Verhältnis als Priorisierungskriterium? Eine philosophisch-dogmenhistorische Betrachtung des ökonomischen Paradigmas der Wertmaximierung. I: Schmitz-Luhn, B., Bohmeier A. (ed) Priorisierung in der Medizin. Kriterien im Dialog. Berlin/Heidelberg, Springer 2013: 79–107.
- Lippert-Rasmussen, K., Lauridsen, S. Justice and the allocation of healthcare resources: should indirect, non-health effects count? Med Health Care and Philos (2010) 13: 237–246.

- Marmot M., Wilkinson, RG. *Social determinants of health*. Oxford: Oxford University Press, 2006.
- Marmot, M. et al. *The Marmot Report*. Geneva: WHO, 2008.
- Moore, G. E. *Ethics*. Oxford: Oxford University Press, 1912.
- Nord, E. Concerns for the worst off: fair innings versus severity. *Social Science & Medicine* 60(2005): 257–263.
- Oliver, A. A Fair Test of the Fair Innings? *Med Decis Making* (2009) 29: 491–499.
- Petersson U. (red). *Etik och socialtjänst*. Stockholm: Gleerups 2013.
- Prioriteringscentrum. *Nationell modell för öppna prioriteringar inom hälso- och sjukvård. Rapport, reviderad version*. Linköping: Prioriteringscentrum 2011.
- Prioriteringscentrum. *Vårdens alltför svåra val? Kartläggning av prioriteringsarbete och analys av riksdagens principer och riktlinjer för prioriteringar i hälso- och sjukvården*. Rapport, Linköping: Prioriteringscentrum 2007:2.
- Rawls J. *A Theory of Justice*. Revised ed. Cambridge, Mass.: The Belknap Press of Harvard University Press, 1999 (först publicerad 1971).
- Rivlin, M. Why the fair innings argument is not persuasive. *BMC Medical Ethics* (2000) 1:1 <http://www.biomedcentral.com/1472-6939/1/1>
- Sahlin, N-E. Kritik mot PrioriteringsCentrums förslag till ny prioriteringsplattform: Från allas lika värde till hälsoekonomisk kalkyl. *Läkartidningen* 2008; 37: 2465–66.
- Sandman, L., Heintz, E. ”Är du nyttig lille vän?” – om produktionspåverkan, konsumtionspåverkan och den svenska etiska plattformen för prioriteringar. *Prioriteringar i hälso- och sjukvården*. Kristianstad: Region Skånes etiska råd, 2013: 63–93.
- Schmitz-Luhn, B., Bohmeier, A. (eds). *Priorisierung in der Medizin. Kriterien im Dialog*. Berlin, Heidelberg: Springer, 2013.
- Sen, A. Why health equity? *Health economics* (2002) 11: 659–666.
- SMER, Assisterad befruktning – etiska aspekter. Stockholm: Statens medicinsk-etiska råd, 2013.
- Socialdepartementet. *Vårdens svåra val* SOU 1995:5 (också i engelsk översättning)
- SOU 2012:75. *Pris, tillgång och service – fortsatt utveckling av läkemedels- och apoteksmarknaden*. Bilaga 4: *Prioritering och finansiering av läkemedel för behandling av patienter med sällsynta sjukdomar*.
- Tinghög G., Carlsson, P. Individual responsibility for healthcare financing: application of an analytical framework exploring the suitability of private financing of assistive devices. *Scandinavian Journal of Public Health*, 2012, 40(8): 784–794.
- Tsuchiya, A., Williams, A. A ”fair innings” between the sexes: are men being treated inequitably? *Social Science & Medicine* 60 (2005): 277–86.
- Williams, A. Intergenerational equity: an exploration of the ‘fair innings’ argument. *Health economics* (1997) 6: 117–132.
- Williams, A. The ‘fair innings argument’ deserves a fairer hearing! Comments by Alan Williams on Nord and Johannesson. *Health Economics* (2001) 10: 583–85.

Roger Johansson

På spaning efter människans ”inre” öga

Inledning

De flesta av oss människor innehar förmågan att mentalt kunna skapa ”bilder”¹ som gör att vi kan ”se” scener och händelser spelas upp i vår högst privata tankevärld. Sådan här inre föreställning har stor betydelse för vårt tänkande och påverkar oss i många vardagssituationer. Exempelvis upplever vi att scener fortlöper i vårt inre när vi tänker tillbaka på tidigare händelser ifrån våra liv, när vi planerar inför framtiden eller när vi läser en engagerande och spännande roman. Även om dessa mentala bilder kan kännas flyktigare och mindre detaljerade än riktiga synintryck så upplevs de ändå som relativt realistiska och som om de har ett innehåll som i hög grad påminner om det vi tänker på (Finke, 1989).

Människans förmåga att skapa mentala bilder kan definieras som ett kognitivt verktyg som gör det möjligt att internt simulera hur det skulle vara att uppleva en viss händelse utan sensoriska synintryck (t.ex. Finke, 1989; Kosslyn, Thompson, & Ganis, 2006). Den här förmågan tros ha spelat en avgörande roll i människans evolution (Boyer, 2008) och är bl.a. väsentlig för kreativt tänkande, beslutsfattande, minnesåterkallning och när vi försätter oss i en annan människas perspektiv (se Moulton & Kosslyn, 2009). Med dess hjälp kan vi genomföra ”tidsresor” i vår tankevärld och exempelvis förflytta oss bakåt i tiden till skeenden som vi tidigare har upplevt och framåt i tiden när vi planerar, testar och utvärderar olika scenarier inför stundande händelser (t.ex. Suddenforf & Corballis, 1997).

Men eftersom mentala bilder per definition består av subjektiva upplevelser har det varit väldigt svårt att empiriskt studera dem. Genom att spela in och studera ögonrörelser (med s.k. eye tracking-teknik) har dock ett nytt fönster till våra tankar och mentala bilder öppnats. Principen bakom den här metoden är att när vi visualiserar scener eller händelser ifrån minnet så är sannolikheten väldigt stor att vi förflyttar vår blick som om den mentala bilden finns framför oss (trots att vi då egentligen tittar på ”ingenting”). Att spela in var och hur någon tittar under denna process gör det därför möjligt att studera och analysera hur en mental bild skapas och inspekteras i både tid och rum (Johansson, 2013).

Syftet med den här artikeln är att visa hur ögonrörelsemätningar kan användas

som ett verktyg för att studera det vi ser med vårt ”inre” öga och att sammanfatta vad denna typ av forskning har avslöjat om skapandet och användandet av mentala bilder. För att åstadkomma detta kommer jag först att introducera läsaren till en långlivad debatt om existensen av mentala bilder och diskutera vad som är den springande punkten i den här debatten. Därefter kommer jag att ge en överblick av kopplingen mellan ögonrörelser och mentala bilder och beskriva vilka frågeställningar den här typen av forskning kan belysa. Den här överblick kommer till stor del att utgå ifrån den forskning som jag själv har genomfört tillsammans med mina kollegor i en serie av studier (Johansson, Holsanova, & Holmqvist, 2006; Johansson, Holsanova, Dewhurst, & Holmqvist, 2012; Johansson & Johansson, 2014).

Debatten om mentala bilder

Historiskt verkar det som om människan har funderat över sina mentala bilder så länge som hon har reflekterat över sitt eget tänkande (för en överblick, se Thomas, 2010) och frågan om hur mentala bilder skapas och existerar i vår tankevärld har under de senaste femtio åren flitigt debatterats inom kognitionsvetenskaperna (för aktuella överblickar se Kosslyn m.fl., 2006; Thomas, 2010). Men av flera anledningar råder det ofta missuppfattningar kring vad den här debatten egentligen handlar om. Det finns t.ex. inget som helst tvivel om att vi faktiskt *upplever* mentala bilder. Så ur ett fenomenologiskt perspektiv finns det ingen kontrovers i dagens forskning och litteratur. Vad allt handlar om är istället hur dessa mentala bilder är uppbyggda i vår tankevärld och huruvida bildliga representationer kan eller inte kan existera i vår hjärna. Har vi en ”inre rymd” i vår hjärna som i ett analogt format kan representera positioner, relationer och egenskaper ifrån saker i den yttre världen eller inte? Det är dock viktigt att påpeka att förespråkare av analoga bildliga representationer inte menar att vi har faktiska bilder eller fotografier som finns lagrade för beskådning i vår hjärna. De ska inte heller ses som representationer som nödvändigtvis omfattar alla de egenskaper som innehas av scenerna som de avbildar. Vanligtvis anses t.ex. mentala bildliga representationer vara mindre skarpa och detaljrika än riktiga bilder. Men den kritiska egenskapen är att de påstås bestå av en ”funktionell rymd” där positioner och relationer motsvarar faktiska avstånd och placeringar ifrån den avbildade visuella informationen (Kosslyn m.fl., 2006).

Det finns idag starkt empiriskt stöd för att vi faktiskt har interna bildliga representationer av den här typen (se Finke, 1989; Kosslyn m.fl., 2006). Men det finns också motståndare till bildliga representationer som menar att vår tankevärld saknar

förmågan att analogt representera bilder i en inre rymd och som istället menar att alla våra mentala representationer, vare sig det handlar om att tänka språkligt eller i bilder, består av ett beskrivande symbolformat som påminner mer om språkliga representationer och den satslogik som används för att programmera datorer (se Pylyshyn, 2002). Den stora skillnaden mellan de här perspektiven är att i det ena fallet finns det ett direkt samband mellan saker i den yttre världen och i hur de mentalt representeras, medan det i det andra fallet saknas ett sådant förhållande och där relationen mellan saker i den yttre världen och dess mentala representationer är helt arbiträr, såsom i hur språkliga uttryck relaterar till dess referenter.

Historiskt har det starkaste stödet för bildliga representationer baserat sig på resultat ifrån så kallade mentala skannings-experiment (t.ex. Kosslyn, Ball, & Reiser, 1978; Finke & Pinker, 1983; Borst & Kosslyn, 2008). Principen i den här typen av experiment är att när forskningspersoner ombeds att mentalt förflytta sig ifrån en punkt till en annan på ett visuellt stimuli som tidigare studerats så ökar tiden det tar att genomföra denna uppgift linjärt med hur långt avståndet är mellan de två punkterna. Ett sådant resultat är exakt vad man skulle förvänta sig ifall analoga bildliga representationer bearbetas i vår hjärna. Men tolkningen av dessa resultat har blivit hårt kritiserad och har istället förklarats utifrån att vi har en underförstådd kunskap i hur vi ska bete oss när vi försätter oss i sådana här uppgifter (t.ex. Pylyshyn, 2002). Anledningen till att det tar längre tid att mentalt skanna ett längre avstånd än ett kortare uppstår således för att vi har en underförstådd kunskap om hur vi gör när vi söker av visuella stimuli och därefter beter oss ”som om” vi skannade av något i den riktiga världen. Men detta beteende är inget vi behöver göra, och effekten som uppkommer i mentala skanningsexperiment anses därför endast vara ett epifenomen utan funktionell koppling till underliggande mentala representationer. Det här argumentet är väldigt svårt att bemöta för försvarare av mentala bildliga representationer och kan användas emot i stort sett alla psykologiska beteendestudier av mentala bilder.

Men med hjälp av hjärnabbildningstekniker såsom fMRI och PET har stödet för interna bildliga representationer ökat dramatiskt under de senaste tjugo åren. Huvudresultaten ifrån de här studierna är att det finns väldigt stora överlapp i vilka hjärnstrukturer som aktiveras under faktisk visuell perception och under mentala visualiseringar (t.ex. Ganis, Thompson, & Kosslyn, 2004) och att flera av dessa strukturer bevisligen består av neuronområden som är topografiskt organiserade och som selektivt aktiveras beroende på vilken position i rummet som man för tillfället bearbetar (Kosslyn, Thompson, Kim, & Alpert, 1995). Men belackarna av bildliga representationer menar att detta enbart handlar om hjärnans fysiska arkitektur och inte har något att göra med själva innehållet i dess

mentala representationer (Pylyshyn, 2002). För att förstå den här distinktionen kan man tänka sig att hjärnans fysiska strukturer motsvarar en dators ”hårdvara” med processorer, minneskort, etc., medan de mentala representationerna istället motsvaras av en dators ”mjukvara”, d.v.s. själva programmen som ligger bakom det man vanligtvis använder den till. Så även om det finns mycket empiriskt stöd för bildliga representationer så befinner sig den här debatten för närvarande i ett dödläge där det troligtvis är omöjligt att bevisa det ena eller det andra.

Men om man bortser från de mentala representationernas natur i sig och istället fokuserar på likheterna mellan visuell perception och inre föreställning så finns det idag mycket bevis för att de i mångt och mycket delar på samma neurala nätverk i det visuella systemet (se Kosslyn m.fl., 2006) och att de funktionellt är beroende av samma kognitiva resurser (t.ex. Farah, 1988). En fruktansvärd väg att studera hur mentala bilder skapas och fungerar är därför att hålla sig agnostisk till dess exakta mentala representationsformat och istället fokusera på att systematiskt kartlägga likheter och skillnader mellan visuell perception och inre föreställning (se Finke, 1989).

Men det är inte bara på en neurologisk nivå som inre föreställning yttrar sig likartat som visuell perception. Sedan slutet av nittioalet har man funnit att även det okulära systemet aktiveras på ett likartat sätt under inre föreställning som under visuell perception.

Mentala bilder och ögonrörelser

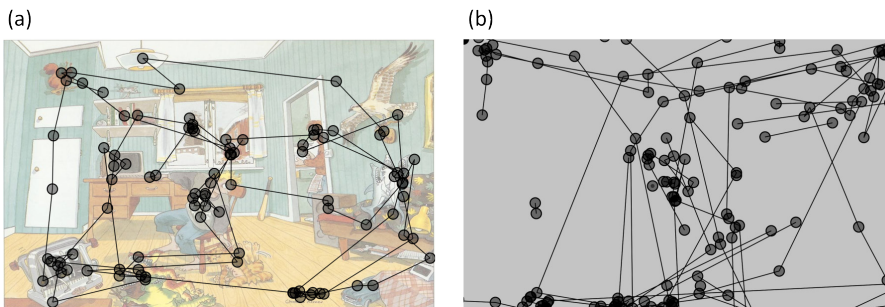
Rapporter om ögonrörelseaktivitet under mentala visualiseringar finns dokumenterade sedan tidigt 1900-tal (t.ex. Moore, 1903; Perky, 1910). Men det dröjde ända till 1990-talet innan det var möjligt att i detalj studera det här fenomenet. Den första och mest inflytelserika studien i det här forskningsfältet genomfördes av Brandt och Stark (1997) som lät forskningspersoner titta på ett enkelt ruttmönster på en datorskärm där vissa rutor var vita och där andra var svarta. Därefter ombads de att visualisera ruttmönstret samtidigt som de tittade på en helt tom skärm. Forskningspersonernas ögonrörelser spelades in både under mönsterinspektionen och under den mentala visualiseringen. Resultatet visade att under tiden som de visualiserade ruttmönstret så tittade de i väldigt hög utsträckning enligt de positioner och sekvenser som de hade etablerat när de tidigare inspekterade samma mönster. Detta trots att de nu tittade på en helt tom skärm. Liknande resultat rapporterades av Spivey och Geng (2001) för forskningspersoner som tittade på en tom skärm och lyssnade på verbala scenbeskrivningar vars innehåll rörde sig i en av fyra riktningar (uppåt, nedåt,

till höger eller till vänster). I det här fallet fanns det alltså ingen tidigare scen som blickmönstret kunde återspegla. Istället speglade ögonrörelserna riktning hur en mental bild byggdes upp direkt ifrån långtidsminnet utifrån verbal information som beskrev ett innehåll som man aldrig tidigare hade sett.

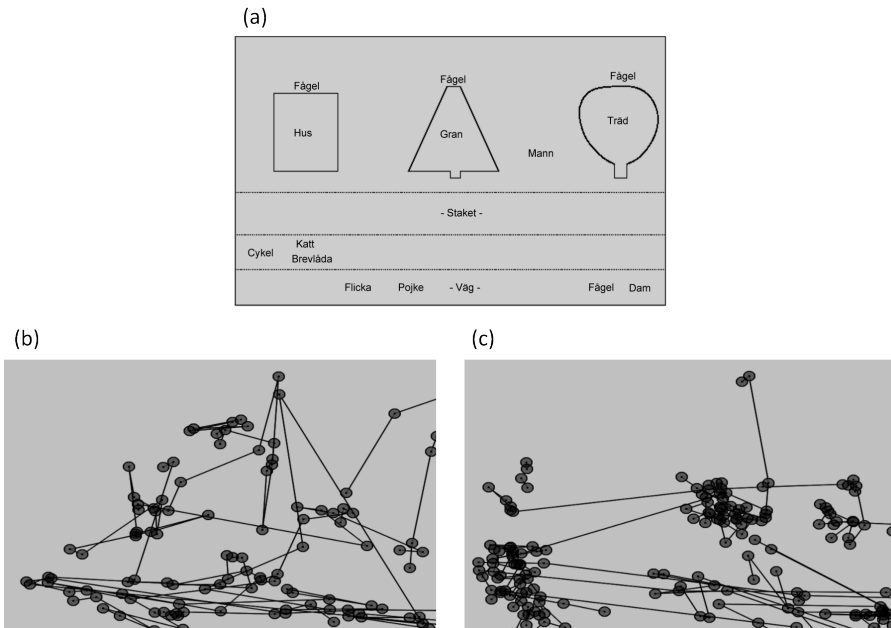
Studie 1 – visualiseringar av bilder och scenbeskrivningar

I den första studien som jag genomförde tillsammans med mina kollegor så var målet att ta den ovan beskrivna forskningen ett steg längre och undersöka hur effekten av att titta på "ingenting" under mentala visualiseringar ter sig för mer komplexa scener än enkla rutmönster och för komplexa verbala beskrivningar som inte bara rör sig åt en riktning utan som har ett innehåll där saker beskrivs på flera olika positioner i rummet och med klara och tydliga inbördes rumsliga relationer (Johansson m.fl., 2006).

I studien fick forskningspersonerna först antingen titta på en bild eller lyssna på en talad scenbeskrivning samtidigt som de tittade på en tom skärm. Därefter ombads de muntligt beskriva bilden eller återberätta scenbeskrivningen samtidigt som de tittade på en tom skärm. Deras ögonrörelser och muntliga beskrivningar spelades in i alla faser av den här proceduren. Resultaten ifrån studien visade att forskningspersonerna tittade på positioner på den tomma skärmen som i väldigt stor utsträckning motsvarade innehållet och de rumsliga relationerna som beskrevs i deras muntliga berättelser. Effekten visade sig vara mer eller mindre identisk mellan att beskriva en bild ifrån minnet, lyssna på en scenbeskrivning som man aldrig tidigare sett och att beskriva samma scen ifrån minnet. Se figur 1 och 2 för illustrationsexempel från de här resultaten.

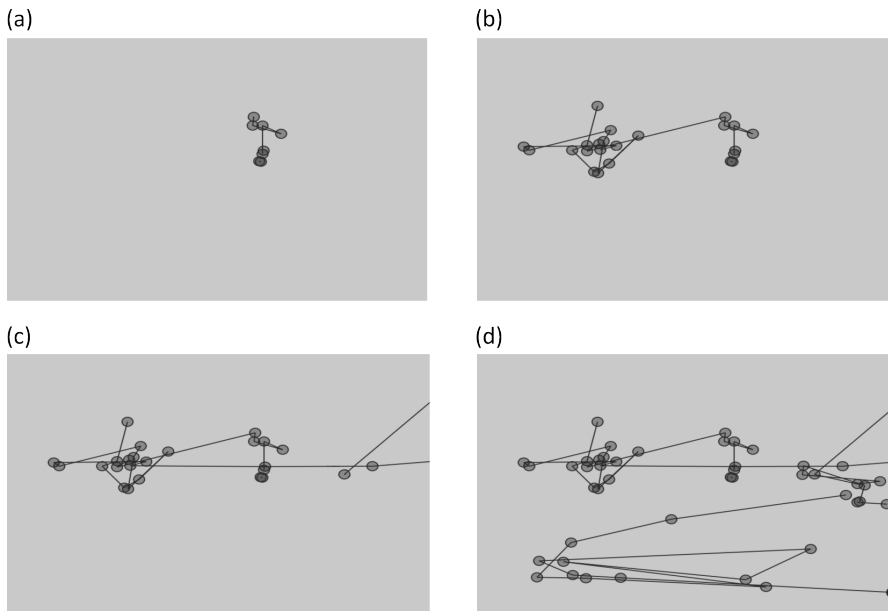

Figur 1. En och samma persons ögonrörelsemönster efter att hon hade inspekterat en bild i 30 sekunder (a) och efter att hon muntligt beskrivit samma bild ifrån minnet medan hon tittade på en tom skärm (b). Ringarna representerar fixeringar, dvs när ögonen är relativt stilla och tar in visuell information, och linjerna representerar sackader, dvs när ögonen förflyttar sig ifrån en fixering till en annan.

Figur 2. En schematisk bild över scenbeskrivningen som forskningspersonerna lyssnade på (a), och en och samma persons ögonrörelsemönster efter att hon har tittat på en tom skärm och lyssnat på en beskrivning av denna scen (b) och efter att hon muntligt återberättat samma scen ifrån minnet medan hon tittade på en tom skärm (c). Ringarna representerar fixeringar, dvs när ögonen är relativt stilla och tar in visuell information, och linjerna representerar sackader, dvs. när ögonen förflyttar sig ifrån en fixering till en annan.

I samband med den här studien utvecklade vi också en ny metodologi som kombinerar ögonrörelsemätning med talade verbala protokoll. Grundidén bakom den här metodologin är att inte bara låta forskningspersoner mentalt visualisera något samtidigt som de tittar på en tom skärm utan även låta dem muntligt beskriva den mentala bilden. Anledningen till att addera en muntlig beskrivning är att denna innehåller information som gör det möjligt för oss att i detalj studera hur ett blickbeteende är relaterat till skapandet (det som sägs) av en mental bild, både temporalt och rumsligt. Utan den extra informationen som ges av den muntliga beskrivningen är det väldigt svårt att vid en specifik tidpunkt avgöra vad en blick till en position på den tomma skärmen motsvarar i den mentala bilden (eftersom den per definition inte är synlig för oss). Ett exempel på den här metoden finns beskriven i figur 3 nedan.

Figur 3. Exempel på en forskningspersons additiva ögonrörelsemönster medan hon återberättar scenen som finns illustrerad i figur 2 över fyra olika tidsintervall. (a) 0–10 s. "Okej i mitten av den här bilden så fanns det en stor gran ... med en fågel i toppen". (b) 10–26 s. "Och till vänster i bilden så fanns det ett gult hus med en fågel på tror jag". (c) 26–40 s. "Och ehh till höger i bilden fanns det ett träd som hade gula och röda löv". (d) 40–57 s. "Och till vänster om det fanns en man i overall. Och framför allt det här fanns ett rött staket".

Studie 2 – ögonrörelser i totalt mörker

Resultaten från studie 1 visade alltså tydligt att ögonen förflyttar sig till positioner som i hög grad motsvarar innehållet från en mental visualisering av en bild som man tidigare sett, men även att denna effekt var lika stark när man direkt ifrån långtidsminnet skapar en mental bild av en beskrivning av en scen som man aldrig tidigare sett. Det verkar alltså som om våra ögonrörelser är kopplade till processerna bakom hur vi konstruerar mentala bilder. Mast och Kosslyn (2002) har t.ex. föreslagit att ögonrörelser används som spatiala index för att placera bitarna i en mental bild på rätt ställen när visuell information återkallas ifrån minnet. Liknande idéer lanserades redan av Donald Hebb och Ulrich Neisser under sextioalet i tankeexperiment som det dock saknades teknik för att kunna genomföra (Hebb, 1968; Neisser, 1967). Dessa idéer rimmar väldigt väl med teorin om att vi har interna bildliga representationer och att effekten vi ser i ögonrörelserna således speglar hur en bild stegvis byggs upp i vår "inre rymd".

Men Pylyshyn (2002, s. 181) har argumenterat för att detta inte alls är fallet och att ögonrörelseeffekten istället beror på att vi associerar mentala objekt i vår tankevärld med positioner på den tomma skärmen. Datorskärmen används alltså då som en rumslig referensram som vi kan använda som ett externt minnesstöd för att ”hänga upp” våra mentala objekt på. Att tänka att något är placerat på ett visst ställe i en scen är då inget annat än att tänka sig att ”här är var jag föreställer mig att X finns placerad” (Pylyshyn, 2002, s., 22) och den rapporterade ögonrörelseeffekten har därför ingenting med en ”inre rymd” att göra. Detta är en förklaring som är fullt rimlig, och det enda sättet för att ta reda på om så faktiskt är fallet skulle vara att replikera studien i totalt mörker, vilket vi också gjorde (Johansson m.fl., 2006).

Eftersom ögonrörelsemätare filmar ögat i infrarött ljus (som är osynligt för det mänskliga visuella systemet) så är det möjligt att spela in ögonrörelser i mörker helt utan något som helst visuellt input. Så vi upprepade exakt samma studie där forskningspersoner åter antingen tittade på en bild som de sedan beskrev medan de tittade på ”ingenting” i totalt mörker, medan de lyssnade på en verbal beskrivning och medan de återberättade samma scen samtidigt som de tittade på ”ingenting” i totalt mörker. Resultaten visade liknande effekter för alla villkoren som den tidigare studien som genomfördes i ljus till en tom skärm². Vi konstaterade därför att Pylyshyns förklaring av sådana här ögonrörelseeffekter helt enkelt inte stämmer.

Studie 3 – ögonrörelsernas roll för mentala bilder

Men även om det nu är så att ögonrörelser faktiskt speglar skapandet av mentala bilder när vi spelar upp scener i vårt inre så återstår frågan huruvida dessa ögonrörelser är funktionellt kopplade till de underliggande kognitiva processerna eller inte. Alltså, är ögonrörelserna ett trevligt epifenomen som gör det möjligt för oss att spåra hur våra mentala bilder byggs upp eller är det så att de spelar en aktiv roll i dessa processer?

För att undersöka den här frågan så replikerade vi ännu en gång vårt experiment men med skillnaden att en del forskningspersoner nu var instruerade att titta på en punkt i mitten av skärmen samtidigt som de beskrev en bild eller återberättade en scenbeskrivning (Johansson m.fl., 2012). I det här experimentet begränsade vi alltså forskningspersonernas möjligheter att förflytta blicken under deras mentala visualiseringar. Resultaten visade att forskningspersonerna som var begränsade till att enbart titta på en punkt mitt på skärmen rapporterade färre objekt från bilden eller scenbeskrivningen än de som var fria att titta

runt på den tomma skärmen. Det visade sig också att de som beskrev bilden förändrade sitt sätt att beskriva bilden. Istället för att fokusera på att beskriva enskilda element från bilden (som var en väldigt vanlig metod för de som var fria att titta på dem tomma skärmen) så fokuserade dessa personer mer på bildens globala strukturer och generella känsla.

De här resultaten antyder alltså att det är mycket svårare att konstruera mentala bilder om man inte har möjligheten att flytta sina ögon till positioner i rummet. Det verkar alltså som om ögonrörelser under mentala visualiseringar inte enbart är en trevlig bi-effekt utan att de faktiskt spelar en viktig och funktionell roll. En alternativ förklaring av resultaten är dock att förändringen av hur mycket man kommer ihåg från den ursprungliga bilden eller scenbeskrivningen uppkommer på grund av den ökade kognitiva belastningen som sker när man måste koncentrera sig på att titta på en punkt på skärmen. Genom att begränsa blickbeteendet till en punkt i mitten på skärmen introducerar vi alltså en ytterligare uppgift som tömmer generella kognitiva resurser. Resultaten skulle då inte nödvändigtvis säga något om ögonrörelsernas funktionella roll utan bara att det blir svårare att återkalla bilder och scener om man samtidigt måste koncentrera sig på var man tittar.

Studie 4 – ögonrörelser och minnesåterkallning

För att få ett mer konklusivt svar på den här frågan designade vi därför ett sista experiment som var konstruerat för att specifikt svara mot frågan om hur ögonrörelser till ingenting påverkar minnesframplockning (Johansson & Johansson, 2014). Istället för att låta forskningspersonerna titta på komplexa bilder eller lyssna på scenbeskrivningar så fick de nu titta på ett arrangemang av 24 objekt. Därefter fick de lyssna på påståenden som handlade om de här objekten och som antingen var sanna eller falska (t.ex. ”hammaren var riktad åt höger”). Samtidigt som de skulle svara på de här påståendena så manipulerade vi var de tittade i fyra olika villkor: (1) fritt tittande på en tom skärm; (2) central fixering av en punkt i mitten av skärmen; (3) tittande på en yta som var placerad på samma position som det aktuella objektet befann sig på innan; och (4) tittande på en yta som var placerad på en annan position än var det aktuella objektet befann sig på innan. Huvudresultaten i det här experimentet visade att minnesprestationen var bäst när forskningspersonerna blev styrda att titta på ytan som matchade det aktuella objektets tidigare position och sämst när de blev styrda att titta på ytan som inte matchade det aktuella objektets tidigare position. När de var fria att titta på den tomma skärmen så hamnade prestationen mitt emellan de här båda villkoren.

I fallen när man skulle titta på en yta som antingen matchade eller inte matchade ett objekts tidigare position så är fallet som i det tidigare experimentet att vi introducerar en ytterligare uppgift. Men den här gången är det exakt samma uppgift, dvs. att titta inom en begränsad yta. Resultaten kan därför inte förklaras enbart utefter ökad kognitiv belastning, och det verkar alltså som om beroende på hur och var man tittar så kan man både förbättra och försämra minnesprestationen under mentala visualiseringar, trots att man faktiskt enbart tittar på en tom yta som egentligen inte ”borde” innehålla någon hjälpande information. De här resultaten rimmar väl med en lång och etablerad tradition inom minnesforskningen som har påvisat att minnesprestationen av olika händelser är som bäst när de processer som var aktiva under inkodningen i största möjliga mån kan återaktiveras under minnesframplockningen (se t.ex., Roediger & Guynn, 1996)

Diskussion

I den här artikeln har jag presenterat en serie studier som visar att våra inre föreställningar ofta åtföljs av ögonrörelser som speglar positioner och rumsliga relationer ifrån denna ”inre rymd” av mentala bilder och att det inte spelar någon roll om ursprunget till dessa visualiseringar kommer från en tidigare observerad bild eller om det är från en verbal scenbeskrivning vars innehåll man aldrig tidigare har sett (Johansson m.fl., 2006). Jag har också visat att dessa ögonrörelser uppkommer oavsett om man tittar på en tom skärm eller om man tittar på ”ingenting” i totalt mörker (Johansson m.fl., 2006). Vidare så har jag visat att sådana här ögonrörelser tycks ha en aktiv och funktionell roll vid skapandet av mentala bilder (Johansson m.fl., 2012) och att beroende på var och hur man tittar under återkallandet av visuell information så kan man både förbättra och försämra sin minnesbild (Johansson & Johansson, 2014).

Det finns många teoretiska tolkningar av de här resultaten (se Johansson, 2013) där en rimlig och inflytelserik tolkning är att ögonrörelserna fungerar som en form av spatiala index när man sekventiellt konstruerar bitarna från en mental bildlig representation i en funktionell ”inre” rymd (t.ex. Mast & Kosslyn, 2002). Resultaten är mycket svårare att förklara för motståndarna till interna bildliga representationer eftersom det då inte borde finnas någon anledning att systematiskt titta som om den mentala bilden finns framför en. Argumentet att vi beter oss på det här sättet på grund av att vi har en underförstådd kunskap om hur vi borde bete oss under mentala visualiseringar ter sig också som relativt osannolikt (för en längre diskussion se, Johansson, 2013).

Men om man inte vill ge sig in i debatten om det exakta underliggande formatet av våra mentala representationer (se ovan) så kan man åtminstone konstatera att vårt blickbeteende till stor del ser likadant ut när vi mentalt visualiserar något som när vi under visuell perception faktiskt tittar på saker i vår omvärld. Från ett bredare perspektiv visar därför dessa resultat att vi inte bara tittar på positioner i vår omvärld för att tillskansa oss sensorisk input till vårt visuella system utan att vårt tittande också har en aktiv roll under de interna simuleringar som ligger till grund för vår förmåga att skapa mentala bildupplevelser. Ett populärt teoretiskt perspektiv inom kognitionsvetenskapen är idag så kallad "embodied cognition" där man anser att vårt tänkande är fundamentalt förankrat i interna simuleringar av motoriska och perceptuella processer som ständigt befinner sig i ett dynamiskt samspel med den av situationen givna kontexten (t.ex. Barsalou, 2008). I ett sådant perspektiv finns det inga skarpa gränser mellan motoriska handlingar, perception och kognition, vilket rimmar väldigt väl med de rapporterade resultaten i den här artikeln.

Men för att i detalj förstå hur det här komplexa samspelen fungerar i människans kognitiva apparat krävs det dock mycket framtida forskning.

Noter

- 1 se Brewer & Schommer-Aikins (2006) för diskussion om människor som uppges sakna den här förmågan.
- 2 Effekten var dock lite svagare eftersom man tenderar att blinka mer i mörker och eftersom man inte har någon referenspunkt att titta på överhuvudtaget så gör man ofta vad som ser ut att vara "omcenteringar" av den mentala bilden. Sådana här "artefakter" är något som vår analysmetod inte kan hantera. För mer information se Johansson m.fl. (2006).

Referenser

- Barsalou, L. W. (2008). Grounded cognition. *Annual Review of Psychology*, 59(1), 617–645.
- Borst, G., & Kosslyn, S. M. (2008). Visual mental imagery and visual perception: Structural equivalence revealed by scanning processes. *Memory & Cognition*, 36(4), 849–862.
- Brandt, S. A., & Stark, L. W. (1997). Spontaneous eye movements during visual imagery reflect the content of the visual scene. *Journal of Cognitive Neuroscience*, 9, 27–38.
- Brewer, W. F., & Schommer-Aikins, M. (2006). Scientists Are Not Deficient in Mental Imagery: Galton Revised. *Review of General Psychology*, 10, 130–146.
- Farah, M. J., Hammond, K. M., Levine, D. N., & Calvanio, R. (1988). Visual and spatial mental imagery: Dissociable systems of representation. *Cognitive Psychology*, 20, 439–462.
- Finke, R. A. (1989). *Principles of Mental Imagery*, Cambridge, MA: MIT Press.
- Finke, R. A., & Pinker, S. (1983). Directional Scanning of Remembered Visual Patterns. *Journal of Experimental Psychology: Learning, Memory and Cognition*, 9, 398–410.
- Ganis, G., Thompson, W. L., & Kosslyn, S. M. (2004). Brain areas underlying visual mental

- imagery and visual perception: An fMRI study. *Cognitive Brain Research*, 20, 226–241.
- Hebb, D. O. (1968). Concerning imagery. *Psychological Review*, 75, 466–477.
- Johansson, R. (2013). *Tracking the Mind's Eye: Eye movements during mental imagery and memory retrieval*. Lund University Cognitive Studies 155. Doctoral dissertation. Lund University. ISSN: 1101-8453. ISBN: 978-91-7473-655-7.
- Johansson, R. & Johansson, M. (2014). Look here, eye movements play a functional role in memory retrieval. *Psychological Science*, 25(1), 236–242.
- Johansson, R., Holsanova, J., Dewhurst, R., & Holmqvist, K. (2012). Eye movements during scene recollection have a functional role, but they are not reinstatements of those produced during encoding. *Journal of Experimental Psychology: Human Perception and Performance*, 38, 1289–1314.
- Johansson, R., Holsanova, J., & Holmqvist, K. (2006). Pictures and spoken descriptions elicit similar eye movements during mental imagery, both in light and in complete darkness. *Cognitive Science*, 30, 1053–1079.
- Kosslyn, S. M., Ball, T. M., & Reiser, B. J. (1978). Visual Images Preserve Metric Spatial Information: Evidence from Studies of Image Scanning. *Journal of Experimental Psychology: Human Perception and Performance*, 4, 47–60.
- Kosslyn, S. M., Thompson, W. L., & Ganis, G. (2006). *The case for mental imagery*. New York, NY: Oxford University Press.
- Kosslyn, S. M., Thompson, W. L., Kim, I. J., & Alpert, N. M. (1995). Topographical representations of mental images in primary visual cortex. *Nature*, 378, 496–498.
- Mast, F. W., & Kosslyn, S. M. (2002). Eye movements during visual mental imagery. *Trends in Cognitive Sciences*, 6, 271–272.
- Moore, C. S. (1903). Control of the memory image. *Psychological review*, 4, 277–306.
- Neisser, U. (1967). *Cognitive psychology*. New York: Appleton-Century-Crofts.
- Perky, C. W. (1910). An experimental study of imagination. *American Journal of Psychology*, 21, 422–452.
- Pylyshyn, Z. W. (2002). Mental imagery: In search of a theory. *Behavioral and brain sciences*, 25 (2), 157–238.
- Roediger, H. L., III, & Gynn, M. J. (1996). Retrieval processes. I E. L. Bjork & R. A. Bjork (red.), *Memory* (pp. 197–236). San Diego, CA: Academic Press.
- Spivey, M., & Geng, J. (2001). Oculomotor mechanisms activated by imagery and memory: Eye movements to absent objects. *Psychological Research*, 65, 235–241.
- Suddendorf, T., & Corballis, M. C. (2007). The evolution of foresight: What is mental time travel, and is it unique to humans? *Behavioral and Brain Sciences*, 30, 299–351.
- Thomas, N. J. T. (2010). Mental Imagery. In E.N. Zalta (Ed.), *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Fall 2010 edition).
- Online publication: <http://plato.stanford.edu/entries/mental-imagery/>

Martin Lembke

Tillvaron i allmänhet

Inledning

För att undvika hybris och annan galenskap bör man ibland ställa sig frågan varför det finns något överhuvudtaget. Det är nyttigt att på så sätt begrunda tillvarons obegriplighet. Världens beskaffenhet må kunna beskrivas i aldrig så minutiösa detaljer, men dess blotta förhandenvarande, det faktum att det alls finns en värld att studera, gäcker oss i grunden. Det naturliga, intuitivt sett, borde väl vara den absoluta intigheten. Ingenting. Och ur ingenting kan ingenting uppstå, som det heter. Visserligen finns det ett antal nutida kosmologer (Alan Guth, Lawrence Krauss, Victor Stenger m.fl.) som går i andra tankebanor och gladeligen låter meddela att universum visst kan ha uppstått ur ”ingenting”, men alla som åtminstone har en kandidatexamen i filosofi borde kunna genomskåda dylika utspel för vad de är: ordlekar. Det visar sig undantagslöst att vad dylika kosmologer menar med ”ingenting” i själva verket är ett kvantmekaniskt begreppsliggjort ”någonting”, ett fysikaliskt vakuumtillstånd som inte bara förutsätter ett antal dimensioner i rum och tid utan som också bubblar av spontana små energifluktuationer. Att kalla denna fundamentala fysikaliska struktur för ”ingenting” gör naturligtvis att ens favoritkosmogoni framstår i spektakulär dager, liksom hade man löst tillvarons yttersta gåta! De av oss som förundras mer över verkligheten än över lingvistiska krumsprång bör dock inte låta oss distraheras. Vi vet att rätt uppskatta det metafysiska grundmysteriet snarare än att tro oss ha löst det medelst en konstlad stipulation.

Så varför finns det något överhuvudtaget? Ett svar som väl ofta antyds i teologiska sammanhang är att Gud existerar med nödvändighet; *alltså* finns det något överhuvudtaget. Men notera att detta inte är ett svar på frågan. Gud själv måste ju tänkas tillhöra kategorin ”något”. Och *hur* Gud existerar – alltså med nödvändighet – förklarar inte *att* han (hen, hon) existerar. Det implicerar förvisso att han existerar, men det förklarar inte detsamma. Av en förklaring krävs nämligen att den upplyser oss. Om ett barn, exempelvis, undrar varför två plus två blir fyra, är det naturligt som förälder att säga att det helt enkelt inte kan vara på något annat sätt. Men därmed har man inte förklarat varför två plus två

blir fyra och därmed inte heller i egentlig mening besvarat frågan. Inte heller har teologerna förklarat varför det finns något överhuvudtaget genom att säga att det inte kan vara på något annat sätt: att något, närmare bestämt Gud, helt enkelt existerar med nödvändighet. Kanske är det så, och själv tror jag så, men existensens mysterium kvarstår hur som helst.

Ett annat försök att besvara frågan är att säga att det *alltid* har funnits något: att universum (eller multiversum eller vad man nu talar om) är evigt. Men inte heller detta är ett svar på frågan. Vad vi undrar över är ju varför det finns något överhuvudtaget – inte *hur länge* det har funnits något.

Ett tredje svarsförsök skulle kunna vara att det hela är en slump. Men det räcker med en A-kurs i lämpligt ämne för att inse att detta inte duger som svar. Att hänvisa till slumpen, oavsett hur sannolik den än kan tänkas vara, är inte att förklara varför ett visst utfall föreligger. En riktig förklaring måste implicera det som ska förklaras. Det är ett nödvändigt (om än inte tillräckligt) villkor.

För egen del anser jag att frågan rent objektivt sett inte går att besvara. Att det finns något överhuvudtaget är ett strikt talat och absolut mysterium: något att förundras över utan att någonsin kunna förstå det. I detta avseende sitter troende och tvivlare i samma båt.

Metafysik och nödvändighet

Vad vi kan göra, även om vi inte i egentlig mening kan besvara frågan, är att tydliggöra ett antal metafysiska alternativ. Betänk först dessa två:

- (1) Att det finns något överhuvudtaget är ett metafysiskt nödvändigt faktum.
- (2) Att det finns något överhuvudtaget är inte ett metafysiskt nödvändigt faktum.

Enligt klassisk logik (motsägelselagen samt lagen om det uteslutna tredje) är en av dessa utsagor sann och en av dem är falsk. De logiska positivisterna, vars rörelse blomstrade under förra hälften av 1900-talet, skulle i och för sig avfärda båda satserna som meningslösa, eftersom det inte är empiriskt möjligt att avgöra deras sanningsvärde, men denna egendomliga inställning kan vi lyckligtvis bortse ifrån. (Den logiska positivismen gick i graven redan på 1960-talet, även om det än idag finns de som inte har nåtts av dess dödsbud.)

Innan vi eventuellt kan ta ställning i valet mellan (1) och (2) måste vi klargöra vad ett ”metafysiskt nödvändigt” faktum är. Om vi uttrycker saken med hjälp av modern filosofisk jargong kan vi säga att ett metafysiskt nödvändigt faktum är något som är fallet i alla möjliga världar. De möjliga världarna i sin

tur beskriver hur världen hade kunnat vara beskaffad. Tydliga exempel på metafysiskt nödvändiga fakta är sådana som kan beskrivas av logiskt nödvändiga sanningar, exempelvis att två plus två är fyra och att cirklar är runda. I alla möjliga världar är det alltså ett faktum att cirklar är runda. Men inte alla metafysiskt nödvändiga fakta kan beskrivas av logiskt nödvändiga sanningar. Åtminstone är det långt ifrån uppenbart att så skulle vara fallet. Betänk exempelvis sådana saker som att is består av vatten, att guldatomer har 79 protoner i sina kärnor, att ingen yta är helt och hållet grön och helt och hållet röd på samma gång, samt att Sokrates (i alla möjliga världar där han existerar) är en människa. Alla dessa fakta verkar ju vara av det oomkullrunneliga slaget. Enskilda exempel kan diskuteras, som detta att is nödvändigtvis består av vatten, och dylika frågor har satt en hel generation av filosofer i arbete, men det verkar inte långsökt att tänka sig att vissa av exemplen verkligen beskriver sådant som är fallet i alla möjliga världar. Det viktiga i sammanhanget är dock inte enskilda exempel utan att vi förstår vad som menas med ett metafysiskt nödvändigt faktum.

Låt oss nu återigen betrakta satserna (1) och (2). Att det finns något överhuvudtaget – är det, eller är det inte, ett metafysiskt nödvändigt faktum? Eller för att vända på steken: hade det kunnat vara så att det inte fanns något överhuvudtaget?

Efter en stunds reflektion borde vi kunna närma oss en gemensam slutsats. Antag nämligen att påstående (2) är sant: det hade kunnat vara så att det inte fanns något överhuvudtaget. Det faktum att det alls finns något är således ett slags metafysisk tillfällighet, trots att det inte fanns någon eller något som kunde fälla avgörandet. Inga mekanismer, lotterier, slumpgeneratorer eller viljeakter kan ju avgöra om det ska bli en ontologisk vinstlott eller en nitlott, så att säga, emedan dessa redan ingår i kategorin ”något” och därför inte kan göra så att det inte fanns något överhuvudtaget. Den som ställer sig bakom alternativ (2) tycks alltså tvingas till slutsatsen att varat, det faktum att något alls existerar, är ett ontologiskt lyckokast trots att det inte fanns några system, processer eller händelser som kunde generera ett positivt snarare än negativt utfall. Det verkar osedvanligt märkligt. Nu finns det visserligen många saker som är möjliga trots att de är märkliga, men tanken på ett ontologiskt lyckokast alldeles oberoende av yttre förutsättningar är dock så udda så att den får anses osannolik. Därmed har vi naturligtvis inte bevisat att påstående (2) är falskt, men jag finner det sannolikt att så ändå är fallet. I sådana fall är påstående (1) sant: det hade inte kunnat vara så att det inte fanns något överhuvudtaget. Att det alls finns något är ett metafysiskt nödvändigt faktum.

Låt oss utgå ifrån att detta verkligen stämmer: det hade inte kunnat vara så

att det inte fanns något överhuvudtaget. Vilka ytterligare slutsatser kan vi dra utifrån detta?

Det nödvändiga och det kontingenta

Vi måste nu introducera en metafysisk distinktion. Ett ting är nödvändigt om och endast om det existerar med metafysisk nödvändighet; det existerar då med andra ord i alla möjliga världar. Om det tvärtom inte är nödvändigt, är det kontingent; det finns då åtminstone en möjlig värld där det inte existerar. Vi skiljer alltså på nödvändiga och kontingenta ting, och enligt klassisk logik är allting i världen (och i alla möjliga världar) av det ena eller det andra slaget.

Med denna distinktion i bagaget kan vi nu göra vissa framsteg. Om vi nämligen utgår ifrån att påstående (1) är sant verkar det mycket rimligt att även hålla något av följande för sant:

(3) Det finns minst ett nödvändigt ting.

(4) Det är ett metafysiskt nödvändigt faktum att det finns minst ett kontingent ting.

Notera att (3) och (4), till skillnad från (1) och (2), inte är explicit logiskt uttömmande. Det kan alltså inte *a priori* uteslutas att både (3) och (4) är falska. Det är dock mycket svårt, kanske rent av omöjligt, att föreställa sig hur (1) skulle kunna vara sant om varken (3) eller (4) också är sant. Låt oss därför antaga att åtminstone ett av dessa senare påståenden också är sant. (Åtminstone ett, ty eftersom de inte heller är ömsesidigt uteslutande kan det inte uteslutas att båda är sanna.)

Frågan är om något av påståendena (3) och (4) är rimligare än det andra. Det är en svår fråga, men om filosofihistorien är något att bygga vidare på tycks det som om (4) i praktiken är ett icke-alternativ; det har nästan aldrig ens diskuterats, än mindre förts fram som en seriös möjlighet. Ett noterbart undantag från senare tid är Bede Rundle, som pläderar för att alternativet "there is some particular being that has to be" är mer anspråksfullt, och därmed mindre troligt, än alternativet "there has to be something or other" (Rundle 2004, viii). Hans argumentation i detta avseende är emellertid föga övertygande. Erik J. Olsson, en av våra egna professorer i teoretisk filosofi, förutser att "most readers will find Rundle's position puzzling and paradoxical" (Olsson, 2005). En annan filosof med lundaanknytning, David Armstrong, 2004 års Pufendorfföreläsare, anser inte heller att detta med en "distributed necessity for contingent beings", alltså alternativ (4), är "very appealing" (Armstrong 2006, 282).

Jag delar uppfattningen att alternativ (4) inte är särskilt attraktivt. Vi bör ställa oss skeptiska av ungefär samma skäl som vi tidigare ställde oss skeptiska till alternativ (2). Tanken att något, vad som helst, måste finnas även om inget enskilt ting måste finnas, är trots allt mycket märklig. Man frestas att föreställa sig något slags yttre metafysiskt system eller ramverk som på något mystiskt sätt skulle nödvändiggöra existensen av vad för slags kontingenta ting som helst, men det låter sig inte göras i detta sammanhang. Dylika externa nödvändiggörare måste ju själva tillhöra kategorin ”kontingenta ting” och kan således inte säkerställa att det alls finns sådana ting. Hade de nämligen tillhört den motsatta kategorin, ”nödvändiga ting”, skulle ju hela poängen med (4) som ett *alternativ* till (3) gå om intet.

Därmed är förstås ännu inget sagt om alternativ (3). Uppenbarligen är det inte okontroversiellt, vilket i och för sig inte spelar någon större roll för vårt vidkommande. Den intressanta frågan i detta sammanhang, givet att vi redan har antagit att antingen (3) eller (4) är sant, är vilket av alternativen som är relativt rimligast – eller i alla fall minst besynnerligt. Att det ena eller det andra verkar extremt märkligt måste ju inte innebära att det andra i motsvarande mån är mer begripligt.

Kanske finns det ändå något som talar för att påstående (3) verkligen är mer begripligt, i alla fall från vår nuvarande kunskapshorizont, än påstående (4). Det som gör det senare alternativet särskilt konstigt, och som vi just var inne på, är ju idén att minst ett ting, som i sig självt inte måste finnas, ändå måste finnas, trots att det inte (enligt samma idé) finns några yttre faktorer eller storheter som skulle kunna generera eller garantera denna typ av nödvändighet. Med ett nödvändigt ting, däremot, förhåller det sig annorlunda. Själva poängen med nödvändiga ting är just att de är ontologiskt självtillräckliga, att de är absolut oberoende av externa metafysiska förhållanden.

Ett kunskapspsykologiskt perspektiv

Låt mig försöka belysa detta från ett kunskapspsykologiskt perspektiv. Idén att det måste finnas ting, som i sig själva inte måste finnas, tarvar ett förtydligande. Intuitivt hade vi förväntat oss att det funnes några yttre omständigheter som förklarade varför det trots allt måste finnas kontingenta ting. Iden om ett nödvändigt ting tarvar inte på motsvarande sätt ett förtydligande. Det är ju inte så att vi intuitivt hade förväntat oss att det funnes några yttre omständigheter som förklarade varför det trots allt finns minst ett nödvändigt ting. Det ligger i sakens natur att nödvändiga ting är oberoende av alla tänkbara yttre förhållanden. Tanken att det skulle finnas minst ett sådant ting reser alltså inte samma behov av att ställa följdfrågor som tanken att det måste finnas minst ett kontingent

ting. Inte heller vore det något att förundras över att inte kunna förklara varför det finns minst ett nödvändigt ting (om vi antar att så är fallet). Att däremot inte kunna förklara varför det måste finnas minst ett kontingent ting (om vi istället antar att så är fallet), vore direkt otillfredsställande.

Kanske finns det alltså något som talar för att alternativ (3) är förhållandevis mindre mystiskt än alternativ (4), eller för att det åtminstone framstår som det mer naturliga valet. Och kom ihåg: frågan är vilket av de båda alternativen som är *rimligast* – inte om något av dem kan bevisas eller dylikt. Att ett av dem är sant har vi redan tagit för givet. Enligt mitt förmenande tycks det således som att (3) är det något bättre valet. Jag antar att de flesta metafysiker skulle vara benägna att hålla med, vilket i och för sig inte innebär att de flesta av dem även skulle hålla med om att (3) är sant. Till skillnad från oss har nämligen majoriteten av metafysiker ännu inte bestämt sig beträffande (1).

Det nödvändiga och det materiella

Låt oss utgå ifrån att alternativ (3) verkligen är sant. Det finns alltså minst ett nödvändigt ting. Vad kan vi eventuellt säga om detta till synes exceptionella ting (som vi för enkelhets skull skall omtala i singularis)? Här bör vi till att börja med begrunda följande alternativ:

- (5) Det nödvändiga tinget är av materiell art.
- (6) Det nödvändiga tinget är av icke-materiell art.

Här har vi återigen att göra med två påståenden som är logiskt uttömmande och ömsesidigt uteslutande. Givet att (3) är sant följer att antingen (5) eller (6) också är sant. Pondera att (5) är sant: det nödvändiga tinget – härnäst ”X” – är någon typ av materiell entitet. Därmed följer rimligen att X har massa och/eller spinn och/eller elektrisk laddning större än noll. Men det vore absurt att tänka sig att X, ett ting som existerar i alla metafysiskt möjliga världar, typ väjde 150 kilo. Ungefär som om Leif G. W. Persson vore metafysiskt nödvändig! Då är det rimligare att istället tänka sig att X antingen är maximalt lätt, som en masslös foton, eller maximalt tungt, som något i stil med all mörk energi i universum. Att till synes godtyckligt tunga mellanting skulle vara nödvändiga är inte direkt sannolikt – även om det i och för sig inte är sannolikt att vare sig fotoner eller mörka energier är nödvändiga heller.

Pondera istället att (6) är sant: X är alltså någon typ av icke-materiell entitet. Det finns då i teorin två huvudkandidater: abstrakta saker (som t.ex. egenskaper,

reella tal och geometriska figurer) och andliga saker (själar och dylika substanser). Båda är omstridda. De förra brukar visserligen ibland eller till och med ganska ofta anföras som typexempel på nödvändiga ting. Å andra sidan är de inte särskilt intressanta, oavsett vad för slags ontologisk status de har, eftersom de vanligen antas sakna förmåga att ingå i kausala relationer. Vi kan helt enkelt bortse från dem i detta sammanhang.

Återstår alltså de andliga sakerna, varav Gud som bekant är kandidaten *par excellence*. Kanske borde man snarare säga att han är den *enda* kandidaten, ty att vara en andlig, icke-abstrakt entitet som existerar med metafysisk nödvändighet borde vara tillräckligt för att kallas "Gud", åtminstone om vi antar att denna nödvändiga entitet därtill är orsaken till att det alls finns kontingenta ting.

Så hur ställer vi oss till påståendena (5) och (6)? Vilket av dem är rimligast? Jag famlar i mörkret efter ett välgrundat svar. Å ena sidan har jag mycket svårt att tro att X skulle vara av materiell art. Å andra sidan har jag mycket svårt att argumentera för denna uppfattning. Sådant är livet ibland. Att det exempelvis finns en objektivt existerande värld utanför ens eget medvetandetillstånd – alltså att solipsismen är falsk – är vi alla (eller nästan alla) alldeles övertygade om, men vem av oss kan argumentera för att så också är fallet?

Det nödvändiga och Gud

Näväl, vad jag kan göra är möjligen att tackla valet mellan (5) och (6) indirekt. Låt "Gud" beteckna en allperfekt – allgod, allsmäktig, allvetande, etcetera – andevarelse. Eller kort sagt, som Anselm sade, "det än vilket något högre inte kan tänkas". Betrakta sedan följande två alternativ:

- (7) Det nödvändiga tinget är Gud.
- (8) Det nödvändiga tinget är inte Gud.

Om (3) är sant, vilket vi utgår ifrån, följer även att (7) eller (8) är sant, ty ännu en gång har vi att göra med två påståenden som är logiskt uttömmande och ömsesidigt uteslutande. Jag tänker nu att det trots allt går att argumentera till förmån för (7), och därmed indirekt till förmån för (6). Vad jag har i åtanke är inte alls särskilt starkt, men här får man vara glad över vad som bjuds! Vårt mål borde heller inte vara att försöka avgöra saken i endera riktningen, vilket bara skulle göra oss besvikna, utan snarare att försöka undersöka om det finns något alls att anföras till den ena eller den andra positionens försvar.

Jag tänker således. Att vara ett nödvändigt (och icke-abstrakt) ting är att

besitta en fantastisk metafysisk kvalitet. Mediokra kandidater som elektroner, protoner, atomer, planeter, galaxer, djur, människor, änglar och demiurger göre sig inte besvär. Endast riktigt storartade kandidater kan komma ifråga: ju större, desto bättre. Men den i teorin mest storartade kandidaten av alla är Gud: det högsta tänkbara väsendet. I teorin tycks det alltså inte finnas någon värdigare kandidat till att vara X – till att existera med metafysisk nödvändighet – än Gud.

Antag att vi finge reda på att det finns ett nödvändigt ting och att detta ting är, låt säga, den mörka energin. Jag tror att vi skulle bli förbryllade. (De av oss som är teister kanske rent av skulle bli förbaskade.) Varför är just *detta* ting nödvändigt, snarare än något annat ting? Vad är det för speciellt med den mörka energin? Om vi däremot finge reda på att det nödvändiga tinget verkligen är Gud tror jag knappast att någon av oss skulle bli förbryllad. (Huruvida de av oss som är ateister skulle bli förbaskade låter jag vara osagt.) Ty vad funnes det att konfunderas över att just *detta* ting, det absolut fulländade väsendet, är nödvändigt? Vilket ting, när allt kommer omkring, vore bättre lämpat att besitta den häpnadsväckande egenskapen att vara nödvändig än det bästa tänkbara tinget?

De av oss som kan vår gudsbevishistoria anar nog att den här tankegången vetter mot den ”ontologiska” tanketraditionen (som härstammar från redan nämnde Anselm), alltså den oerhört omdiskuterade idén att man utifrån själva gudsbegreppets fullkomlighet skulle kunna härleda Guds existens. För att bättre kunna välja mellan (5) och (6), som handlar om huruvida det nödvändiga tinget är av materiell eller icke-materiell natur, tog vi ju sikte varken mot materien själv eller ens mot materiebegreppet utan mot självaste gudsbegreppet. Men det är minst lika tydligt att tankegången samtidigt vetter mot den ”kosmologiska” tanketraditionen, som försöker sluta sig till Guds existens inte utifrån gudsbegreppet utan utifrån vissa generella empiriska fakta. Vad som i vårt fall fångade vårt intresse till att börja med var ju inte föreställningen om det högsta tänkbara väsendet utan det empiriska faktum att det finns något överhuvudtaget. Denna ”kosmologiska” dubbelriktning i mitt religionsfilosofiska tänkande har jag för övrigt ägnat några år av mitt liv åt att närmare begrunda. Resultatet (Lembke 2012) lämnar mycket att önska, men det vittnar ändå på sitt sätt om att allt som kan sägas i fråga om Guds existens ännu inte är sagt.

Avslutning

Men vad hände egentligen med (5) och (6)? Vad är rimligast att tänka sig: att X, det nödvändiga tinget, är av materiell eller av icke-materiell art? Frågan står alltså obesvarad. Den går heller inte att besvara utifrån den diskussion vi hittills

har fört. Även om vi går med på att Gud i teorin är den bästa X-kandidaten, är det förstas en annan sak huruvida X är Gud. Det finns många argument både för och emot Guds existens: argument som är relevanta för att kunna ta välgrundad ställning i valet mellan (7) och (8) och därmed indirekt också för att kunna välja mellan (5) och (6).

Därmed har vi nått vägs ände. Den fortsatta färden sker på egen hand. Låt oss avslutningsvis försöka knyta ihop trådarna genom att sammanfatta vad vi har kommit fram till så långt.

För det första: det yttersta metafysiska mysteriet är och förblir vad det är. Oavsett om det finns något nödvändigt ting eller ens om detta ting är Gud, är det absolut obegripligt varför det finns något överhuvudtaget.

För det andra: det faktum att det finns något överhuvudtaget tycks inte desto mindre vara ett metafysiskt nödvändigt faktum. Det hade inte kunnat vara på något annat sätt.

För det tredje: vad som gör det faktum att det finns något överhuvudtaget metafysiskt nödvändigt verkar böttna i att det finns minst ett nödvändigt existerande ting.

För det fjärde: det är alltjämt oklart vad dessa nödvändiga ting har för identitet. Det är till och med oklart huruvida det är av materiell eller icke-materiell art.

För det femte, avslutningsvis: det kan på intet sätt uteslutas att det nödvändiga tingets identitet trots allt bäst låter sig preciseras i traditionellt teistiska ordalag.

Referenser

- Armstrong, D. M. 2006. Reply to Efrid and Stoneham. *Australasian Journal of Philosophy* 84: 281–283.
- Lembke, Martin. 2012. *Non-Gods and Gods: A Cosmological Treatise*. Lund: Lund Iniversity Dissertations.
- Olsson, Erik J. 2005. Review of Bede Rundle's *Why there is Something rather than Nothing*. *Notre Dame Philosophical Reviews*. <http://ndpr.nd.edu/review.cfm?id=2081>.
- Rundle, Bede. 2004. *Why there is Something rather than Nothing*. Oxford: Oxford University Press.

Thomas Malm

Tonga, totem och tabu

Vi humanekologer studerar mänskliga naturrelationer, dvs. sammanhang mellan person, samhälle och natur/miljö. Inom denna ”humanekologiska triangel” rymms ett gigantiskt tvärvetenskapligt fält, i både tid och rum, som drar våra blickar mot allt från små lokalsamhällen till globala överlevnadsfrågor och får oss att söka se samband däremellan. Vissa erfarenheter skaffar vi oss genom fältarbete fjärran och när, andra genom studier av skriftliga eller arkeologiska vittnesbörd. I samband med det måste vi vara beredda att överskrida mer eller mindre klart uttryckta gränser mellan discipliner. Det är just vad jag ska göra i det följande genom att ge mig i kast med den för antropologin, psykologin och religionsforskningen klassiska begreppskombinationen ’totem och tabu’ (kanske mest känd genom Sigmund Freuds bok med samma titel från 1913; se även Knoll 1997).

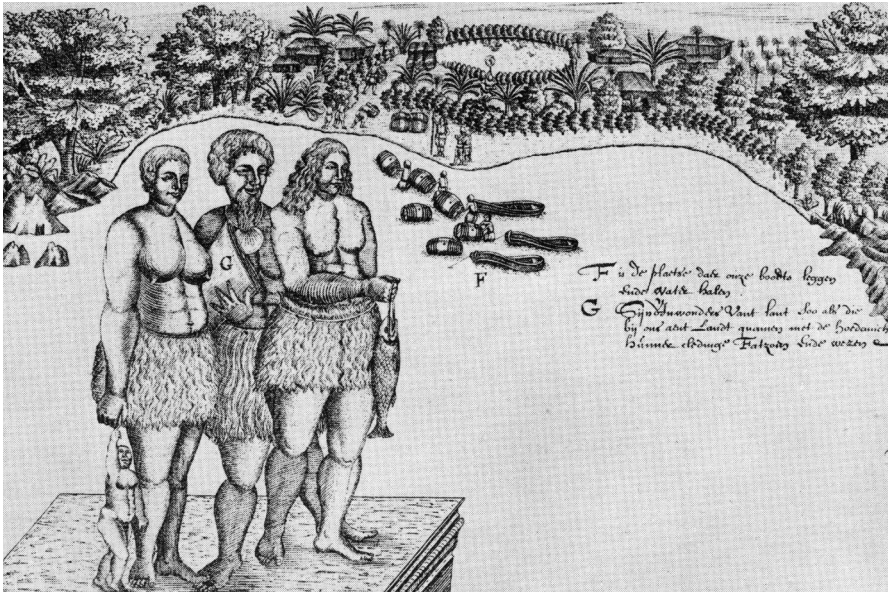
Till grund för det jag ska berätta om ligger till största delen läsning av sådant som tidigare generationer av upptäckare, missionärer och forskare skrivit om Tonga, ett självständigt kungadöme av omkring 150 öar med drygt 100 000 polynesiska invånare och en gemensam yta som lite mer än halva Öland. Under mina fältarbeten där och på andra håll i Oceanien har jag sedan 1980-talet kommit till insikt om hur mycket av öarnas förflutna som är viktigt för förståelsen av det samtida.

Vad kan vi lära av äldre tiders föreställningar bland öfolk på andra sidan jordklotet, i detta fall sådana som beskrivits i termer av totemism? Finns det t.ex. någon anledning att intressera sig för dem i diskussionen om en bärkraftig samhällsutveckling? Genom några historiska tillbakablickar ämnar jag visa att det finns anledning för både humanekologer och andra att fundera över sådana frågor.¹

En hierarkisk världsbild

För flertalet av Oceaniens öfolk blev 1600- och 1700-talen seklen då kontakten inleddes med västerlänningar. Det skedde genom en serie möten mellan ytterligheter i kulturellt hänseende, inte sällan med ödesdigra följder för öborna vilka i dåtida västerländskt perspektiv uppfattades såsom vildar i andligt mörker.²

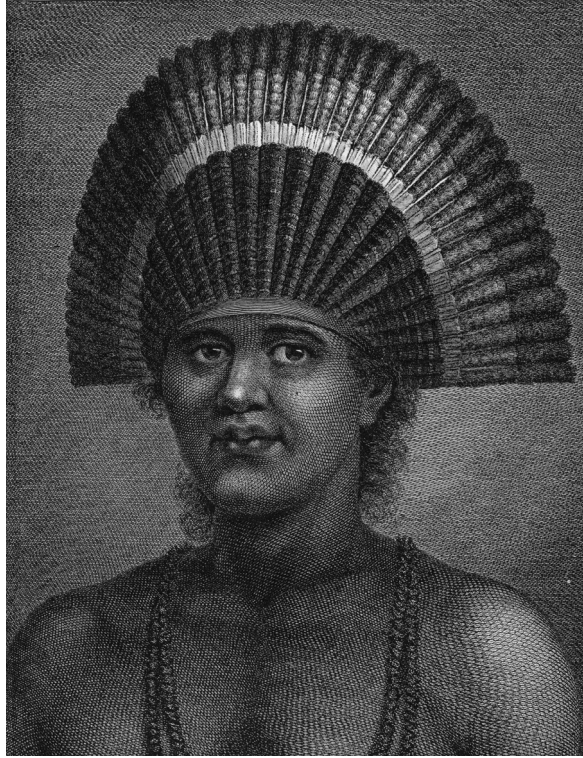

Figur 1. Öbor på Nomuka i Ha'apaigruppen, Tonga, enligt en teckning från Tasmans besök 1643. (*Abel Janszoon Tasman's Journal*, Amsterdam 1898.)

Holländaren Abel Tasman, som kom till den sydliga delen av Tonga år 1643 (Fig. 1), skrev att "av religion eller Guds tjänande känner dessa människor inte till någonting" (Tasman, i Sharp 1968:171).³ De var vidskepliga, menade han och anförde som exempel en iakttagelse han gjort på ön Nomuka: "Jag har sett hur en av dessa personer tagit upp en havsorm, som kommit simmande förbi hans kanot, lagt den vördnadsfullt på sitt huvud och sedan lagt den tillbaka i vattnet" (*ibid.*).

Den gången fanns varken tid, intresse eller språkliga förutsättningar att tränga djupare i frågan om anledningarna till mannens beteende. Men tvärt emot hur Tasman föreställde sig förhållandena, vet vi numera att religiösa föreställningar genomsyrade samhällslivet på öarna i Tonga och övriga Polynesien. Nutida tonganer brukar tala om 'det förgångnas religion' såsom en kontrast till kristendomen och använder då ordet *lotu* för 'religion'. Men *lotu* tycks ursprungligen bara ha hänvisat till att 'dyrka' eller 'bedja', inte till ett särskilt trossystem. Forna tiders tonganer var visserligen polyteister, bland vilka olika grupper bad till skilda gudomliga väsen, men de hade ett i grunden gemensamt trossystem, ett som inte definierades i kontrast till samhället i övrigt och som de inte behövde något särskilt begrepp för.

Sociala relationer hade de däremot utvecklat en mycket detaljerad vokabu-

Figur 2. Paulaho var Tui Tonga, den högst rankade hövdingen, vid Cooks besök 1777. Hans anfader, som beräknas ha levt på 800- eller 900-talet, var enligt traditionen son till guden Tangaloa och en jordisk kvinna. (J. Douglas, *A Voyage to the Pacific Ocean*, London 1784.)

lär för, inte minst när det gäller sådana som hade med styrelseformen att göra (se t.ex. Bott 1982). Hövdingarna ansågs ha gudomligt ursprung, och det var kort sagt deras privilegium att ge order, medan det var undersåtarnas plikt att lyda och tjäna (Fig. 2). På grannögruppen Samoa var och är exempelvis *fono* ett rådslag mellan hövdingarna, men på Tonga lät de kalla till *fono* för att kungöra egna beslut via sina härorder (en lägre bördaristokrati kallad *matapule*).

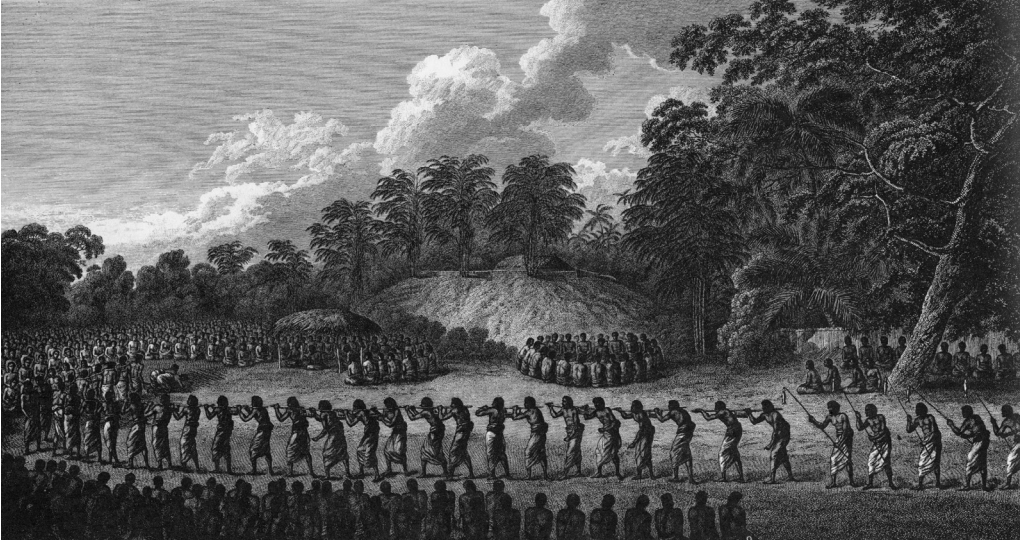
Det sätt på vilket alla tonganer, inklusive de högsta hövdingarna, förhöll sig underdånigt till gudarna återspeglade hur de ofrälse tjänade aristokratin, och hur barn lydde sina föräldrar och andra i den äldre generationen. Allt ont som hände en människa togs som tecken på gudarnas vrede därför att vederbörande förbrutit sig mot dem eller deras jordiska härskarrepresentanter, och all bestraffning eller belöning kom direkt i denna värld. Det var förresten bara

hövdingarna som ansågs ha själar som levde vidare efter döden, och även om missionärerna så småningom ändrade på den uppfattningen är innebörden av hälsningsfrasen till en tongansk adelsman än idag 'tack och lov att du har en själ' (*malo e laumalie*).

Precis som de ofrälse var tvungna att böja sig för hövdingarnas vilja, om de önskade få fortsatt välgång, måste även dessa potentater respektera gudarnas önsningar. Varje person av hövdingablod ansågs ha *mana*, en sorts kraft av magiskt slag som stod i direkt proportion till den välvilja som hon eller han åtnjöt från det gudomliga. Av den anledningen måste hövdingarna ständigt vara beredda att låta förrätta offer eller via medier konsultera gudarna för att försäkra sig om de högre makternas gunst. Inför annalkande krig, långväga sjöfärder och andra viktiga händelser vände de sig därför till präster (*fa'aikehe*), ansvariga för formella ritualer, och andemedier (*taula*). Åsikterna går isär huruvida de senare kan betraktas såsom schamaner. En del forskare menar att sådana egentligen bara påträffas i Sibirien, andra att det finns ett cirkumpolärt schamanistiskt bälte som sträcker sig ner genom Amerika. På senare decennier har emellertid alltfler hävdat att schamanism är ett uråldrigt religionskomplex som finns återspeglad i flera andra kulturer, bl.a. i Oceanien (Gunson 1990). I varje fall vet vi att de tonganska andemedierna, eller schamanerna, till övervägande delen var kvinnor och sågs som en sorts tjänare till gudarna som kunde inta deras kroppar och kommunicera via dessa.

Den var inte bara tonganernas jordiska värld som rakt igenom var karakteriserad av hierarki, en social skiktning från det lägsta till det högsta, utan så föreställde de sig även att det var med de hundratals gudarna (*otua*). Man skilde mellan vad vi skulle kunna kalla för primära och sekundära gudar, varibland de senare var hädangångna hövdingar som blivit upphöjda till gudomlig status efter det att deras själar blivit nedsänkta i en magisk källa, belägen i det avlägsna paradiset Puluotu.

Enligt tonganernas egen version av "Big Bang" hade allt börjat med att en klippa i tidens morgon sköt upp bland flytande tång i havet. En dag började den skaka och dåna, och ut ur den kom då ett tvillingpar, en man och en kvinna kallade Piki och Kele. Sedan började det åter att dundra, och ytterligare tre tvillingpar såg dagens ljus. Historien fortsätter med att dessa primära gudar skapar land, idkar könsumgänge, får barn och delar upp världen mellan sig: skyarna, havet, landet, skogarna och Puluotu. Hikuleo, som den härskande gudinnan i Puluotu hette, ansågs ha så stor kraft att hon skulle kunna ödelägga andra platser om hon gavs tillfälle att besöka dem.⁴ Därför hölls hon fjättrad av ett kraftigt rep, vars ena ände skyns gudar höll i medan den andra änden var förankrad blad underjordens gudar.

Figur 3. En *inasi*-ceremoni bevittnad av kapten Cook 1777, enligt vad han uppger anordnad till ära för sonen till Tui Tonga. På gravkullen i bakgrunden skymtar vad som troligen är ett hus helgat åt någon av de många gudarna. (J. Douglas, *A Voyage to the Pacific Ocean*, London 1784.)

Å Hikuleos vägnar mottog öarnas prästkonung, den helige Tui Tonga, två gånger årligen i den så kallade *inasi*-ritualen de första jamsrötter och andra grödor som marken frambringat (Fig. 3). Annars var det i första hand de sekundära gudarna i Pulotu som man konsulterade och offrade till, för de primära gudarna antogs i ringa mån ägna människornas vardagliga bekymmer sitt intresse.

Debatten om polynesisk totemism

Under 1800- och tidiga 1900-talet föreställde sig de lärda allmänt att det gick att spåra en religionsevolutionär sekvens med hjälp av då alltjämt existerande "primitiva" trosuppfattningar och praktiker. Komparativ religionsforskning kom därmed i hög grad att handla om sökandet efter de ursprungligaste former av religion till vilka alla andra yttringar kunde härledas (Klass 1995:106). Religionens typer i form av animism, animatism och totemism, eller de förment primitiva yttringar i neurotikers själlsliv som lett Freud (1913) till att göra jämförelser med "vildar", förknippades med kulturell utveckling på ett sätt som gick att diskutera parallellt med de principer för organisk evolution som genom Darwin kommit att revolutionera biologin. Det borde, tänkte man sig, vara

möjligt att finna kulturella motsvarigheter till lungfisken och andra ”levande fossil”, och en av dem var totemismen.

Med tiden skulle det visa sig att sådana typologiserande framställningar var starkt förenklade, missvisande eller direkt felaktiga. Tonga exemplifierar att en och samma religion mycket väl kan ge uttryck för flera typer. Där finner vi nämligen tron på andar med boningar i naturen (animism), andlig kraft som särskilt hövdingar kan ha (animatism) samt mystiska förhållanden mellan djurarter och grupper av människor. Det senare innefattar vad som kallas ’totemism’. Över hela Oceanien finns, eller fanns, speciella relationer mellan människa och djur som man återkommande har hänvisat till med just den termen. En fråga som uppkommer i Tongas fall är dock om det där rörde sig om totemism i bemärkelsen att människorna betraktade sig såsom ättlingar till något vördat djur.

För att bena upp denna problematik, plockar jag inledningsvis fram sir James G. Frazers klassiker i ämnet, *Totemism and Exogamy* från 1910. Han definierar där ’totem’ såsom ”en klass av materiella föremål vilka en vilde betraktar med vidskeplig vördnad, i tron att det existerar ett intimt och helt igenom speciellt förhållande mellan honom och varje medlem av klassen ifråga ... Förbindelsen mellan en man och hans totem är ömsesidigt fördelaktig; totemet skyddar mannen, och mannen visar respekt för totemet på olika sätt, genom att inte döda det om det är ett djur, eller inte skära av eller insamla det om det är en växt. Till skillnad från en fetisch, är ett totem aldrig en enskild individ, utan alltid en klass av föremål, generellt en djur- eller växtart, mera sällan en klass av livlösa naturföremål, mycket sällan en klass av konstgjorda föremål” (Frazer 1910,I:3–4).

Frazer beskriver därefter hur totem kan vara av minst tre slag ifråga om relationen till människor: (1) ett klantotem, som är gemensamt för en hel klan och nedärvd från generation till generation, (2) ett könstotem, som är gemensamt för alla män eller för alla kvinnor inom en stam, samt (3) ett individuellt totem som tillhör en särskild individ utan att föras vidare till någon efterkommande. Om det skulle visa sig finnas andra slag, rör det sig sannolikt om varianter av klantotem som enligt hans mening är den viktigaste formen.

Som Frazer såg det är totemismen både ett religiöst och ett socialt system. I religiöst hänseende kännetecknas den ömsesidigt av respekt och beskydd, och i socialt av de relationer som finns klanmedlemmar sinsemellan samt till medlemmar av andra klaner. Enligt Frazer betraktar, i de ursprungligaste fallen, den totemistiska klanmedlemmen sig själv och sitt totem såsom tillhörande samma art samt skiljer föga mellan sitt beteende gentemot totemet och andra klan-

medlemmar. Därför tar medlemmarna i en klan samma namn som sitt totem och ser sig allmänt som ättlingar till arten ifråga.

Frazer var helt på det klara med att man ingenstans i Oceanien använde begreppet 'totem'. Innan det fått denna förvrängda form i litteraturen hade det nämligen varit begränsat till de nordamerikanska ojbwa-indianerna, vilka med *ote* och *ototeman* närmast avsåg familjemärke och släkting (Lindberg 2009:160–161). Men det betydde förstås inte att det på öarna skulle saknas motsvarigheter till den totemism som beskrivits från USA, Kanada och Australien. Det menade en lång rad missionärer och antropologer som blivit intresserade av trosuppfattningar som gav uttryck för nära samband mellan organismer, andar eller gudar och grupper av människor. Redan 1899 hade sir Edward Burnett Tylor kritiserat dem som tolkat *allt* rituellt beteende gentemot organismer, i synnerhet djur, såsom totemistiskt. Men flera år senare fanns det alltså de som ihärdigt vidhöll uppfattningen om en så brett definierad polynesisk totemism.

En av dem var William H. R. Rivers, som under en expedition 1908 bl.a. gjort strandhugg på Tonga där han fått uppgifter som av Frazer (1910,II:134–167) togs såsom en bekräftelse på totemismen spridning (el. diffusion) till öarna i Stilla havet. På Tonga hade varje familj sin *otua*, förklarade informanter för Rivers som därmed skrev ordet för en 'gud'. En del av dessa *otua* visade sig kunna vara djur, andra stenar, men inte växter. Det var otänkbart att äta det djur som man betraktade som sin *otua*, och enligt Rivers fanns en tro på härstamning från detta djur. Härigenom slöt hans sig till att det var fråga om äkta totemism (Rivers 1909:160).

Rivers nämnde även att ett ännu tydligare belägg för polynesisk totemism fanns på Tikopia, en liten ö i Salomongruppen. Det skulle däremot inte sir Raymond Firth hålla med om efter sina ingående undersökningar där 20 år senare. Arten, förklarade Firth (1930–31), var bara ett av tre hörn i en triangel som i övrigt bestod av den sociala gruppen samt en ande som tillbads av en viss social grupp och kunde ta sin boning i totemet. Det som beskrivits såsom polynesisk totemism handlade inte om härstamning från en viss art, utan om tron på andar. (Inom parentes sagt är det inte alltid lätt att med utgångspunkt från äldre skriftliga källor gällande Oceanien avgöra vad som var fråga om andar eller gudar.)

Kort tid efter det att han sökt avliva myten om polynesisk totemism med hjälp av sitt Tikopia-material, fick Firth draghjälp av en annan forskare, Frank L. S. Bell (1931). I Polynesien trodde man inte, skrev denne, att den gud eller ande som tog sin boning i ett visst djur var den enda som hade inflytande över livet hos gruppens medlemmar, dvs. det räckte inte att visa vördnad mot detta

djur och dess inneboende högre väsen för att vinna välgång. Vidare tog gruppen aldrig sitt namn från totemet, och inte heller användes det som emblem för gruppen. Enligt Bell fanns den extrema specialisering, som kännetecknar rituella relationer mellan arter och grupper i de australiensiska aboriginernas totemism, inte i den polynesiska tappningen.

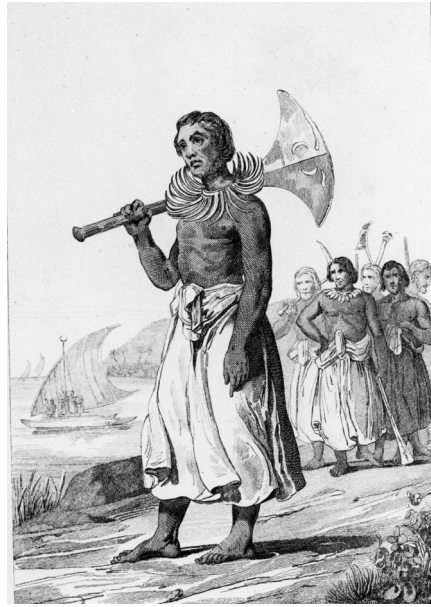
När det handlar om tron på härstamning från djur, hävdade Claude Lévi-Strauss 1962 i *Le totemisme aujourd'hui* att skillnaden jämfört med verklig totemism var att man i Polynesien uppfattade en genealogisk kontinuitet mellan det ”övernaturliga”, ”naturliga” och människor så att *alla* människor var relaterade till *alla* ting genom gemensam härstamning (Lévi-Strauss 1962:33–45, se även Lévi Strauss 1983). Den hawaiianska skapelsesången är ett intressant exempel (Beckwith 1972). I detta epos beskrivs en serie födslar av ett stort antal arter vilkas urhem var havet. Från koraller och tagghudingar fortskrider skapelsen till fiskar, delfiner och bläckfiskar för att fortsätta på land från insekter till fåglar, ödlor, grisen, råttan, hunden och avslutningsvis människan.

Diskussionen tillfördes ytterligare insikter när E. S. Craighill Handy 1968 behandlade *kino lau* från Hawaii. Det handlade där om multipla former, dvs. ett högre väsen kunde ta skepnad av olika slag, även naturfenomen, och vissa djur var särskilt viktiga som familjebeskyddare. I sina jämförelser av detta med andra öar, däribland Tonga, hävdade Handy att dessa trosuppfattningar inte exemplifierade verklig totemism, där tonvikten låg vid relationen mellan totem och social kategori, utan en systematisk teori om förhållandet mellan andliga ”övernaturliga” väsen och deras uppträdande i materiell form. Det stod nu klart att polynesisk totemism i egentlig mening inte fanns.

Gudarnas farkoster

Polynesierna, och därmed även tonganerna, verkar inte ha brytt sig nämnvärt om hur gudarna såg ut. Istället tjänade olika ting – även människor – rituellt som manifestationer för dessa. Ett mycket omdiskuterat fall är hur hawaiianerna uppfattade kaptan James Cook, som råkade anlända till den största av deras öar under guden Lonos högtidsperiod. I en av sina böcker om detta poängterar Marshall Sahlins (1995) gång på gång att man inte trodde att Cook var Lono, dvs. att guden inkarnerats och antagit skepnad av en vit man, utan att Lono fanns i honom.⁵ Vi ska här inte fördjupa oss i just det fallet, utan bara konstatera att man runtom i Polynesien skilde mellan guden eller anden i sig och vederbörandes manifestationer. En tidig missionär på Tonga noterade t.ex. att gudabilder och en del stridsklubbor visades vördnad därför att gudarna valde

Figur 4. En tongansk hövding med värdighetstecken i form av ett halsband av valtänder och en stridsklubba med inläggningar av pärlmor. Vissa stridsklubbor ansågs kunna härbärgera gudar. (G. L. Domeny de Rienzi, *Océanie ou cinquième partie du monde*, Paris 1838.)

dem som sin *hala*, vilket betydde 'väg' (John Thomas, i Larsson 1960:60–61, n. 71; Fig. 4).

Ännu vanligare var kanske en båtmetafor som flertalet tidiga missionärer var ovetande om eller i varje fall missförstod. Båtar som sådana var något som gudar verkligen inte behövde, för om de ville ta sig någonstans var deras kraft så stor att de omedelbart befann sig där. Istället tog de sin för tillfället lämpliga boning i något som därmed blev högt respekterat. Djur eller föremål som betraktades såsom heliga var som en sorts farkoster, *vaka*, vilket var ordet för 'båt' eller 'kanot' (de enda farkoster man i äldre tider kände till på öarna). Genom olika *vaka* kunde guden sätta sig i fysisk förbindelse med människornas värld (Collocott 1921:155). Bland arter och föremål som kunde tjäna såsom farkoster för gudarna var fåglar, flygande hundar, hajar, ålar och andra fiskar, havsormar, snäckor, ödlor, valtänder, stenar, vävda mattor, bollar av gurkmeja, stridsklubbor, sköldar, och antropomorfa skulpturer (Fig. 5). Vi drar oss till minnes havsormen som tonganen förde till sitt huvud inför Tasman 1643.

Av det i många avseenden tyvärr otillräckliga källmaterialet att döma förefaller det som om de högsta gudarna sällan nedlät sig till att besöka jordens simpla människor i en havsorm eller annan *vaka* annat än kanske i undantagsfall. De som kom på sådana visiter var företrädesvis hädangångna hövdingar som fått sin nya hemvist som gudar i Pulotu. Dessa betraktades såsom upphöjda släktingar och måste även fortsättningsvis bli åtlydda.

Vad tonganerna förmodligen menade när Rivers uppfattade att de sade sig härstamma från en *otua*, som var identisk med totemdjuret, var att de tillhörde en särskild sociopolitisk enhet ledd av en hövding vars förfader blivit en gud och använde ett visst djur såsom "båt". Detta förklarar varför de inte åt eller skadade detta djur, även om det i sig självt inte troddes vara guden ifråga.

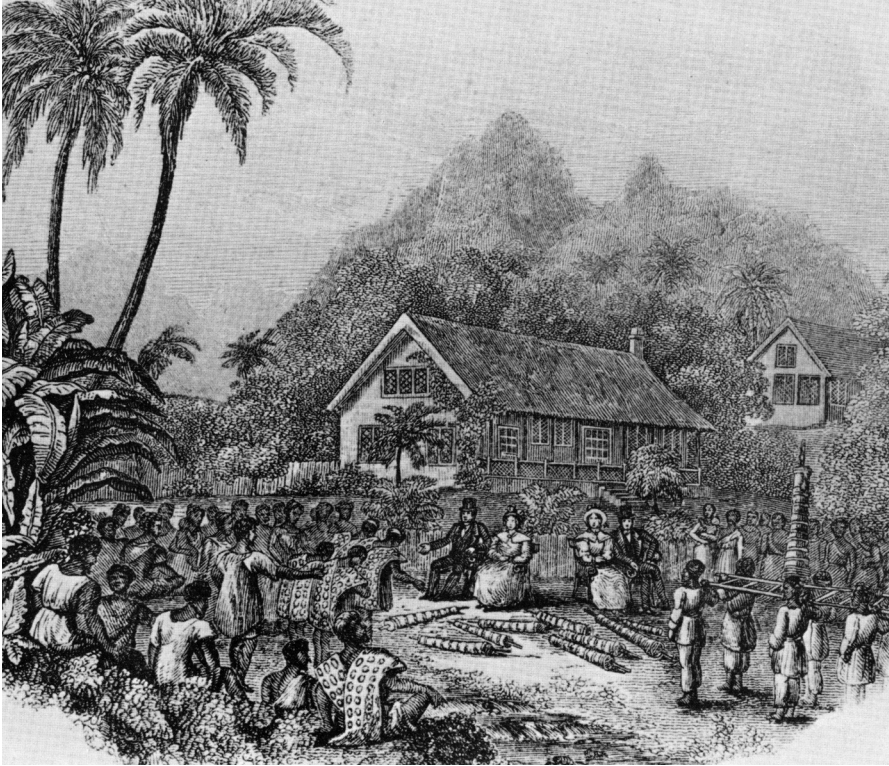
Figur 5. En gudinnas tillfälliga boning i form av en skulptur. Bilden visar hur hon förnedras genom hängning sedan hennes tillbedjare omvänt till kristendomen. (J. Williams, *A Narrative of Missionary Enterprises in the South Sea Islands*, London 1840.)

I rättvisans namn ska nämnas att Rivers inte alls var den förste som feltolkade de sätt på vilka de tonganska gudarna gav sig till känna. Missionären Peter Turner (i Latukefu 1974:102) berättar t.ex. om vad som hände när hövdingen Taufā'ahau – senare kung över det enade riket under namnet George Tupou I – tillsammans med sina krigare såsom förkämpar för kristendomen gick in i ett kulthus på ön Vavau. När andemediet såg dem, trodde han att de kommit för att konsultera gudarna och gick sig in i huset för att be. Detta gjorde Taufā'ahau rasande. Han drog

ut mannen, smetade ner honom med lera och kallade honom bedragare. Han tog sedan fram guden, som var inlindad i basttyg och vävda mattor, och när han klätt av den visade den sig bestå ett litet prickigt snäckskal. En del av de kringstående såg förbluffade ut, andra skrattade, och huset stod snart i lågor.

Vilken gud det rörde sig om nämner inte missionären, och inte heller vilken art av snäcka som ansågs härbärgera den. Men att den var liten och fläckig passar bra ihop med en kägelsnäcka, eller *fuhu* på tonganska. Sådana snäckor har förmåga att avfyra små harpuner som hos vissa arter är så giftiga att de kan döda en människa, vilket kanske förklarar varför de satts i samband med högre makter. Vi vet att minst en gud, Vakafuhu, troddes kunna träda in i just en kägelsnäcka. Det är också intressant att notera att snäckan var inlindad i basttyg och fint vävda mattor, för samma sed relaterad till heliga föremål har dokumenterats hos andra polynesiska folk (Fig. 6).⁶ Valerio Valeri (1985:300–301) uppger t.ex. att man på Hawaii uppfattade flera olika slags objekt såsom gudamanifestationer och lindade in dem i basttyg under tempelritualer för att understryka gudens osynliga närvaro. Därmed skedde en övergång från det förnimbara till något för den mentala föreställningsvärlden, från ett individuellt objekt till ett gene-

Figur 6. Efter sin omvändelse överlämnar polynesierna på Rarotonga, en av Cooköarna, sina gudaskulpturer inlindade i basttyg till missionärerna. (J. Williams, *A Narrative of Missionary Enterprises in the South Sea Islands*, London 1840.)

rellt begrepp, menar han. Denna förklaring kan ju vara lika relevant för Tonga.

När och var gudarna uppträdde i skepnad av ett särskilt djur var naturligtvis frågor av stor betydelse. Firth (1930–31:393) tänkte sig att djur p.g.a. sin rörelseförmåga i högre grad än växter kom att uppfattas såsom manifestationer för gudarna. Beroende på var det uppträdde och hur det rörde sig troddes djuret kunna ge besked om gudens avsikter. Låt mig här nämna ett par belysande exempel.

Det första gäller guden Haele-feke, vars namn syftar på att han anländer majestätiskt i en bläckfisk. Om en bläckfisk visade sig i vattnet nära sina klanmedlemmars boplatz blev den genast erkänd som en manifestation av Haele-feke. Hans andemedium, en kvinna, gick då till en upphöjd plattform, där man offrade kokosnötter, flätade palmlädder och annat, och hon inväntade där den stund då han skulle träda in i hennes kropp. När så skett rörde hon sina armar och ben

likt bläckfiskens tentakler, säger bevarade beskrivningar (Collocott 1921:231). Haele-feke var särskilt förbunden med Motuapuaka, en alltjämt mycket inflytelserik ätt av härolder med sitt säte i västra delen av huvudön Tongatapu. Alla som tillhörde denna klan var tvungna att avstå från att äta bläckfisk. De fick inte ens gå i närheten av en plats där sådan tillreddes eller äts. Om någon överträdde dessa restriktioner drabbades vederbörande av skullighet som dock sägs ha varit möjlig att bota (tyvärr får vi inte veta hur), eller av något värre. Guden var så högt respekterad att människorna av hans klan, om de fann en död bläckfisk, var tvungna att begrava den ceremoniellt.

Det andra exemplet gäller Toke-i-moana, ”Muränen i det öppna havet” (Collocott 1921:234–235). Denna gud är förknippad med en av de mest dramatiska händelserna i 1800-talets Tonga. Hans klan bodde på ön Uiha, där ett särskilt hus byggts för hans tillbedjare och dit sjuka människor togs i hopp om att de skulle bli botade efter nödvändigt offer (vilket inom parentes sagt gick till så att morbrodern, som alltid hade ansvar för sina systerbarns välbefinnande, fick offra en eller flera fingrar). Att äta muränor, dvs. havsålar, var förstas helt otänkbart för dem.

Före sin omvändelse till kristendomen, 1828, hade Taufā’ahau, sedermera George Tupou I, via sin mors hövdingafamilj på Uiha deltagit i kulten kring Toke-i-moana. Vi kan därför anta att han var en av de gudar som den framtida kungen utmanade genom att, enligt vad det berättas, simma ut på djupt vatten, ropa deras namn och uppmana dem att komma till honom om de verkligen var gudomligt mäktiga (Latukeyu 1974:64–65). Eftersom ingen dök upp prövade han sedan de kristnas gud genom att kasta sitt spjut mot en haj, som troddes härbärgera en gud, och slängde sedan två karlar överbord för att hämta det i förvisningen att Jehova skulle rädda dem om han var stark. De två männen kom välbehållna iland, och överbevisad genom sina test att de kristna hade den enda sanna guden blev Taufā’ahau sedan en ivrig förkämpe för den tro genom vilken stora omvälvningar skulle ske på Tonga.

Allmänningarnas tragedi

Medan ’totem’ är ett indianskt låneord som tagits upp inom kultur- och samhällsanalytisk forskning, är ’tabu’ ett polynesiskt låneord som slagit igenom även i mer allmänt språkbruk för att poängtera att någon sorts förbud eller försiktighet gäller. I den äldre polynesiska kontexten handlade det om särskilda regler i förhållande till vad som tillmättes helighet och stor kraft (Shore 1989). Men på exempelvis Tahiti kan man numera även se skyltar som det står *TABU* på och som man hängt upp i träd i avsikt att få förbipasserande att hålla fingrarna borta

från frukten. Skriftspråket har tillkommit i modern tid, men bruket att tabu-förklara grödor har gamla anor i Polynesien. På Tonga hände det att skulpturer eller bitar av basttyg, som representerade gudarna, placerades vid odlingarna som tecken till obehöriga att hålla sig på avstånd. Annars var bestraffning att vänta direkt från gudarna eller via hövdingar.

Det var faktiskt just från Tongaöarna som begreppet 'tabu' (*tapu* i nutida tongansk stavning) fann vägen in i engelskan och så småningom svenskan via skildringar av de stränga levnadsregler som rådde där decennierna kring sekelskiftet 1800.⁷ På den tiden hade hövdingarna så oinskränkta befogenheter att de omedelbart kunde låta avrätta den som misshagat dem eller de högre makterna. Med hänvisning till gudarnas vilja kunde de t.ex. tabubelägga fiske. Den som kom från en bosättning inåt land och ville fiska eller plocka skaldjur i en kustbefolknings del av lagunen fick vackert be hövdingen där om lov och försäkra att skänka denne en del av fångsten. Att äta eller på minsta sätt skada ett djur som troddes härbärgera en gud medförde en säker bestraffning. Och även om ingen människa fanns i närheten, fanns det anledning att avhålla sig från förbjudna födoämnen, för gudarna var osynliga och kunde se vad man hade för sig.

När Tupou I år 1875 i samverkan med brittiska missionärer etablerade örikets konstitution, gjordes genomgripande förändringar av hövdingarnas roller. Dels begränsades antalet hövdingar, dels gavs några av dem ärftliga adelstitlar samt uppdraget att fördela markrättigheter till undersåtarna. Ingen hövding skulle hädanefter ha rätt att tilltvinga sig något från andra öbor, och inte heller kunde de förbjuda någon att fiska i lagunerna eller vid korallreven. Det sistnämnda stod det visserligen inte ett ord om i konstitutionen, men det var den slutsats alla drog av en formulering som missionärerna bidragit med och som återspeglade vad som gällt i England sedan århundraden: ”all strandnära mark i detta kungadöme tillhör regeringen från och med 50 fot ovanför högvattenmärket” (Latukeyu 1975:112). Att all mark *ovanför* var statlig och tillhörde kungen, som via adelsmännen kunde fördela rättigheter att odla och bebygga den, var helt klart. Men vem hade egentligen auktoritet över det som låg där *nedanför*? Uppenbarligen kunde varken hövdingar, kungen eller någon gudomlig makt med stöd av konstitutionen hindra undersåtarna att fiska var de ville i den marina miljön. Och att de kristnas gud skulle ha något att erinra fanns det inget stöd för i Bibeln.

Vid en första anblick kan det förefalla som om den fortsatta historien är en perfekt illustration till den ”allmänningarnas tragedi” som humanekologen Garrett Hardin var först att uppmärksamma i en mycket omdiskuterad artikel från 1968. I och med att det är fritt fram för alla att använda resurser som blivit allmän egendom kommer tragedin, särskilt i samband med folkökning, att bli

oundviklig eftersom ingen har lagstadgad rätt att hindra det hela från att eskalera över den ekologiska bärkraftens nivå. För att råda bot på detta krävs det enligt Hardin antingen privat ägande eller en statlig förvaltning som via lagstiftning begränsar utnyttjanderätten.

Problemet med resonemanget är att befolkningen på Tongaöarna visserligen har tillväxt så att den idag är fyra–fem gånger så stor som på Tupou I:s tid (dessutom bor minst lika många därifrån i andra länder) och att åtskilliga populära matfiskar och ätliga skaldjur överexploaterats i vattnen kring öarna. Men den statliga lagstiftningen har inte visat sig lika effektiv som det förkonstitutionella inhemska systemet ifråga om att begränsa det marina fisket och samlandet. Ett exempel på detta är de s.k. musselcirklar som Fiskeridepartementet etablerat i lagunerna på flera öar. Genom att placera ut jättemusslor i stora cirklar, där de kan tillväxa och reproducera sig, får man inte bara tillgång till musslor där, utan även längre bort dit deras avkomma har kunnat sprida sig. Det är bara det att skyltar om att det är förbjudet att plocka musslor i dessa reservat inte har samma kraft som de gamla tabureglerna. Man har därför sett sig nödsakad att anställa särskilda musselpoliser vars enda uppgift är att övervaka odlingarna, vilket inte är så lätt nattetid. Uppdraget underlättas inte av att polisen kanske är vän eller släkt med de som brutit mot förbudet och att han därför väljer att se bort från det hela. Därför har jag då och då under mina fältarbeten sett tomma skal av jättemusslor på stranden intill lagunområden där skyltar kungjort att den som stjälar musslor kan få böter eller fängelse som påföljd.

Under fältarbete på Fiji och Samoa, Tongas närmaste grupper av grannöar, har jag fått inblickar i hur begränsningar kan upprätthållas av hövdingarna. Där säger nämligen konstitutionerna att hövdingarna ska respekteras när det gäller marin exploatering. En dag satt jag t.ex. på stranden i en by på Savaii, en av det självständiga Samoas öar. I just den byn rådde fiskeförbud, och därför blev jag en smula förvånad över att se några unga män komma gående på korallrevet med fiskespön över axlarna. Mycket riktigt kom de från en annan by, och det dröjde inte länge förrän hövdingen beordrade ett par av sina söner att säga åt dessa inkräktare att försvinna fortare än kvickt, vilket också skedde. Det skulle han inte ha haft minsta möjlighet att bestämma om som hövding på Tonga.

Avslutande diskussion

Inledningsvis skrev jag att det finns skäl att fundera över vad man kan lära av sådana föreställningar som de vi här sett exempel på och om de skulle kunna vara av intresse för diskussionen om en bärkraftig samhällsutveckling. Den tonganska

”allmänningarnas tragedi” visar ju hur modern lagstiftning *inte* har lyckats lägga grunden för en sådan utveckling. Tack vare bevarade historiska dokument vet vi i detalj hur och varför öarna fick nya taburegler. Hur de ursprungliga kom till, de som hade med gudarna och deras manifestationer att göra, är däremot något vi bara kan spekulera över. Å andra sidan vet vi en del om hur de fungerade.

När man väl lagt sig i vinn om att söka förstå lokalbefolkningens uppfattningar, kan det mycket väl hända att man bakom synbart märkliga taburegler finner ekologiska insikter eller att effekterna kan vara vad man skulle kunna kalla ”miljövänliga”. Det finns i själva verket en snabbt växande litteratur i ämnet som tyder på att tabuförklaring av platser och organismer i lika hög grad är en bevarandestrategi som ett uttryck för religiösa trosuppfattningar (Dudley et al. 2009). Till de folk som uppmärksammas i detta avseende hör dogon i Mali, som hade särskilda beskyddare för träden men vars befogenheter begränsats, i detta fall genom islam och lyftande av tabu samt andra animistiska bruk som exempelvis var knutna till tron att de bortgångnas andar kunde ta sin boning i gamla träd (Leach et al. 2011). Kan det vara så, att vissa sociala restriktioner, av de involverade förklarade såsom ett uttryck för högre makters vilja, kunde fortleva i många generationer därför att konsekvenserna av dem blev ett minskat tryck på ekosystemet och dess begränsade resurser?

Vi vet inte huruvida tabureglerna för Haele-fekes klan kom till därför att någon ekologiskt insiktsfull hövding kommit på att de skulle kunna bidra till att säkerställa bestånden av en över hela Oceanien så högt uppskattad läckerhet som bläckfisken. Det var troligtvis en indirekt effekt snarare än en orsak. Men det finns faktiskt data från åtskilliga samhällen där havs- och landmiljöer, eller överexploaterade arter, förklarats tabu tills bestånden återhämtat sig. Eugene N. Anderson (1996) menar att tabu kan vara religiöst kodifierad resursförvaltning och anför flera exempel på detta, bl.a. när det gäller allmänningarnas problematik.

En annan antropolog som funderat över samband mellan tabu och ekologi var Marvin Harris, som bl.a. sökte förklara varför grisen är ett ”orent” djur enligt den mosaiska lagen. När Mary Douglas (1966) diskuterade samma tabu och hänvisade till att grisen är en anomali, dvs. faller utanför det normalas ramar genom att ha klövar men inte idissla, var det enligt Harris (1986: kap. 4) ett cirkelresonemang hon förde. Det förklarar nämligen inte varför klassificeringen har utformats så att grisen faller utanför det renas gränser. Harris kulturmaterialistiska teori innebär att det finns en materiell bas innefattande ekologiska relationer som bestämmer ett samhälles struktur ifråga om exempelvis hushållsmönster, och dessa ligger i sin tur till grund för en överbyggnad av kunskap och ideologi. Harris poängterar att grisen befinner sig på en högre nivå i näringspy-

ramiden än idisslarna och dessutom är dåligt anpassad till den mestadels torra miljö där de mosaiska tabureglerna kom till. I grund och botten är orsakerna till grisarnas ”orenhet” därför ekologiska, om man ska tro Harris, för det skulle innebära miljöpåfrestningar att föda upp dem i stor skala jämfört med idisslare.

Exempel som de jag just nämnt ger oss inte nödvändigtvis argument för att återuppliva den gamla religionen och, som i Tongas fall, ett föga saknat despotiskt styresskick, men de visar att det finns goda skäl till att genom fältarbeten och studier av annat slag försöka förstå hur människor tänkt beträffande tabu i olika kulturella kontexter. I alla händelser åskådliggör den tonganska historien att det inte räcker med enkelriktade statliga åtgärder för att få till stånd skydd av den biologiska mångfalden. Det behövs, kan man säga, något nytt som upplevs såsom lika självklart att följa som ”gudarnas vilja”, eller kanske en motsvarighet till *Logos*, den enligt antikens filosofer grundläggande principen för universums uppbyggnad och funktioner.⁸ I vår samtid tycks det mig som om en normativ ekologi är på väg att bli en sådan självklarhet.

Men den vägen är kantad av svårigheter, varav en är brist på kommunikation. Den tonganska tragedin ifråga om allmänningarna kan sannolikt bara avhjälpas genom bättre samarbete med lokalsamhällena och genom att hållbarhetsfrågor ges ordentligt utrymme i skolorna. Åtgärder ”uppifrån” är i varje fall inte tillräckliga, vilket exemplet med de tonganska musselodlingarna visar. Men sådana odlingar kan faktiskt få en helt annan förankring i medvetandet genom inte alltför krångliga åtgärder. På Samoa anordnar t.ex. Fiskeridepartementet bymöten för att diskutera hur man ska kunna anlägga musselodlingar och skydda lagunområden från överfiske, och ofta har kvinnliga representanter varit sammankallande. Det hänger samman med att kvinnor har lagunerna som sina speciella domäner, och de har i flera byar stimulerats att starta kommittéer som förefaller respekteras.

Jag tänker också på tonganska skolklasser där man haft teckningstävlingar för att barnen ska fundera över hur man kan skydda havets organismer. En av de vinnande teckningarna visade koraller utformade som händer och med fiskar glatt simmande däremellan. ”Deras framtid är i våra händer”, löd budskapet. Bättre än så kan väl ingen uttrycka det.

Noter

- 1 Tack till Christer Lindberg och Henrik Rahm för synpunkter på manuskriptet. Mer utförliga resonemang om totemism och taburegler förs i Malm 1999.
- 2 Jag har bl.a. behandlat sådana kulturmöten och deras följder i Malm 2003 samt synen på ”vildar” i Malm 2009a.

- 3 Detta liksom övriga i texten återgivna citat har jag själv översatt.
- 4 Det står i de flesta källor att Hikuleo var en gudinna. Men i det tonganska språket saknas genusdifferentierande pronomen, och i Hikuleos fall är det en smula oklart huruvida det rörde sig om en manlig, kvinnlig eller rentav hermafroditisk gudom (se Malm 1999:116, n. 78).
- 5 För en annan uppfattning, se Obeyesekere (1997).
- 6 Basttyg (*ngatu* på tonganska) tillverkades för det mesta av det bastlager som finns innanför pappersmullbärsträdets (*Broussonetia papyrifera*) bark. På Tonga används sådant pappersliknande handdekorerat tyg alltjämt, framför allt i samband med bröllop, begravning och andra ceremonier (se t.ex. Lindberg & Malm 2012:152–153).
- 7 Äldre förhållanden och förändringar ifråga om det marina utnyttjanderättssystemet har jag mer ingående behandlat i Malm 2009b.
- 8 För en diskussion om Logos, se Rappaport (1994).

Referenser

- Anderson, Eugene N. 1996. *Ecologies of the Heart: Emotion, Belief, and the Environment*. New York: Oxford University Press.
- Beckwith, Martha. 1972. *The Kumulipo: A Hawaiian Creation Chant*. Honolulu: University Press of Hawaii.
- Bell, Frank L. S. 1931. "The Place of Food in the Social Life of Central Polynesia." *Oceania*, 2:117–135.
- Bott, Elizabeth. 1982. *Tongan Society at the Time of Captain Cook's Visits*. Wellington: Polynesian Society.
- Collocott, Ernest Edgar Vyvyan. 1921. "Notes on Tongan Religion." *Journal of the Polynesian Society*, 30:119–120, 152–163, 227–240.
- Douglas, Mary. 1966. *Purity and Danger: An Analysis of the Concepts of Pollution and Taboo*. London: Routledge & Kegan Paul.
- Dudley, Nigel, Liza Higgins-Zogib & Stephanie Mansourian. 2009. "The Links Between Protected Areas, Faiths, and Sacred Natural Sites." *Conservation Biology*, 23:568–577.
- Firth, Raymond. 1930–31. "Totemism in Polynesia." *Oceania*, 1:291–321, 378–398.
- Frazer, James G. 1910. *Totemism and Exogamy: A Treatise on Certain Early Forms of Superstition and Society*. London: Macmillan & Co.
- Freud, Sigmund. 1913. *Totem und Tabu: Einige Übereinstimmungen im Seelenlebes der Wilden und der Neurotiker*. Leipzig: Heller.
- Gunson, Niel. 1990. "Tongan Historiography: Shamanic Views of Time and History", i Phyllis Herda, Jennifer Terrell & Niel Gunson (red.), *Tongan Culture and History*, s. 12–20. Canberra: Australian National University.
- Handy, E. S. Craighill. 1968. "Traces of Totemism in Polynesia." *Journal of the Polynesian Society*, 77:43–56.
- Hardin, Garrett. 1968. "The Tragedy of the Commons." *Science*, 162:1243–1248.
- Harris, Marvin. 1986. *Good to Eat: Riddles of Food and Culture*. London: Allen & Unwin.
- Klass, Morton. 1995. *Ordered Universes: Approaches to the Anthropology of Religion*. Boulder, San Francisco & Oxford: Westview Press.
- Knoll, Thomas. 1997. "Kultur, förnuft och vetenskap: Sigmund Freud (1856–1939) och antropologerna om *Totem och Tabu*", i Christer Lindberg (red.), *Antropologiska porträtt 2*, s. 163–195. Lund: Sociologiska institutionen.
- Larsson, Karl Erik. 1960. *Fijian Studies*. Göteborg: Etnografiska Museet.

- Latukefu, Sione. 1974. *Church and State in Tonga: The Wesleyan Missionaries and Political Development, 1822–1875*. Canberra: Australian National University Press.
- Latufeku, Sione. 1975. *The Tongan Constitution: A Brief History to Celebrate its Centenary*. Nukualofa: Tonga Traditions Committee.
- Leach, Heather B., Christine van der Stege & Christian R. Vogl. 2011. "Baobab (*Adansonia digitata* L.) and Tamarind (*Tamarindus indica* L.) Management Strategies in the Midst of Conflict and Change: A Dogon Case Study from Mali." *Human Ecology*, 39:597–612.
- Lévi-Strauss, Claude. 1962. *Le totemisme aujourd'hui*. Paris: Presses Universitaires de France.
- Lévi-Strauss, Claude. 1983. *Det vilda tänkandet*. Lund: Arkiv förlag.
- Lindberg, Christer. 2009. *Samhället som tanke: Claude Lévi-Strauss och den franska strukturalismen*. Lund: Arkiv förlag.
- Lindberg, Christer & Thomas Malm. 2012. *Det gröna hjärtat: Bilder från Lunds universitets Botaniska trädgård*. Stockholm: Bokförlaget Signum.
- Malm, Thomas. 1999. *Shell Age Economics: Marine Gathering in the Kingdom of Tonga, Polynesia*. Lund: Sociologiska institutionen.
- Malm, Thomas. 2003. *De svarta pärlornas ö: Tahiti i centrum och periferi*. Lund: Arkiv förlag.
- Malm, Thomas. 2009a. *Den omöjliga kedjan: Människan och mångfaldens mönster*. Lund: Arkiv förlag.
- Malm, Thomas. 2009b. "The Tragedy of the Commoners: The Decline of the Customary Marine Tenure System of Tonga." *Asia-Pacific Forum*, no. 44: 82–108.
- Obeyesekere, Gananath. 1997. *The Apotheosis of Captain Cook: European Mythmaking in the Pacific*. 2:a uppl. Princeton: Princeton University Press.
- Rappaport, Roy. 1994. "Humanity's Evolution and Anthropology's Future", i Robert Borofsky (red.), *Assessing Cultural Anthropology*, s. 153–167. New York: McGraw-Hill.
- Rivers, William H. R. 1909. "Totemism in Polynesia and Melanesia." *Journal of the Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland*, 39:156–180.
- Sahlins, Marshall. 1995. *How "Natives" Think: About Captain Cook, For Example*. Chicago: University of Chicago Press.
- Sharp, Andrew. 1968. *The Voyages of Abel Janszoon Tasman*. London: Oxford University Press.
- Shore, Bradd. 1989. "Mana and Tapu", i Alan Howard & Robert Borofsky (red.), *Developments in Polynesian Ethnology*, s. 137–173. Honolulu: University of Hawaii Press.
- Tylor, Edward Burnett. 1899. "Remarks on Totemism with Special Reference to Some Modern Theories Concerning it." *Journal of the Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland*, 28:138–148.
- Valeri, Valerio. 1985. *Kingship and Sacrifice: Ritual and Society in Ancient Hawaii*. Chicago: Chicago University Press.

Daniel Möller

”Hic est, qvi Dominum per tela secutus & ignes”

Hundgravpoesi på latin och svenska från 1600- och 1700-talen

Inledning

När Kersti Berg avled år 1735, förärdades hon ett eftermäle i form av en gravdikt skriven av ingen mindre än Olof von Dalin. En sentida läsare kan lätt få intrycket att Dalins dikt är ett exempel på en gravdikt över en människa – en av 1700-talets mest kända poetiska genrer. Kersti Berg var emellertid en tik, och Dalins dikt tillhör en annan genre, nämligen gravdikten över djur. På 1600- och 1700-talen var detta en flitigt utnyttjad diktart som kunde användas för en lång rad ändamål, från imitationer av antika förebilder till maskerade dikter med politiska eller karriärmässiga förtecken.

Genren djurgravpoesi har sina rötter i antiken och är närmast att betrakta som en underart till den vanliga begravningsdiktningen, som skrevs över människor. Jämte bröllopspoesi, hyllningsverser och gravdikter över människor hör den hemma inom den så kallade tillfälleslitteraturen. Under 1600- och 1700-talen författades det i Sverige liksom i bland annat Frankrike, Tyskland och England betydande kvantiteter gravdikter över bland annat fåglar, björnar och, inte minst, hundar.

Erik Lindschölds epitafier över änkedrottning Hedvig Eleonoras hundar

Erik Lindschöld (1634–1690) är den förste i Sverige att författa gravpoesi över hundar. Hans hundgravdikter tillkom vid änkedrottning Hedvig Eleonoras och Karl XI:s hov, sannolikt på 1670-talet. Lindschöld var Hedvig Eleonoras hovskald. Han gjorde sin plikt som hovpoet och uppvaktade änkedrottningen med dikter vid skilda tillfällen, till exempel vid hennes födelsedagar, och när hennes hundar dött författade han epitafierna över dem. Sannolikt blev han ombedd att skriva dessa dikter.

Många djurgravdikter existerar inte i tryckt form utan är endast tillgängliga som handskrifter i forskningsarkivens manuskriptsamlingar. Två eller möjligen tre hundepitafier av Lindschöld har bevarats; det är inte osannolikt att han skrev fler. Ett av dem heter ”Epitaphium öfwer Hennes M:tz Enchedrottningens Hundh *Epelin* som ligger i Trägården på Ulricksdahl begrafwen” (UUB, Palmskiöld 390):

Jag *Epelin* som hijt och dijt
Löpp Kring [sprang omkring] i Konga Häfwet,
War allom kär, ingen förnär,
Som hwar Man geer Mig låfwet.
Nu ligger här [Nu ligger jag här], har intet mehr
Och kan ej mehr begära
Än lijtet Kalck, Steen, Tegell och Lehr
För all framfaren ähra.

Lindschöld har förmänskligt hunden, som från sin nya position bortom graven blygsamt sammanfattar sitt liv. Antropomorfism är vanlig i djurgravpoesin, och djuren talar redan i dikter från antikens Grekland och Rom.

Enligt titeln är hunden begravd i trädgården vid Ulricksdal. Någon sten är inte bevarad men har sannolikt rests. I slottsparker uppfördes inte sällan minnesstenar och gravstenar över döda sällskapsdjur. I slutet av dikten heter det att tiken inte kan begära mer än litet kalk, sten, tegel och lera, vilket torde syfta på materialet som användes till ett dylikt monument. Den sista raden, ”För all framfaren ähra”, betyder ungefär ’I stället för all ära som har vederfarits mig’. Tiken fick alltså ett fint monument som gengåva för det goda renommé den hade medan den levde.

Hur själva ceremonin kring knähundarnas död såg ut finns det inga kända vittnesmål om från svenskt språkområde. Om dikterna lästes upp i anslutning till att djuren ’gravsattes’ eller om de lästes upp vid någon annan tidpunkt går inte att avgöra. En redogörelse för en hundbegravning i renässansens Italien har dock fortlevt. Isabella d’Este (1474–1539), markisinnan av Mantua, skall under högtidliga former ha låtit begrava sina hundar och katter i slottsträdgården, där cypresser och gravstenar med namninskriftioner märkte ut deras gravar. I Julia Cartwrights biografi över markisinnan anförts och refereras författaren Matteo Bandello (ca 1480–1562), som omvittnat att samtliga hovmän och hovdamer var närvarande vid sådana tillfällen. ”Det är betecknande för tiden”, skriver Cartwright, ”that every incident, from the birth of a prince or the fall of an empire,

to the death of a fool or a pet dog, became an occasion for producing Latin epitaphs and sonnets or elegies in the vulgar tongue.” (Cartwright, 1903 s. 135).

Intresset för den antika kulturen bidrog till att man i Sverige, liksom på andra håll i Europa, diktade på latin, och under senare hälften av 1600-talet stod den svenska latindiktningen i full blomning. Publiceringen av pseudonymen Skogekär Bergbos *Thet Swenska Språketz Klagemål/ at thet/ som sigh bordel icke ährt blifwer* (1658) och Georg Stiernhielms *Musæ Suethizantes, Thet är: Sång-Gudinnor/ Nu först Lärande dichta och spela på Swenska* (1668) – två verk som propagerar för svenskans lämplighet som poetiskt språk – innebar alltså inte att den svenska latinpoesin tystnade. Tvärtom inföll dess höjdpunkt åren 1670–1700. Under 1600-talet var förutsättningarna för uppkomsten av en rik latinlitteratur ovanligt goda eftersom man undervisade i språket både i skolorna, vid universiteten och i hemmen, där den mesta undervisningen skedde (Tengström, 1973 s. 67 ff., Johannesson, 1968 s. 32). Vissa poeter skrev enbart på det klassiska språket, medan andra, som exempelvis Lindschöld, diktade på både svenska och latin.

I en volym i Nordinska handskriftssamlingen i UUB förvaras en hundgravdikt med titeln ”Epitaphium Caniculæ Reginæ Angliæ” (’Epitafium över drottningens engelska knähund/lilla tik’). Den är skriven på elegiskt distikon, där varannan rad utgörs av en hexameter och varannan en pentameter. I direkt anslutning till den följer epitafiet över Epelin: dikterna är präntade av samma hand, en hand som av allt att döma inte är Lindschölds. ”Epitaphium Caniculæ Reginæ Angliæ” kan emellertid vara författad av Lindschöld – i Nordin 1121 har Epelindikten den snarlika titeln ”Grafskriffit öfwer drottningens hund”. Epitafiet är i så fall skrivet över en annan hund som drottningen haft i sin ägo.

Lindschöld sattes högt bland de svenska 1600-talsskalderna av den lärde Carl Gustaf Nordin (1749–1812), som därtill samlade på Lindschöld-manuskript. Därför är det inte förvånande att dikten finns i just hans samlingar. Den lyder i översättning:

Jag som en gång vandrade omkring i det vidsträckta slottet
 eller låg som ett litet knyte i det kyska skötet,
 jag var bordets behag och slottets lilla skämt,
 den enda tjänarinnan som var värdig att lägga sin kropp på den kungliga sängen.
 Nu täcks jag av litet sand, likväl bland blommor,
 och jag är min drottningsskugga, värd att begråtas.

(Min översättning)

(Originallet lyder: ”Ipsa ego quæ quondam [emendation: i dikten *quondnam*] vasta spatsiabar in Aula / aut jacui casto, sarcina parva, sinu / Delicium mensæ, jocus aulæ atq[ue] unica, Corpus / ponere Regali digna ministra Thoro. / Nunc tegor exigua, [emendation: i dikten *exigua*] flores tamen inter, arena, / Et sum Reginæ, flebilis umbra meæ.” UUB, Nordin 1141.)

Liksom i de antika grekiska förlagorna i *Anthologia Graeca* (Grekiska antologin) talar tiken från det hinsides och summerar sitt liv (se vidare Herrlinger 1930, Möller 2011 s. 50 ff. *& passim*).

Dikten är avtryckt i Bengt Bergius’ antologi *Allabanda* (Bergius 1758, s. 132 f.). Redaktören torde dock ha haft tillgång till en annan förlaga än Nordin-handskriften, som då ännu inte kommit i UUB:s ägo – bland annat finns inte den uttalsrelaterade stavningen *spatsiabar* med i den tryckta versionen av epitafiet. Bergius kallar dikten ”[Grafskrift] öfwer en Tik, som tilhört en Drottning i England”. (I handskriftsvolymen W₃ i Linköpings Stifts- och landsbibliotek har den en snarlik titel: ”Öfver en Tik som tilhörde Drottningen i England”).

Det mesta talar emellertid för att det var hunden och inte drottningen som kom från England. Zoologihistorikern John Bernström har påpekat att de engelska regenterna och bröderna Charles II (1630–1685) och James II (1633–1701) ”var lidelsefullt fästa vid några av sina dvärgspaniels, som även vid de högtidligaste statsceremonier tilläts gå in och ut genom Whitehalls alla dörrar och som följaktligen var allmänt samtalsämne i Europas salonger.” (Bernström 1983, s. 23). Änkedrottningens intresse för dessa modehundar berodde som Bernström understryker alltså inte på en tillfällighet, och han menar dessutom att ”det av flera skäl [är] sannolikt att åtminstone några av hennes spaniels införts direkt från England.” (Bernström 1983, s. 23). King Charles spaniel har varit en omtyckt ras bland adeln och kungligheter i hundratals år, och Charles II (som rasen är uppkallad efter) hade en hel flock av dessa hundar (Hubbard 1948, s. 254 ff.).

Kanske var tiken i ”Epitaphium Caniculæ Reginæ Angliæ” en gåva till änkedrottning Hedvig Eleonora d.ä. från den engelske kungen – det hände ofta att djur fungerade som luxuösa gåvor kungligheter emellan. Karl XI:s hetshund Turck skänktes till exempel 1686 till den unge ryske tsaren Peter I (Peter den store) som gengåva för en levande isbjörn (Bernström 1983, s. 21), och 1672 lät Louis (Ludvig) XIV överlämna tolv hästar till Karl XI, varav en var den berömda Brillant som kungen red under slaget vid Lund 1676 (Kraft & Seitz 1949, s. 213–235). År 1673 fick Karl XI hästen Blå Tigern i gåva av den spanska drottningen (Bengtsson 2005, s. 196). Även i modern tid händer det att statsmän och kungligheter ger varandra djurgåvor. År 2002 skänkte Slovakiens

president en jakthund till Carl XVI Gustaf (Nestor 2010, s. 210) och under ett statsbesök i Thailand 2005 förärades kungaparet de bägge elefanthonorna Bua och Sao Noi (Bengtsson 2005, s. 204).

Lindschölds hundepitafier är exempel på en annorlunda form av panegyrik, det vill säga en versifierad hyllning av en furstlig person. Avsikten med dikterna torde ha varit att uppmärksamma en perifer händelse i hovlivets vardag och att samtidigt uppvakta änkedrottningen. Trots att Lindschöld av allt att döma var ålagd att skriva dikter av det här slaget har han sannolikt haft ett eget syfte med dem, nämligen att befästa sin position som hovets främste poet. Dikterna har tröstat och förstrött sin kungliga adressat för stunden och därefter glömts bort av de allra flesta. Det är många gånger en slump att de tillfälldikter som idag finns kvar har bevarats åt eftervärlden. Poeterna själva brydde sig för det mesta inte om att samla sina dikter, och avskrevs de av en verssammlare var risken ändå stor att de skattade åt förgängelsen. Lindschölds dikter har hållits levande av flera händer, som skrivit av och tagit vård om dem och sört för deras existens under 1700-talet och ända in i vår tid.

Israel Holmströms epitafium över Pompe

Den mest kända svenska djurgravdikten är Israel Holmströms epitafium över Pompe, en av Karl XII:s hundar. Det är inte känt om Holmström själv nedtecknade epitafiet – kanske memorerade han den korta dikten (att Holmström är *författare* till den är dock ställt utom allt rimligt tvivel). Förmodligen har det existerat ett nu förlorat original. Dikten spreds i avskrifter, varav några har bevarats till vår tid – man bör räkna med att det har funnits långt fler avskrifter än de som nu är kända.

Haquin Spegels avskrift av epitafiet, som etablerats i författarens *Samlade dikter*, har titeln ”*Verser öfwer Kongl: Majts hund, Pompe, som blef död i Lägret för [framför, utanför] Thorn d. 17. Septemb. år 1703*” och lyder (Holmström 1999, s. 405):

Pompe Kongens trogne dräng
Sof hwar natt i Herrens [sin herres] säng,
Sehn af år och resor trötter
Leed han af [avled han] wjd Kongens fötter.
Mången stält och fager Mö
Önskade som *Pompe* Lefwa
Tusend hieltar eftersträfwa
At få så som *Pompe* dö.

De fyra första raderna har karaktären av ett (eget) epitafium, som sedan kommenteras i de nästföljande fyra raderna. Sitt fältherrenamn till trots (Pompe var uppkallad efter den romerske fältherren Pompejus) var hunden en ’dräng’, som likväl fick sova vid sin herres fötter i hans säng. Hundens karriär som ’fältherre’ summeras i ’år och resor’. Det väntade rimordet ’dö’ uteblir i sjätte raden och kommer i stället i rad åtta. (Eftersom diktens första del är parrimad väntar man sig att så skall vara fallet även med den andra delen, som i stället har kiastiska rim).

Särskilt omtalade blev diktens avslutande fyra rader. Framför allt uppgiften om att de unga kvinnorna hyser avund mot att hunden var natt fick sova i kungens säng, vilket de själva mellan raderna sägs ha lust till, väckte uppmärksamhet och en del irritation i samtiden. Självtorde Holmström ha varit på det klara med att en försvarlig del av hans åhörare och läsare här skulle associera till *la petite mort*, den lilla döden, som var ett populärt motiv i tidens diktning. Det är således ingen tillfällighet att mö rimmar på dö utan ett prov på poetens – och samtidens – erotiska humor.

Att det väntade rimordet uteblir i sjätte raden och i stället dyker upp i rad åtta, får paradoxalt nog till följd att det framhävs starkare än det skulle ha gjort om det stått på sin väntade rimplats, alltså om också denna del av dikten varit parrimad. Rimordet, och därmed den komisk-erotiska effekten, får härigenom en mer framskjuten position i dikten: att diktens rimschema är gestaltat som det är, gör att man hejdar sig och läser om.

Man hade väntat sig följande struktur:

Mången stält och fager Mö
Önskade som Pompe dö
Tusend hieltar eftersträfwä
At få så som Pompe Lefwa.

Observera alltså att detta är en konstruktion – inget av manuskripten har denna utformning.

Det ekivoka inslaget i Pompedikten har uppmärksamrats av Carl Fehrman, som talar om ”den älskvärd frivola slutpoängen” i epitafiet (Fehrman 1967, s. 76). Formeln skulle senare begagnas av till exempel Bellman i Fredmans epistel N:o 43, där den tvetydiga slutraden lyder: ”Masken dold i blomman bådär blommans död”.

Holmström har skrivit flera erotisk-humoristiska epigram. Några hör till den populära genren gåtor, vilka i hans fall är ganska rättframma. En lyder (Holmström 1999, s. 350):

Alla qwinfolcks gunst iagh winner
 Styfwer Långer men dock trinner
 mitt i hufwudh är ett hål
 Träffligh [förträfflig] saak[:] en sömnenåhl.

Precis som Pompedikten bygger gåtorna på tvetydighet, vilket är denna diktarts främsta kännetecken. I den citerade dikten är det en ”sömnenåhl”, det vill säga en synål som är gåtans lösning.

Det är framför allt i barockens bröllopsdikter, närmare bestämt i slutet av dessa, som man finner gåtorna, där de ofta ingår som ett slags tillägg. Bröllopsgåtan har kallats ”en bortträngd genre i svensk litteratur” (Edenborg 1995, s. 19); den mest kända är signerad Georg Stiernhielm och heter ”Een alfvarsam Gåta/ stält til alle Wackre Damer” (Stiernhielm 1688):

*NÄr som mig kommer an en Lust/ at iag wil Leekal
 Så går iag til min Wän/ mijn frögdl och tijdsfördriif;
 Jag fattarn om sin hals/ och tryckern til mit Liff.
 Jag grijpern på sin Snarr: Hoo wil mig thet förneeka?
 Jag dragern vp och ned; iag tagern på sijn Quicka;
 Jag gnijdern af och till til theß han richtig står;
 Seen ställer iag min Wän/ emellan Been/ och Låår/
 Och böriar så en Leek/ som bäst sig månde skicka.
 Jag fingrarn/ fidlarn/ til mins hiertans Lust och Frögd;
 Jag gårn vp och ned/ til theß iag är förnögd.
 Och ther så händer/ Snarren löper afl och slaaknar/
 Så sätter iagen in/ och wrijdern vp igen:
 Fast skeer thet med förtreet/ til theß han stijfwer raaknar;
 Går Leeken åter an; Så gläder iag min Wän.*

Min Wän är en Fiol di gamba.

Vi föreställer oss gärna att en gången tid chockades av sexuell öppenhet, men under barocken fanns det sammanhang då det rent av ansågs passande att uppträda sexuellt frispråkigt. Det gällde inte minst när man vid bröllopsfirandena läste upp dessa gåtor (jfr Söderlund 2007). De var en naturlig del av underhållningen.

Bröllopsgåtorna laborerar, framhåller Bernt Olsson, med ”likheterna mellan oskyldiga föremål och handlingar å ena sidan och sexuella handlingar å den

andra, så att läsaren först associerar till det sexuella men till sist blir överraskad över att finna att betydelsen var helt oskyldig”. Anspelningen på erotik är aldrig helt artikuleraad – ”och författaren kan, om han blir utsatt för förevitelser, med god min säga att meningen var helt oskyldig” (Olsson 1978, s. 435).

Allusionen på *la petite mort* i Pompedikten motsvaras med andra ord av den inre, halvt dolda hänsyftningslogik som kännetecknar bröllopgåtorna. Inte heller Holmström skriver ju i sitt epitafium uttryckligen om den lilla döden – lika litet som han i den citerade bröllopgåtans dikt om en fallos – men mellan raderna lyser motivet fram.

Att djurgravpoesin innehåller ekivoka element är snarare regel än undantag. I svensk, fransk, tysk och engelsk djurgravspoesi finns både explicit erotiska dikter och dikter som innehåller tvetydiga formuleringar och mer eller mindre förtäckta anspelningar på erotiska praktiker (se Möller 2011, s. 117–141 och Möller 2012). Den frivola djurgravdiktningen är nästan lika gammal som genren själv (Möller 2011, s. 125 f.). I avsnittet om Dalins gravdikt över hunden fru Minne återkommer jag till den.

På ett elegant sätt balanserar Holmström komik och allvar i sin dikt. Epitafiet kan läsas som en personligt utformad hyllning av Karl XII, riktad direkt till kungen – ett koncentrat av oförväget och humoristiskt smicker, där fältlivets grovkorniga krigsbusskvickheter får en verkningsfull, skriftlig gestaltning. Både Pompe-epitafiet och Lindschölds epitafier över änkedrottningens hundar kan läsas som annorlunda, lapidariska exempel på panegyrik. Hos båda poeterna är det indirekt djurens herre respektive dam som uppmärksammas, dikterna är ställda till och hyllar indirekt djurens ägare. Genom skrivandet av poemen befäste upphovsmännen sin position som sin regents främsta ordkonstnär.

Pompe-epitafier på latin

I likhet med romaren Catullus’ världsberömda gravdikt över Lesbias sparv (Carmen III) har Holmströms verser över Pompe frambringat imitationer och översättningar. Om man har att göra med en imitation eller en översättning går emellertid inte alltid att fastställa, eftersom gränsen är flytande.

Det finns två efterbildningar eller (fria) översättningar av epitafiet på latin: en från början av 1700-talet och en från senare delen av samma sekel (det kan finnas, eller i varje fall ha funnits, fler). Därtill existerar det en autonom Pompedikt på detta språk som det finns anledning att återkomma till.

På ett löst blad i volymen V 5:2, som ingår i en manuskriptsamling i UUB som tillhört Olof Celsius d.y. (1716–1794), har den lilla dikten ”In Obitum

POMPES Canis Regii” (’Över den kungliga hunden Pompes död’), skrivits *ovanför* Holmströms svenska dikt. Översatt till svenska lyder den:

Pompe vilade i kung Karls säng;
 Han dog till slut framför kungens fötter.
 Vilken gudinna skulle inte vilja leva sitt liv som denne?
 Och vilken hjälte skulle inte önska att dö som han?
 (Min översättning)

(Originallet lyder: ”In regis Caroli requievit POMPE cubile; / illius & tandem mortuus ante pedes. / Quæ Dea non, Sicut ille, volet sic vivere vitam, / Et quis non Heros optet, ut ille, mori!” UUB, V 5:2.)

Det är sannolikt att de latinska Pompeverserna och Holmströms Pompe-epitafium var avsedda att föra tanken till ett av tidens stora samtalsämnen, nämligen att Karl XII valde kriget framför äktenskapet, att han skulle ”blifva vigder vedh soldathopen i lust och nöd at lefva och dö” som han skriver i ett brev till systern Ulrika Eleonora ([Karl XII] 1893, s. 81). Trots att han var ålagd att avla en tronarvinge för att säkra ättens fortlevnad och Sveriges framtid valde han bort detta, eller sköt det åtminstone på framtiden. Inte heller mätressmodet förefaller ha tilltalat honom. Varken ungmör eller gudinnor gjorde någon lycka hos kungen – det visste både latindiktaren och Holmström.

Holmströms gravdikt över Karl XII:s hund, eller snarare denna dikts pendanger på latin av andra författare, uppskattades även utanför Sverige, något som torde ha sin främsta förklaring i fascinationen inför Karl XII. Bland annat hade Voltaire 1731 publicerat sin *Histoire de Charles XII. Roi de Suède*, ett arbete som kom att få stor betydelse för Karl XII-bilden i Europa. Boken översattes till alla de stora europeiska kulturspråken och utkom i en mängd upplagor redan under 1700-talet (Stenroth 2005, s. 73).

Historikern Swen Lagerbring framhåller att Holmströms dikt ”wunnit behag utomlands” och översatts ”af en förnäm Herre” till latin (Lagerbring 1788 s. 166). Den Lagerbring åsyftar är den danske diktaren, historikern och ämbetsmannen Bolle Willum Luxdorph (1714–1788). I dennes *Carmina* från 1775 står epitafiet ”In canem CAROLI XII. Regis Sueciæ” (’Över den svenske kungen Karl XII:s hund’). Luxdorph var Danmarks siste egentlige latinpoet – hans *Carmina* har kallats ”vor litteraturs sidste latinske digtsamling af nogen betydning” (Billeskov Jansen & Albeck 1976, s. 164). Hans farfar, Bolle Luxdorph (1643–1698), hade varit envoyé i Stockholm i slutet av 1600-talet och av hans

hand finns ögonvittnesnotiser om den unge Karl XII (Villius 1960, s. 25 f.). Möjligen finner man här anledningen till sonsonens val av ämne.

Luxdorps latinska version av Holmströms epitafium lyder i översättning till svenska:

Hundvalpen Pompe, som fått tillträde till en del av
den kungliga sängen, visade troget Augustus sin omsorg.
Bruten av ålder och trött på att vandra,
begravs han, sedan han dött framför kungens fötter.
Många flickor har önskat att kunna leva så.
Och många hjältar har önskat att ha kunnat dö så.

(Min översättning)

(Originallet lyder: ”Regalis lecti catulus qui parte receptus, / Pompium, Augusti
cura fidelis erat. / Hic tamen senio fractus lassusque viarum, / Effertur, Regis
mortuus ante pedes. / Optarunt multæ sic vivere posse puellæ; / Heroës multi
sic potuisse mori.” [Luxdorph] 1775 s. 132.)

Karl XII kallas i dikten för Augustus, vilket är den romerska beteckningen för kejsare och betyder ’den upphöjde’ eller ’den vördnadsvärde’ (alla kejsare i Rom från och med Octavianus innehade detta namn). Hunden är endast valp, inte till åren kommen som den uppges vara i ett brev från kungen till systemen Hedvig Sofia (se Fant 1802, s. 81) och i Holmströms dikt. Luxdorph imiterar och omarbetar Holmströms epitafium på ett par punkter. Lagerbring kallar danskens dikt för en översättning, men imitation torde vara en mer passande benämning. Luxdorph har approprierat Holmströms epitafium – och fritt överflyttat det till latin.

Den tyske arkeologen och reseförfattaren Johann Georg Keyßler (1693–1743) berättar i sin *Neüeste Reise durch Teütschland, Böhmen, Ungarn, die Schweiz, Italien und Lothringen* (I–II, 1740–1741) om en ligurisk gravinskription över en hund. Han förtäljer att en enorm Jupiterstaty är belägen på en höjd i trädgården vid Palazzo del Principe i närheten av Genua. Gudens vänstra fot vilar på en stor hund, och under den återfinns gravinskriptionen. Hunden, som hette Roldano, tillhörde en av slottsherrarna, prins Giovanni Andrea Doria (1540–1606); enligt verserna dog den elva år och tio månader gammal klockan fem på kvällen den sjunde september 1605. Keyßler påpekar därefter följande:

Svenskarnas krigarkonung Karl XII höll så mycket av en hund, som han kallade Pompejus och alltid hade med sig, att han, när hunden dött i Polen, skickade tillbaka den till Sverige för att den skulle få äran att begravas i fäderneslandet; därav tog någon tillfället i akt och författade följande dikt:

(Min övers. Originalen lyder: "Der kriegische König der Schweden Karl der zwölfte, hielt so viel auf einen Hund, den er mit sich führte und Pompejus nannte, daß er solchen, da er in Pohlen gestorben war, nach Schweden zurück schickte, um ihn der Ehre in seinem Vaterlande begraben zu werden, theilhaftig zu machen; daher jemand Gelegenheit genommen, folgende Poesie aufzuseßen:" [Keyßler] 1740 s. 439.)

Dikten som Keyßler citerar är ingen imitation eller fri översättning av Holmströms epitafium utan en självständig och numera bortglömd gravdikt över Pompej. Den kan översättas så här:

Här ligger en som följde sin herre genom vapen och eld
Och som var värd sin nordiske kungs kärlek.
Kungen älskar den döde och sänder hem honom till fäderneslandet i Norden:
På så sätt berövade han fienden denna trofé.
Pompejus' aska och det lysande namnets skugga
Är minnesmärken, som är värdiga Norden.
Vad skall den nådige kungen inte erbjuda sina trogna vänner,
Om han inte ens försummar kvarlevorna av en älskad hund?

(Min översättning)

(Originalen lyder: "Hic est, qvi Dominum per tela secutus & ignes / Dignus Hyperborei Regis amore fuit. / Rex amat exstinctum, patriamque remittit ad Arcton, / Sic hosti has etiam sustulit exuvias. / Pompeji cineres, & clari nominis umbra / Debita Parrhasio sunt monumenta polo. / Quid modo non præstet fidis Rex gratus amicis, / Si neque dilecti negligit ossa canis?" [Keyßler] 1740, s. 439.)

Keyßler skriver att "jemand", någon, tog tillfället i akt och skrev dikten; han känner alltså inte till vem författaren är. Epitafiet är skrivet av Karl XII:s främste propagandaminister, Olof Hermelin (1658–1709), tillika en av Sveriges allra främsta latinpoeter

Dikten, som kan dateras till 1703, Pompes dödsår, föreligger i manuskript i

Fryxellska handkriftssamlingen som hopbragts av Fridrik Fryxell (1724–1805) och förvaras i Karlstads stifts- och läroverksbibliotek (KLB). Den handskrivna versionen av dikten har en titel: ”Pompeius egregius Canis, Invictissimo Svecorum Regi merito charus, in Polonia mortuus, inde in Sveciam, ne extra patriam tumularetur, transmissus.” (’Den förträffliga hunden Pompe, kär för svenskarnas förtjänte konung, död i Polen, därefter överförd till Sverige för att han inte skulle begravas utanför fäderneslandet’).

I samlingen finns närmare bestämt två epitafier över Pompe, attribuerade till Hermelin. Den senare dikten bär titeln ”Versio Epicedii Holmströmiani in Canem Regis Eundem”, det vill säga ’Översättning av Holmströms klagan över kungens hund’ (pronomenet *eundem* används för att tala om att det är samma hund som avses). Den uppges vara en *versio*, alltså en översättning, av Holmströms original och kan således – i strikt bemärkelse – inte räknas till Hermelins egna dikter. Det rör sig här om samma dikt som i Celsius’ samling i UUB, vilken på ett par punkter dock avviker något från manuskriptet i Fryxellska handkriftssamlingen. Där heter det till exempel i rad två: ”Illius & felix appetit ante pedes”, ’Han *dog lycklig* framför kungens fötter’, inte ”illius & tandem mortuus ante pedes”, ’Han *dog till slut* framför kungens fötter’ (mina kursiveringar). I Celsius-handskriften används *appetit* och i Fryxell-handskriften *mortuus*, där det förra är så kallad historiskt presens och det senare perfekt. Uttrycket *oppeto mortem* har innebörden ’gå i döden’ och används ibland i betydelsen ’gå i döden på slagfältet’; *oppeto* (’gå emot’, ’möta’, ’råka ut för’) kan användas utan *mortem*, vilket sker i Fryxell-handskriften. Pompe dog om inte på så i varje fall i närheten av slagfältet, ”i Lägret för [utanför] *Thorn*” som det heter i Spegels avskrift av Holmströms dikt.

Hermelin hade till uppgift att författa pamfletter mot Sveriges fiender, Sachsen-Polen och Danmark och sedan Ryssland (Olsson 1953 s. 50, Helander 2006 s. 50). I december 1701, då den svenska armén befann sig i Polen, lämnade han Sverige för att träda i tjänst som sekreterare vid det kungliga fältkansliet. Hermelins stridsdikter kom förmodligen i tsarens händer och ledde sannolikt till att han bragtes om livet efter slaget vid Poltava. Efter den svenska arméns kapitulation skall den ryske tsaren enligt en uppgift ha låtit ”nedsabla och masakrera” sin vedersakare (Helander 2006 s. 56 ff.). Anledningen till att tsaren avskydde Hermelin var just att han var upphovsman till de skickliga stridsdikterna som spridits ute i Europa.

I epitafiets två sista rader finner man vad som vid första anblicken ser ut att vara en hyllning av Karl XII, ett panegyriskt inslag i dikten. Raderna lyder: ”Vad skulle inte vår Karl väl göra för vännerna trogna, / när han vårdar så ömt

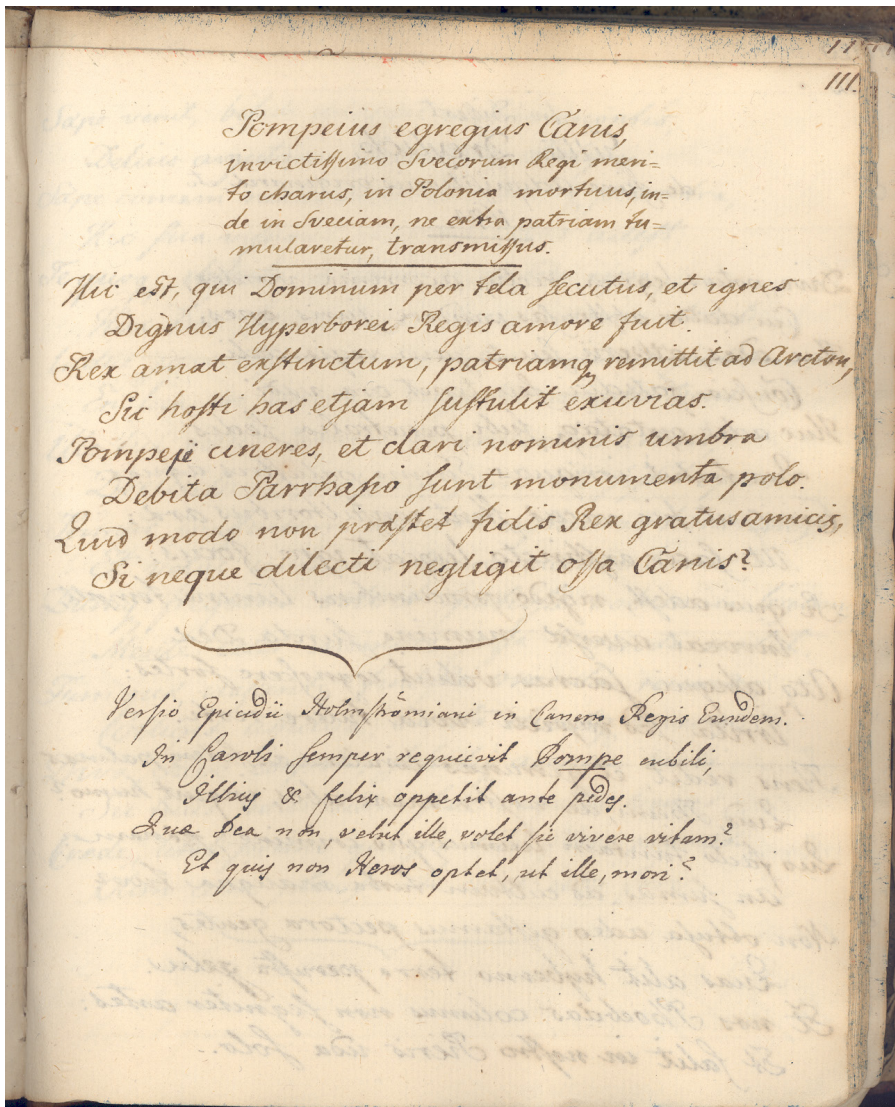

Bild 1. Avskrift av Olof Hermelins latinska epitafium över Pompe, följt av poetens *versio*, översättning, av Israel Holmströms epitafium. Manuskriptet förvaras i Fryxellska samlingen, Karlstads stifts- och läroverksbibliotek.

benen från avhållen hund?”. Troligen finner vi här emellertid i stället en kritik av kungens krigspolitik, framlagd i förtäckta ordalag. Hans Helander understryker apropå poetens ”Elegia de incommodis vitæ castrensis” (’Elegi om fältlivets vedermödor’) från juli 1703, att Hermelin ”på många punkter [var] mycket

kritisk mot det sätt på vilket kriget fördes” (Helander 1983–1984, s. 53). I breven till vännen Samuel Barck kan man, fortsätter Helander, ”läsa åtskilliga skarpa omdömen om Karl XII, försiktigtvis skrivna med chiffer” (Helander 1983–1984, s. 53). Carl von Rosen framhåller att Hermelin och Barck, ”för att kunna yttra sig mera otvunget om ömtåligare frågor”, från och med slutet av år 1702 använde sig av chiffer (von Rosen 1913, s. XII).

Sannolikt innehåller Hermelins Pompe-epitafium närmare bestämt klander av kungens behandling av sina soldater. Åtskilliga svenska soldater fick som känt sätta livet till under det stora nordiska kriget, och Karl XII:s kallsinne inför detta är omvittnat. En dold ironi gömmer sig i diktens slutrader, en ironi som går ut på att det ter sig orimligt att kungen bryr sig mer om liket efter en död hund än om sina levande soldater.

Dikten har med andra ord delvis haft funktionen av politisk-kritisk dikt. Olof Westerlund skriver kategoriskt: ”Någon kritik av Karl XII förekommer naturligtvis inte i de samtida svenska dikterna” (Westerlund 1951, s. 44). Denna utsaga stämmer således inte. Läst med de med chiffer skrivna breven till Samuel Barck som bakgrund, framstår Hermelins Pompe-epitafium som ett fördömande av kungens krigspolitik.

Sven Olsson, Hermelins levnadstecknare, för *en passant* ”Pompeius egregius Canis” på tal och framkastar tanken att Hermelin med denna dikt kan ha utlöst Holmströms epigram. Olsson menar med andra ord att Hermelins latinska epitafium kan vara äldre än Holmströms svenska verser – och att det således eventuellt är detta och inte Holmströms epitafium som bör betraktas som den första dikten över Karl XII:s hund. Olsson skriver: ”[F]rån belägringen av Thorn förskriver sig hermelindikten ’Pompeius egregius Canis’ som, i och för sig tämligen obetydlig, förtjänar omnämnande, emedan den kan ha inspirerat krigsrådet Israel Holmström till ett av hans mest bekanta skaldestycken.” (Olsson 1953, s. 578 not 3).

Det är möjligt att Hermelins dikt är äldre än Holmströms. Den senare har i så fall läst eller hört den läsas, och sedan skrivit sitt eget epitafium, en dikt som då kan betraktas som ett svar på Hermelins poem. Det skall dock understrykas att Hermelins dikt inte är obetydlig; tvärtom kan den kopplas samman med hans kritiska hållning gentemot Karl XII och dennes krigspolitik; den innehåller element som kan tolkas som klander av kungen syn på sina underlydande. I ett brev till Barck daterat den 3 december 1702 framgår det att Hermelin och kungen i samtal berört frågan om krigets längd och soldaternas förpliktelser. Här framskymtar ett gäckande, ironiskt tonfall hos Hermelin, vilket kungen – av svaret att döma – inte förefaller ha störts av utan snarare funnit sig tillrätta i

Bild 2. Olof Hermelin. Kopparstick av okänd konstnär ur H. P. de Limiers, *Histoire de Suede sous le regne de Charles XII*, tryckt i Amsterdam 1721.

och roats av. Hermelin skriver: ”Jag kunde [...] märka, at H:s M:t är sinnad att snart möta Ryssen, ock hoppas i medler tid [under tiden] kunna sättja wärket här på god fot. Ehuruwäl wårt tal slöts där med, at k. M:t sade 10 år skole wi ännu slåss med Polerna, ock 20 med Ryssen, där på jag swarade, at *de som blifwa öfwer af Kongl. Maj:ts armee, lära då blifwa öfwermåttan wäl öfwade*. Det log

[skrattade] K. M:t åt, ock frågade mig om det icke är godt at hafwa wäl öfwade Soldater” (min kursivering) ([Hermelin] 1913, s. 20).

Kanske skrevs således den första dikten om den svenska litteraturens mest kända hund inte på svenska utan på latin. Det går inte att avgöra vems dikt som är äldst, de kan ha skrivits nära nog samtidigt. Holmström och Hermelin hade liknande uppgifter i fältkansliet och torde i perioder ha arbetat nära varandra. Häri kan åtminstone en del av förklaringen finnas till att de gripit sig an samma poetiska stoff.

Olof von Dalins gravdikter över Kersti Berg och fru Minne

I den svenska litteraturen är Olof von Dalin den som har skrivit flest gravdikter över djur. Det rör sig om inalles cirka tjugofem stycken – och det är förmodligen inte bara svenskt rekord utan också världsrekord: ingen har veterligen besjungit så rikligt med hädangången fänad som han. Flera av Dalins gravdikter över djur är hundgravdikter, skrivna över tikar.

Några strofer in i en bröllopsdikt till Johan Mauritz Banér och Hedevig Ulrica Ribbing, ”Tidens och Kärlekens Träta”, kommer Dalin in på djuren, deras död och gravar. Han skriver: ”Der lågo Riddare-Pantsar i kras, / Der Kragar och söndriga Skrifter, / Städer och Slott, som kroßade glas, / Och Fänad i Helgade Grifter” (Dalin 1767 del II: IV, s. 4). Bröllopsdikten är från 1732, och raderna blev snart välkända. I kapitlet ”Oxeaden”, ett äreminne över en ox i reseberättelsen *Min son på galejan* (1781), skriver Jacob Wallenberg: ”Detta [oxens död] gaf mig anledning, at anställa en betraktelse öfver fänad: i synnerhet fan jag mig förbunden, at upresa en Poetisk ärestod på vår afledne Rölles graf, såsom billig erkänsla för den andel jag fått av Sterbhusets qvarlätenskap. Han var et godt kreatur, och min res-kamerat, så väl som de andra. Mången Skald har strött cypresser öfver et ovärdigare lik, eller efter von Dahlins uttryck, besjungit *fänad i helgade grifter*.” (Wallenberg 1999, s. 131). Också det sena 1700-talet är representerat i denna diktning.

Flera av Dalins gravdikter över djur är hundgravdikter och några av dem är skrivna över tikar som tillhört adelsdamer med koppling till orden *Awazu och Wallasis*, som grundades 1732 och där Dalin var sekreterare och den ende ofrälse ledamoten (han adlades först 1751). En av dessa är en dikt över en tik som troligen har ägts av grevinnan Beata Douglas; den existerar både med och utan titel, vilket är av vikt i sammanhanget. Dikten finns inte bevarad i originalmanuskript och citeras därför efter *Witterhets-Arbeten*. Den lyder (Dalin 1767 del IV, s. 30):

Nu werlden lyßne til; nu skola bergen föda:
 Mitt *Plenum* wil ge fram så starka dunder-ord,
 At brak i himmels högd skal ske från haf och jord,
 Och bäfwan rista kull båd lefwande och döda.

Min röst skal blifwa dön, och blix och dunder lik;
 Mitt tal skal klyfwa berg och loßa trän från jorden,
 At trollen – – tyst, gif akt, nu komma sjelfwa orden:
 Här hwilar Kersti Berg, som var en liten Tik.

Dalin alluderar i den inledande raden på en berömd passus i Horatius' *De arte poetica*, "parturient montes, nascetur ridiculus mus" (Horatius, *De arte poetica* eller *Epistula ad Pisones*, rad 139). Horatius' tanke är att diktarna, i början av sina poem, inte bör utlova något så stort att det inte kan realiseras längre fram. Är den inledande raden alltför bombastisk blir detta en omöjlighet. I Adlerbeths översättning från 1807 återges den berömda passusen med följande ord: "Berget skall barn framföda. Hvad föds? – En löjelig råtta." ([Horatius] 1807 s. 9). Formuleringen återfinns även hos fabeldiktaren Phaedrus, som levde ett halvsekel efter Horatius. Epigrammet "Mons parturiens" ('Berget som skulle föda'), nummer 23 i fjärde fabelboken, lyder i Gerhard Bendz översättning (Phaedrus 1962 s. 143):

Ett berg, som skulle föda, skrek i högan sky.
 På jorden rådde stor förtvivlan överallt.
 Det nedkom med en råtta. – Detta avser dig,
 som lovar stora saker, men får föga gjort.

Horatius vänder sig mot sin tids usla författare och manar dem som skall skriva de inledande orden i sina verk till försiktighet. (Samma lärdom låter sig utläsas i Phaedrus' dikt, vilken dock har en mer allmän syftning.) Verk av ringa betydelse innehåller ofta alltför stora ord, framhåller Horatius. Det är riskabelt och dåraktigt att öppna för kraftfullt.

Dalin uppträder exakt som det slags författare Horatius varnar för, nämligen som pekoralist. Med största omsorg har han valt att skriva smaklöst, och han inleder dikten avsiktligt storvulet, fast på skämt. Detta är diktens stora behållning. Inledningsversen kan 'översättas' ungefär: 'Hör upp alla jordens människor, ty nu skall jag säga någonting fullkomligt ovidkommande'. Ordet pekoral kommer från latinets *pecus*, som betyder 'fänad' eller 'boskap'. Att skriva

”HIC EST, QVI DOMINUM PER TELA SECUTUS & IGNES”

Bild 3. Olof von Dalin. Gravyr av Fredrik Akrel 1773.

ett avsiktligt pekoral om ett djur får således en dubbel komisk effekt. Mönstret i Dalins dikt var sannolikt inarbetat: efter att ha hört diktens första rad förstod hans lyssnarskara vad han anspelade på – och vad som väntade.

Vändningen ”brak i himmels högd” i rad tre är ett prov på den sken- eller driftsreligiösa retorik som är vanlig i både hans poesi och prosa. Uttrycket för tanken till åska men är samtidigt i all sin korthet en skämtsam anspelning på prästerskapets ofta storordiga och omständliga predikomanér. Många av hans texter innehåller utrop och reflexioner som har den karaktären, något som det finns anledning att återkomma till.

I andra strofen använder Dalin en verkningsfull retorisk effekt, nämligen den stegringsfigur som heter *aposiopesis*. Han hamnar här, det vill säga *låtsas* hamna, i så stark affekt eller känslöstämning att han tvingas avbryta meningen. Det illus-

treras med tre tankstreck: ”Mitt tal skal klyfwa berg och loösa trän från jorden, / At trollen – – –”. Det går inte att fullfölja raden, känslöanfallet är för kraftigt. Dessförinnan har poeten utlovat att hans plenum – tanken är att ’skalden’ har en hel stab av hjälppoeter vid sin sida – skall utverka så starka ”dunder-ord” att han kan tudela berg. Liksom i första raden finns här en lek med namn: tiken har efternamnet Berg. Detta är ytterligare en hänvisning till Horatius och formuleringen om det födande berget. I barockpoesin var det därtill vanligt med ordlekande anspelningar på de dödas eller på brudparens namn. Dalin torde här skämtsamt anspela också på detta bruk. – Helt följdriktigt avslutas dikten med en antiklimax: ”Här hwilar Kersti Berg, som var en liten Tik.”

Som tillfällespoet påminner Dalin ibland om den förra generationens poeter, om Holmström, Johan Runius och J. G. Werving. De har alla tre författat djurgravpoesi, och i flera av sina djurgravdikter alluderar Dalin på dem. I sina poem och i sina ordenstexter imiterar och *parodierar* han också det föregående seklets skalder, inte sällan genom att skriva avsiktligt dåliga dikter – medvetna pekorall eller pekorallpastischer.

Framför allt var det Sveno Dalius som råkade ut för hans parodier. Dalin kallade Dalius för ”Salig Gubben”; han skrev dikter i detta namn och uppträdde i rollen som honom. Salig Gubben är det mest kända av författarens alter egon. Arngrim Berserk och Mose Lambsenius (som rekommenderar sin systerson Thomas Skenhelius till ett pastorat) är exempel på andra.

”Grafskriff” heter en dikt över en tik, som Dalin genom en egenhändig underskrift uppger vara författad av Salig Gubben (KB, Rål. fol. 145b, s. 50 f.). I den postumt utgivna *Witterhets-Arbeten* heter den ”Graf-Skrift öfwer den rara Fru *MINNE*, Den 5 *Julii* 1747” (Dalin 1767 del IV, s. 413 f.). Här härmar han Dalius’ arkaiska stil och knaggliga vers och träder in i rollen som pekorallist. Dikten förefaller allvarsamt menad, men är det givetvis inte. Den börjar:

Här hwilar fru *Minne* i denna här mull
 til siäl och kropp, med hår och hull:
 Hon war wißt [sannerligen] i sit Släkte et *ornament* [en prydnad],
 skön, artig, godsint och *excellent*:
 fast hon hade swans och fyra ben,
 war dock mången människia icke så ren
 från willdiurs och *bestialiska* tankar,
 samt mycket *diabolicum* [djävulskap], som nu wankar:
 Hon war så wänlig emot dem wi Christna kalla,
 som [som om] hon skulle sagt *je vous aime* [jag älskar er] til dem alla:

på sit skinn hade hon mången fläck;
men ej på sit rykte, ej heller war hon fräck.
Sin bädd och sin stol hon älskade mera,
än *intriguera* och *coquettera*.
Hon war aldrig löpsk efter stor *character*.
et ben under bordet hon älskade mer;
ty derpå war ofta mer mat,
än på en lös *titel*, utan lön och *stat*.

I raderna ”Hon war aldrig löpsk efter stor *character*: / et ben under bordet hon älskade mer” döljer sig en låg tvetydighet. Dalin låter Salig Gubben bära ansvaret för oanständigheten, något som denne i egenskap av pekoralist emellertid är ovetande om.

Det är tikens kyskhets som omtalas i den första raden. Vi får veta att hon aldrig kråmade sig när hon fick syn på stolta och nobla hanhundar, att hon inte hemföll åt vällust. I stället nöjde hon sig med ett ben under bordet. Dalins tanke med den andra raden torde vara att åhörarna också skulle kunna urskilja en frivol anspelning, en anspelning som diktens ’författare’ alltså inte åsyftat. Precis som den föregående epokens författare av bröllopsgåtor leker Dalin här med tvetydiga hänsyftningar. Om dikten läses på Salig Gubbens vis, framstår tiken som sedlig och ärbar. Men om den läses på det sätt som Dalin öppnar för, fick hon sitt erotiska lystmäte och lät sin lidelse släckas av vilken byracka som helst under bordet, eller av ett bordsben.

Här är steget långt från Lindschölds hundepitafier, vilka *prisar* tikarnas – och därmed indirekt änkedrottningens – dygdiga livsföring.

Avslutande reflexioner

Djurgravpoesins funktioner under stormakt- och frihetstiden var fler och mer mångskiftande än genren utåt sett ger sken av. En djurgravdikt från denna tidsperiod är nästan aldrig bara en gravdikt över ett djur utan så gott som alltid samtidigt någonting annat, någonting mer. För många poeter har genren tjänstgjort som en sorts förklädnad. Genom att drapera sina poem i dess skrud, kunde de nå ut med idéer som de av olika anledningar ansåg var olämpliga att framföra i diktens vanliga genremiljö, eller som det var svårt eller till och med omöjligt att ge uttryck åt inom diktens normala genre. Härigenom nådde man ut med helt andra tankar än man förespeglat genom sitt val av diktart.

Både bröllopsdiktningen och den vanliga begravningspoesin gjorde sig till-

gängliga för andra syften än de var avsedda för, men djurgravpoesins användningsområden var än fler. Genren valdes noggrant ut av tidens poeter för att sprida vitt skilda tankar och öppna dörrar till tjänster och ämbeten; dikterna skrevs för att berömma och klandra, polemisera och provocera, undervisa, trösta och underhålla – och inte sällan, som hos exempelvis Dalin, kombinerades två eller till och med tre olika syften eller funktioner i en och samma dikt.

Referenser

Otryckta

- Dalin, Olof von, "Grafskrift", Kungl. biblioteket (KB), Rål. fol. 145b, s. 50 f.
 Hermelin, Olof, "Pompeius egregius Canis, Invictissimo Svecorum Regi merito charus, in Polonia mortuus, inde in Sveciam, ne extra patriam tumularetur, transmissus", Karlstads stifts- och läroverksbibliotek (KLB), Fryxellska saml., band XV, vol. 29.
 Hermelin, Olof (Holmström, Israel), "Versio Epicedii Holmströmiani in Canem Regis Eundem", KLB, Fryxellska saml., band XV, vol. 29.
 [Hermelin, Olof (Holmström, Israel)], "In Obitum POMPES Canis Regii", Uppsala universitetsbibliotek (UUB), V 5:2, ur Celsii saml.
 Lindschöld, Erik, "Epitaphium öfwer Hennes M:tz Enchedrottningens Hundh *Epelin* som ligger i Trägården på Ulricksdahl begrafwen", UUB, Palmiskiöld 390.
 Lindschöld, Erik (?), "Epitaphium Caniculæ Reginæ Angliæ", UUB, Nordin 1121, s. 242v&r.

Tryckta

- Bengtsson, Eva-Lena, 2005: Kungliga djur, i Eva-Lena Karlsson och Rebecka Millhagen (red.), *Strömsholms slott* (De kungliga slotten). Stockholm. S. 192–205.
 Bergius, Bengt (utg.), 1758: *Allahanda*, del III. Stockholm.
 Bernström, John, 1983: Kulturhistoriska betraktelser, i Gösta Vogel-Rödin (red.), *Hunden* (Utställningskatalog, Läckö slott 1983). Skövde. S. 13–27.
 Billeskov Jansen, F. J. & Albeck, Gustav, 1976: *Dansk litteraturhistorie* vol. 2: *Fra Ludvig Holberg til Carsten Hauch*. København.
 Cartwright, Julia, 1903: *Isabella d'Este. Marchioness of Mantua 1474–1539*, del I. London.
 Dalin, Olof von, 1767: *Witterhets-Arbeten, J bunden och obunden Skrif-Art*, del II och IV. Stockholm.
 Edenborg, Carl-Michael, 1995: Inledning, i *Köttets poesi. 1: Könslemmarna i svensk text från Stiernhielm till Almqvist*. I urval och med en inledning av Carl-Michael Edenborg. Stockholm.
 Fant, Eric Michaël, 1802: *Handlingar til Uplysning af Svenska historien*, del IV. Upsala.
 Fehrman, Carl, 1967: Karolinsk barock och klassicism, i E. N. Tigerstedt (red.), *Ny illustrerad svensk litteraturhistoria*, del II, 2:a bearbetade uppl. Stockholm. S. 3–85.
 [Hermelin, Olof], 1740: Hic est, qui Dominum per tela secutus & ignes..., i *Joh. Georg Keyßlers [...] Neueste Reise durch Teutschland, Böhmen, Ungarn, die Schweiz, Italien und Lothringen [...]*, del I. Hannover.
 Helander, Hans, 2006: Olof Hermelin. Latinist i konungens och rikets tjänst, i Lars Burman (utg.), *"Nöder att bo vid Fyris å". Värmlänningar i Uppsala under fyra århundraden* (Nationen

- och hembygden, XVII). Uppsala. S. 45–59.
- Helander, Hans, 1983–1984: Olof Hermelins *Elegi om fältlivets vedermödor*. Utgiven med inledning och översättning av Ingeborg Hermelin och med kommentar av Hans Helander, *Kungl. Humanistiska Vetenskaps-Samfundet i Uppsala. Årsbok*, s. 43–66.
- [Hermelin, Olof], 1913: *Bref från Olof Hermelin till Samuel Barck 1702–1709*, utg. av Carl von Rosen. Stockholm.
- Herrlinger, Gerhard, 1930: *Totenklage um Tiere in der antiken Dichtung. Mit einem Anhang byzantinischer, mittellateinischer und neuhochdeutscher Tierepikedien*, diss. Tübingen. Stuttgart.
- Holmström, Israel, 1999: *Samlade dikter*. I: Kärleksdikter, förnöjsamhetsvisor, sällskapspoesi, dansvisor, burleska dikter, fabler, gåtor, spådomar, epigram. Utg. av Bernt Olsson, Barbro Nilsson och Paula Henrikson (Svenska Vitterhetssamfundet. Svenska författare. Ny serie). Stockholm.
- [Horatius, eg. Quintus Horatius Flaccus], 1807: *Horatii Bref till Pisonerna om skaldekonsten*. Öfversatt af Gudmund Jöran Adlerbeth. Stockholm.
- Hubbard, Clifford L.B., 1948: *Dogs in Britain. A Description of all Native Breeds and Most Foreign Breeds in Britain*. London.
- Johannesson, Kurt, 1968: *I polstjärnans tecken. Studier i svensk barock* (Lychnos-bibliotek, 24), diss. Uppsala.
- [Keyßler, Johann Georg], 1740: *Joh. Georg Keyßlers [...] Neueste Reise durch Teütschland, Böhmen, Ungarn, die Schweiz, Italien und Lothringen [...]*, del I. Hannover.
- [Karl XII], 1893: *Karl XII:s egenhändiga bref*. Samlade och utgifna af Ernst Carlson. Stockholm.
- Lagerbring, Swen, 1788: *Sammandrag af Swea-Rikes Historia [...]*, del IV, 3:e uppl. Stockholm.
- [Luxdorph, Bolle Willum], 1775: *Carmina*. Haviae.
- Möller, Daniel, 2011: *Fänad i helgade grifter. Svensk djurggravpoesi 1670–1760*, diss. Lund.
- Möller, Daniel, 2012: Att läsa en handskrivnen tillfällesdikt från omkring år 1700, Litteraturbanken (red. Mats Malm), <http://litteraturbanken.se>.
- Nestor, Sofia (red.), 2010: *Trofäst. Hov och tass i kunglig tjänst* (Livrustkammaren, 1). Stockholm.
- Olsson, Bernt, 1978: Kommentar, i Georg Stiernhielm, *Samlade skrifter*. 1:2: *Poetiska skrifter*, utg. av Johan Nordström och Bernt Olsson (Svenska författare utgivna av Svenska Vitterhetsförbundet, VIII). Lund.
- Olsson, Sven, 1953: *Olof Hermelin. En karolinsk kulturpersonlighet och statsman*, diss. Lund.
- Phaedrus, 1962: *Fabler*. Originaltext med svensk tolkning jämte inledning och anmärkningar av Gerhard Bendz. Stockholm.
- Rosen, Carl von, 1913: Förord, i [Hermelin, Olof], *Bref från Olof Hermelin till Samuel Barck 1702–1709*, utg. av Carl von Rosen, Stockholm. S. III–XIII.
- Stiernhielm, Georg, 1688: *Musæ Suethizantes, Thet är: Sång-Gudinnor! Nu först Lärande dichta och spela på Svenska. Tedde i någre små Wärc och Dichter! som på andra Sijden förmåles*. Å nyo uplagde af Bengt Höök [...]. Stockholm.
- Stenroth, Ingmar, 2005: *Sveriges rötter. En nations födelse*. Stockholm.
- Söderlund, Petra, 2007: Inledning, i *Vägade verk ur vitterheten*. Urval och inledning av Petra Söderlund. Stockholm.
- Tengström, Emin, 1973: *Latinet i Sverige. Om bruket av latin bland klerker och scholares, diplomater och poeter, lärdomsfolk och vältalare*. Stockholm.
- Westerlund, Olov, 1951: *Karl XII i svensk litteratur från Dablstierna till Tegnér*, diss. Lund.
- Villius, Hans (red.), 1960: *Karl XII*. Stockholm.

Mika Vähäkangas

Om mig, den andre och mig i den andre

Med Weber och Lévy-Bruhl på besök hos en tanzanisk helare

Tiotal mil från närmaste asfaltväg sträcker sig fem mil långa bilköer till en liten by i norra Tanzania. Den annars livliga turistverksamheten till de närliggande savannerna i Serengeti och Ngorongoro står stilla. De fyrhjulsdrivna safarijeepar-
na transporterar istället sjuka till en pensionerad luthersk präst som plötsligt blivit känd för att vara en mirakulös helare. Ryktet om denna prästs helande krafter växte så explosionsartat att flygbolag flyttade plan från Nairobi i Kenya till Arusha i Tanzania för att kunna erbjuda flyg till förmögna patienter till den avlägsna byn.¹ Myllret kring pastor Ambilikile Mwasapila varade mindre än ett halvår, och jag fick möjlighet att intervjua honom och dricka "farfars kopp" (*kikombe cha Babu*) en tid efter att situationen lugnat ner sig.

Jag står vid grusvägen som leder genom den lilla byn Samunge, belägen mellan Kenya och Ngorongoro naturreservat i norra Tanzania. Bredvid oss finns en hydda byggd av trä och plast, likt de hyddor kvinnor vanligtvis konstruerar som skydd mot sol och regn när de säljer frukt och grönsaker till förbipasserande. Men istället för frukt är hyddan fullproppad med hängande metallkedjor, lås och rep, en påminnelse om de besatta av onda andar som tagits dit och hållits fastbundna tills de blivit helade. Där en gång tusentals trängdes för att få smaka 'farfars kopp' står idag, jag inkluderad, endast nio patienter i kö. Vi är alla främlingar: jag med min lilla diktafon, sex personer ifrån Sydsudan samt två traditionellt klädda kenyanska masajer. Vi saknar ett gemensamt språk och Pastor Mwasapila, alias Babu wa Loliondo, talar endast lokala språk. Så jag får bli översättare från swahili till engelska och en ung sydsudanes fortsätter sedan med att översätta från engelska till dinka. Man kan känna en from förväntan i den lilla gruppen. Den korta, dämpade och mycket blygsamt klädda helaren berättar hur medicinen kommer att fixa alla typer av hälsoproblem men att vissa sjukdomar kan ta tid att hela. Han låter oss ställa frågor, något som sydsudaneserna ivrigt gör medan masajerna tiger blygt. "Kommer denna att hela mina fötter? Ber du även för Sudan?" frågar den äldsta av sydsudaneserna. Efter bön för helande och tacksägelse till Gud blir vi tilldelade plastmuggar.

Vi är alla lite nervösa att börja dricka. En ung sydsudanesisk kvinna i sin slitna Shakira t-shirt är mycket rörd. Jag har svårigheter med att svälja den bruna, något bittra, vätskan. Det hela slutar med att Babus medhjälpare samlar ihop plastmuggarna tillsammans med en dollar eller hundra kenyanska shilling från var och en av oss. Jag stannar och pratar med sudaneserna. Den äldsta mannen med sin käpp berättar glatt att hans fötter redan känns starkare.²

Genom att bli översättare uppfattade jag att min roll i helandeprocessen blev mer aktiv än vad jag på förhand hade förväntat mig. Deltagande observation hade blivit medverkande observation. Det kändes som om jag fick ta emot en del av den beundran sudaneserna annars skulle ha riktat mot Babu.

Jag var naturligtvis inte medveten om vad allt Babu kommer att säga och så småningom hamnade jag i en situation där jag hjälpte till att förmedla ett budskap som jag ansåg vara inte bara tvivelaktigt utan snarare oacceptabelt. Babu sade till exempel ”folk frågar mig om vi skulle lämna sina dagliga piller för diabetes, HIV/AIDS, blodtryck efter att ha druckit koppen... Jag frågade Gud och han svarade att denna medicin fungerar i stället för de där pillren och nu säger jag att det beror på din tro. Om din tro är liten, fortsätt med att använda piller.”³

Jag kände att jag lämnat min trygghetszon. Obekvämligheten fick mig att förstå att mitt förhållande till denna helare och fenomenet som han representerade var långt ifrån enkelt. Händelsen gjorde det tydligt att jag i en fältarbetsituation på intet sätt är en objektiv betraktare. Jag var tvungen att fundera kring inte bara forskarens utan även översättarens etik: Är en översättare endast ett verktyg utan ansvar för det som översatts såsom soldater som påstår att de inte har ansvar för vad de gjort därför att de bara automatiskt följde order.

Där var jag och Babu i ett nät av maktstrukturer: jag som en forskare och han som den beforskade, han som en helare och jag som en patient, han som *mzee* (en uppskattad äldre person) och jag som en yngre person, jag som en europé och han som afrikan, han som en präst och jag som en lekman, han som en kändis och jag som en relativt okänd person osv. Vi var på olika maktnivåer på varierande vis så att det inte var tydligt vem som hade makt och på vilket sätt.

Från början var jag väl medveten om att teologiskt var jag och Babu på många sätt bundna till varandra. Vi hade båda varit en del av det tanzaniska lutherska prästutbildningssystemet – jag som lärare och han som student och produkt därifrån. Samtidigt hade även jag efter mer än ett kvartsekel i afrikanska kontexter blivit påverkad av mina möten med afrikansk teologi. Jag var medveten om att jag delade många värden med mina tanzaniska akademiska kollegor, från en viss vag panafrikanism via Nyerere-påverkad tanzanisk humanism till postkoloniala vyer på världen. Jag visste också att jag inte kunde dela Babus

världsbild gällande en närstående, konkret och potent andevärld. Däremot kom det som en överraskning att jag reagerade så starkt mot att bli en aktivt medverkande del av utövandet av denna helanderitual. Det är sällan jag drabbas av en sådan känsla av missionsiver. Jag ville konvertera hela omgivningen till en mer rationell, mer vetenskaplig livsåskådning, eller åtminstone inte aktivt bidra till att "vidskepelse" blir mer acceptabla. Detta kom som en överraskning då jag betraktar mig som öppen och tolerant. Ändå kan jag nu se att jag hade åtminstone två skyddsänglar på mina axlar: Max Weber och Lucien Lévy-Bruhl.

I denna artikel analyserar jag komplexiteten i förhållandet mellan forskaren och de människor man forskar på i ett typiskt postkolonialt missionsvetenskapligt fältarbete.

Babu som en mirakelmakare

Innan jag ägnar mig åt att analysera förhållandet mellan forskaren och de människor man forskar på samt obehaget som ett sådant möte stundvis väcker ska jag kort beskriva fenomenet Babu.

Ambilikile Mwasapila, född 1936, förlorade tidigt sina båda föräldrar och flyttade från södra Tanzania till landets norra delar för att söka arbete inom byggbranschen.⁴ Så småningom uppmuntrades den församlingsaktiva unge mannen att läsa till evangelist (församlingsarbetare) och senare även till präst med utbildning som motsvarar en svensk folkhögskoleutbildning. I slutet av 1980-talet sökte kyrkostiftelsen en ny pastor för ett missionsområde i Sonjo där tanzaniska lutheraner hade arbetat sedan 1940-talet utan någon större inverkan på församlingarnas medlemsantal. Pastor Mwasapila accepterade utmaningen trots att det betydde att han skulle bli tvungen att bo långt från sin familj och utan en stark församling. Pastors löner är ytterst låga vilket betyder att församlingen behöver stödja sin herde på flera olika sätt. Flytten till Samunge för att jobba bland mestadels icke-kristna sonjoer betydde materiellt sett en osäker framtid samt ett liv långt från familjen.⁵

Mwasapila hade börjat se drömmar som han tolkade som budskap från Gud redan innan han flyttade till Samunge år 1989. Väl där fortsatte drömmarna, och från 1991 mottog han budskap för receptet till en medicin som han tillverkade genom att koka rötter från ett visst träd. I en dröm såg han också en ung kvinna som han en dag skulle hela ifrån AIDS. Åren gick och Mwasapila gick i pension 2002. Han tvingades flytta ur pastorsbostaden men fick lov att bo i en liten hydda som tillhörde en vänlig församlingsmedlem. Han lämnade inte byn eftersom han i ytterligare en dröm hade fått beskedet att han inte skulle lämna

byn och flytta tillbaka till familjen då att det fortfarande fanns arbete kvar för honom i byn. För att överleva på sin lilla pension började han arbeta igen som byggnadsarbetare på olika byggen.⁶

När han i maj 2009 träffade den AIDS-sjuka kvinnan från sin dröm i Samunge gav han så henne den uppenbarade medicinen⁷ ur en helt vanlig plastkopp som han hittade i sin hydda. Mwasapila resonerade att koppen måste ha kommit ifrån Gud. Kvinnan ansåg sig vara helad, kastade bort antiretrovirala mediciner genom fönstret, och genomgick ett HIV-test med negativt resultat.⁸

Ryktet spred sig och folk började vallfärda till byn belägen 40 mil från storstaden Arusha och 20 mil från närmaste asfalterade väg. Från februari 2011 började nyheten om Mwasapila synas i media och i mars var kommersen i full gång. Under våren 2011 hade nationella tidningar dagligen minst en artikel om Babu, några gånger t.o.m. fyra i en och samma tidning. BBC World Service och andra utländska nyhetsbyråer skickade reportrar till byn utan vare sig elektricitet, mobilnätverk eller andra moderna bekvämligheter. Babu wa Loliondo, Loliondos farfar, uppkallad efter distrikt Loliondo där byn Samunge befinner sig, blev kanske Tanzanias största media-händelse någonsin. Fenomenet förvandlade byn på ett tydligt sätt. I svallvågorna efter Babus berömmelse finns det nu mobilnätverk, soldriven elektricitet, hotell och butiker. Man kan till och med följa engelsk Premier League fotboll i en av byns barer.

Under ca ett halvår besökte flera hundra tusen patienter Samunge. I de långa köerna omkom en del patienter på vägen,⁹ och mat och dricksvatten tog slut vilket skapade humanitära problem. Detta till den grad att armé och polis stängde av området och började reglera trafiken så att den strida ström av bilar som passerade in i området motsvarade antalet som lämnade det.¹⁰ Människorna som besökte Babu kom från Tanzanias alla provinser, men även mer långväga resenärer från grannländer. Deras etniska, sociala, ekonomiska och religiösa bakgrunder var mycket varierande. Även högutbildade människor såsom läkare besökte Babu. Det var många rykten om politiska dignitärer från Tanzania och grannländer som skulle ha besökt honom. A. Mrema, en gammal och uppskattad politiker i Tanzania, blev en stark förespråkare för Babu efter att han hade druckit Babus kopp.¹¹

Det blev dock snart tydligt att medicinen inte helade alla och inte alla slag av sjukdomar. AIDS-patienter som slutade ta sina mediciner dog. Resultatet blev att uppståndelsen minskade kring Babu. I augusti 2011 fanns det endast några få patienter om dagen. När jag besökte honom i början av 2012 fanns det även dagar helt utan patienter. Det betydde dock att jag hade möjligheten att intervjua honom länge.

Mellan tolkning inifrån och utifrån

Jag tror att många afrikaforskare (som nästan *per definitionem* är afrofiler) försöker balansera relationen till Afrika mellan å ena sidan en defensiv postkolonial attityd som tolkar allt afrikanskt på ett positivt sätt och å andra sidan en traditionell västerländsk kolonial blick där afrikaner och deras kulturer är i behov av västerlänningens hjälp gällande vetenskap, demokrati eller utveckling. I förhållande till våra egna kulturer sitter vi således i kläm mellan en häftig kritik mot kolonialismen och tron på den västerländska världens universella validitet och nytta. Dessa positioneringar blev smått karikatyriskt presenterade under International Association for Mission Studies europeiska konferens i april 2014 i Helsingfors när den berömde afrikaforskaren Gerrie ter Haar liknade afrikanska former av kristendom vid tänkandets avkolonialisering (decolonialisation of the mind). I sin respons påpekade den finska antropologen Päivi Hasu å sin sida mer problematiska dimensioner av afrikansk kristendom såsom misshandel av barn misstänkta för häxeri eller andebesatthet. Även om positionerna lade betoningen på vitt skilda aspekter kunde man dock skönja både afrofiliska och kritiska perspektiv på afrikanska religioner hos de båda forskarna. Samtidigt kan man ändå hävda att många gånger även västerländsk afrofiliska kan avslöja rasistiska och koloniala tendenser som hör till våra kulturernas djupstrukturer.¹²

I studiet av människors handlingar och idéer finns det två olika sätt att tolka dem. Den första kan kallas för teknisk kausalitet och den andra för förståelse av den andres livsvärld utifrån dennes egna premisser. Grovt sett motsvarar de tolkningssynvinklar inifrån och utifrån den beforskade människans livsvärld.¹³

Med tolkning eller förståelse enligt teknisk kausalitet menar jag en analys som syftar till att förstå varför man gör såsom man gör, alltså vilka sociala, kulturella, psykologiska osv. orsaker som leder till ett visst beteende, praktik eller vissa idéer. Detta kan bidra till tolerans eller acceptans av det beforskade mänskliga beteendet även om själva forskaren inte skulle hålla de beforskade idéerna för sanna eller själv delta i beteendet. I en sådan analys använder forskaren sin egen verklighetsuppfattning som utgångspunkt utan att försöka argumentera på sätt som skulle vara begripligt eller acceptabelt från forskningsobjektens synvinkel. Ett exempel på detta vore att tolka Babu wa Loliondo rent sociologiskt. Trots att han utan tvivel skulle acceptera och förstå delar av en sådan sociologisk argumentation skulle man dock helt bortse ifrån den viktigaste dimensionen i Babus emiska, afrikanska syn på helandet, nämligen hans syn på andevärldens verklighet.

Resultatet av en sådan sociologisk analys kunde tolka fenomenet Babu i relation till bristfällig hälsovård, avsaknad av tillit till myndigheter osv. På det sättet

kunde man förstå varför den andre tänker och agerar såsom hen gör. Analysen leder då till en viss acceptans av forskningsobjektet dvs. av fenomenet som man undersöker. Samtidigt stannar man i sin egen trygghetszon. Det går, om man så vill, att hålla isär forskaren och forskningsobjektet, att skapa distans mellan dem. Acceptans av något som befinner sig långt borta från mig blir inte obekvämt därför att den inte ifrågasätter mina egna sanningar och värden. En analys som utgår från forskarens verklighetsuppfattning blir på så sätt både lätt att förstå men också bekräftande för den västerländska liberala förespråkaren för kulturell mångfald. Vi kan tala för och tolka de andra från en bekväm distans och samtidigt känna oss öppna och fina. Vis-à-vis den utforskade människan kvarstår vi ändå som främlingar vilket leder till brist på djupare förståelse. Det är som om jag analyserade min hustrus missnöje med mig genom att dra slutsatsen att hon har låg blodsockernivå. Även om analysen rent tekniskt och kausalt kan stämma är resultatet knappast existentiellt tillfredsställande. Även om man i mötet med den andre ser denna som en människa finns en skiljelinje mellan själva mötet i sig och analysen. Från detta perspektiv kan man knappast hävda att man kunnat se och förstå situationen från den andres synvinkel.

Ett sådant alienerat förhållande mellan forskare och forskningsobjekt skapar ett stort manöverutrymme för forskaren. Hen kan välja vad som helst mellan en naiv afrofilisk position och gammalkolonial patriarkalism. Det är bara att välja mellan olika sätt att tolka resultaten: Beror höga AIDS-siffrorna i Afrika på samhällenas svaghet, fattigdom osv. eller på att afrikaner inte kan ta hand om sig själva pga. deras vidskepelse, och värderingar som befinner sig på efterkälken i relation till västvärldens. Med Rudyard Kiplings ord: ”Halvt barn, halv djävul”¹⁴ är de (före detta) koloniserade. I dag är man dock mycket duktigare på att klä allt detta i en behagligare språkdräkt.¹⁵

Lévy-Bruhl, Weber och distansen mellan oss och de primitiva

När man närmar sig ett främmande fenomen såsom afrikanskt helande med Weber och Lévy-Bruhl som skyddsänglar blir den första bilden det som understryker skillnaden mellan mig och Babu. Lévy-Bruhl betonade att de västerländska och ”förlogiska” (*prélogique*) sätten att tänka är radikalt annorlunda – ”primitiva människor” är inte mindre logiska – de är bara helt annorlunda. Den här grundläggande skillnaden bygger på att våra kulturer är så annorlunda, inte t.ex. på individernas olika förmåga till rationellt tänkande.¹⁶ Jag som akademisk forskare kommer från en helt annorlunda värld där kritiskt tänkande, rationalitet och vetenskapliga argument befinner sig högst på agendan. Babu däremot är

en människa som ställer en fråga till Gud i sin kvällsbön och vanligtvis under samma natt får ett svar genom svårtolkade drömmar.¹⁷ Tänk bara hur kul Freud och Jung hade haft med att tolka dessa drömmar som Babu anser komma från Gud! Babu anser att andevärldens verklighet är överallt, så nära att bara något som en gardin existerar mellan det synliga och det andliga. Från Babus horisont påverkar det andliga hela tiden det materiella. Som västerländsk forskare skiljer jag mig således betydligt från den här pensionerade landsbygdspastorn med resultatet att jag lätt skulle kunna beforska hans aktiviteter från ett bekvämt avstånd och samtidigt känna mig snygg och trygg.

Den intellektuella processen i väst som lett till en åtskillnad mellan moderna och förmoderna verklighetsuppfattningar kallades av Max Weber för ett avförtrollande (*Entzauberung*) av världen. Med moderniteten har vår västerländska värld förlorat tron på de andliga och icke-empiriska eller icke-verifierbara dimensionerna av verkligheten. Den västerländska människan har nu en annorlunda syn på verkligheten i jämförelse med alla andra tidigare kulturer. Det som bör noteras är att betoningen på förändring under moderniseringsprocessen ledde till att man i väst kunde undvika rasistiska övertoner. Hela världen skulle en dag följa efter därför att avförtrollandeprocessen inte byggde på de vitas rasskillnad utan på en historisk process.¹⁸

Lucien Lévy-Bruhl påminner om Weber i att han ser skillnaden mellan modernitet och förmodernitet som grundläggande. Hans syn är dock mindre historiskt och västerländskt orienterad med betoning på jämförandet mellan kulturer. I och med detta får en tänkare verksam för mer än ett sekel sedan lätt rasistiska undertoner. Man bör dock komma ihåg att i de franska kolonierna fanns möjligheten att bli en *evolué*, en icke-västerlänning som absorberat franska språket, kulturen, vetenskapen och värden. På så vis behövde afrikanen inte vänta på himmelriket för att bli ”hvit och skär i Lammets blod,”¹⁹ likt den svenska psalmdiktaren Lina Sandell beskrev i den populära missionssången Svarta Sara under kolonialtidens topp. I stället kunde en afrikan i teorin bli en fransman även om hans svarta hud i praktiken omöjliggjorde detta. För Lévy-Bruhl var de primitiva inte oförnuftiga såsom för många andra dåtida västerlänningar – de var först och främst bara annorlunda.²⁰

I detta låg dock en betydlig skillnad mellan det ”primitiva tänkandet” och den moderna civilisationen. Den ”primitive människan” betraktar världen genom delaktighet eller genom att hen föreställer sig ett direkt förhållande med en magisk värld. Den moderna människan däremot har ett större avstånd och därmed ett mer analytiskt förhållande till verkligheten.²¹ Betraktad från Webers och Lévy-Bruhls teorier, öppnar sig en smärre avgrund mellan den moderna

vetenskapliga och den primitiva människan. För trots att den moderna människan finner stort intresse i att forska kring mindre utvecklade kulturyttringar betyder denna avgrund att varje försök att förstå den primitive andre på något annat sätt än genom den utanförståendes ögon blir svårt eller till och med omöjligt. Eller, går det dra sig bakåt in i den förmoderna världen? Går det att lämna det moderna jaget bakom sig och verkligen inta den andres position? Blir det då fråga om "if-I-were-a-horse fallacy" såsom Evans-Pritchard kallade det?²² Finns det ett hermeneutiskt tomrum mellan jaget och den andre? De hårda frågorna kring forskaren och forskningen i detta fall blir alltså hermeneutiska. Det blir inga problem med att komma för nära den forskade realiteten då avgrunden mellan oss gör det omöjligt att komma alltför nära. Weber, Lévy-Bruhl och de hermeneutiska synerna garanterar detta – eller?

Förståelse inifrån kräver anknytningspunkter hos forskaren

Som jag ovan beskrivit kändes det inte längre oproblemiskt när jag hamnade i en situation där jag, som forskare, fick en något aktivare roll än vad jag på förhand tänkt mig. Har obehaget något med emiska ansatser att göra? I emisk forskning utgår analysen från de studerade människornas egna tolkningar av verkligheten, deras värden och verklighetsuppfattningar. Även om en sådan emisk ansats inte betyder att man nödvändigtvis måste acceptera eller dela de utforskade människornas syn på värden förutsätts att man ska kunna förstå dem inifrån.

Ifall man vill förstå den andre utifrån den andres egna premisser bör man kunna identifiera sig med den andre. Den hermeneutiska frågan om möjligheten att förstå den andre blir här ytterst central. Som resultat av Heideggers verklighetssyn bygger förståelse och tolkning alltid på att man tolkar världen genom sig själv.²³ Man kan inte tolka något utifrån någon annan. Det låter på sätt och vis självklart men konsekvenserna av detta kan leda till drastiska resultat då man även kan hävda att varje individ befinner sig i sin egen verklighetsbubbla—en bubbla som inte kan kommunicera med andra bubblor. Eller, om man följer istället Gadammers referensram, inte en fråga om bubblor utan om horisonter som kan vidgas med hjälp av de andras verklighet.²⁴

Men för att kunna dela någon annans verklighet behövs det anknytningspunkter mellan den egna och den hitintills okända verkligheten. Emisk tolkning blir således spännande. I mötet med en verklighet man inte känner (även om man pga. tidigare forskning kan ha vissa förväntningar på vad man kan komma att möta) och beroende på forskarens förutsättningar att hitta anknytningspunkter i sitt liv är resultatet en mängd olika tolkningar. Om man inte har en viss upplevelse

kan förståelse inte byggas på denna avsaknad av upplevelse utan på något annat istället. På det sättet är och blir emisk forskning alltid också forskning om sig själv. En dialog med den andre genom gemensamma upplevelser, värden osv.²⁵

I postkolonial missionsvetenskaplig forskning där fokus flyttats från västerländsk missionsaktivitet till de lokala aktörernas betydelse finns detta ideal av emisk tolkning. Många forskare kommer från väst, ofta med erfarenhet av att ha arbetat och levt långa perioder i andra kulturer. De har på detta sätt byggt upp en förståelse för lokala verklighetsuppfattningar och blivit mer eller mindre *cultural brokers*, eller kulturella brobyggare. Man har ofta även tidigare praktisk erfarenhet av de trosgemenskaper som man forskar kring. I sådana forskningskontexter blir frågan om forskarens positionalitet synnerligen aktuell. Numera ökar antalet icke-västerländska forskare inom ämnet vilket väcker liknande, dock något annorlunda frågor om forskarens roll²⁶

Lévy-Bruhl och Weber remix

Att man inom emisk forskning inte bara studerar den andre utan även sig själv, bidrar till att skiljelinjen mellan forskaren och forskningsobjektet blir vag och att avståndet mellan de båda krymper. Utgångspunkten blir då inte olikheterna utan likheterna och forskarens förmåga att genom hens egna tidigare erfarenheter se sig själv i den andres position. Betyder detta då att man kan låta Weber och Lévy-Bruhl samla damm i källarförrådet?

Frågan om avförtrollning är inte så enkel som man tidigare tänkt. För det första, den gamla, premoderna, förtrollade världen har ännu inte helt försvunnit från vår moderniserade västvärld, vissa traditioner och upplevelser av det förtrollade överlever. Vid min sommarstuga i Finland finns en brunn som upptäcktes av en slagruteman som ärvt sin förmåga i familjen. De närvarande betraktade aktiviteten med en blandning av nöje och allvar och så brukar det vara med de förtrollade gamla ritualerna eller s.k. vidskepelse – flera SAS flygplan har fortfarande inte rad nummer tretton bland sina passagerarplatser därför att många anser nummer tretton som otursförföljt. Skillnaden mellan våra moderniserade samhällen och en stor del av majoritetsvärldens (f.d. tredje världens) samhällen gällande förtrollandet är dock nivån av hur mycket av den förtrollade världen som finns kvar och accepteras. Det som minskar den förtrollade dimensionens synlighet i väst idag är att våra rationalitetsideal marginaliserar och osynliggör de dimensioner/aspekter av våra traditioner som strider mot rationalitetsprincipen. Från denna synvinkel kan skillnaden mellan mig och Babu anses vara mer av grad än typ.

En annan dimension som gör Webers teori om avförtrollandet mer komplex

är att man idag kan se ett återförtrollande (*Wiederzauberung*) av världen, något som Weber inte behandlade i detalj men hänvisade till.²⁷ Parallellt med en offentlig diskurs där de rationalistiska, naturvetenskapliga och ekonomistiska principerna understryks tillämpar människor i sina liv ofta helt annorlunda kriterier. Även en naturvetare kan i sitt privatliv söka mystiska upplevelser i nyandlighet eller karismatiska kyrkor. Inom religionsforskning diskuterar man ofta "the return of religion" som man kan betrakta som ett återförtrollande. Då är det ofta fråga om nya former av religion som ofta inte är strukturerade likt traditionella religioner med exempelvis kyrkor (både som organisationer och byggnader) utan fungerar i form av nätverk, lösa grupper eller som förhållanden mellan kund-företagare eller lärjunge-guru. Religionens gränser kan då sägas ha blivit vagare, alternativt att religionen blivit mer flexibel.²⁸ Allt detta tyder på att detta spörsmål är mycket komplicerat. Det går inte att hävda att kulturernas utveckling följer samma lineära mönster överallt.

I förhållande till detta återförtrollande är dock min situation annorlunda än Babus. Min värld kan bli återförtrollad därför att den är avförtrollad medan Babus värld aldrig har blivit avförtrollad i samma utsträckning som min har. Skillnaden blir stor: För Babu är t.ex. andevärlden en verklighet som han betraktar från sin position, en position som Paul Ricoeur skulle beskriva som naiv. Som resultat av ett återförtrollande av världen kan också en västerlänning idag tro på exakt samma andar. Men tron på andarnas existens har genomgått en process som innehåller kritiska dimensioner. Tron på andevärlden, om den inte existerar som en helt parallell trosvärld har varit i kritisk kontakt med den naturvetenskapliga världsbilden.²⁹ Denna återförtrollning kan då beskrivas som "den andra naiviteten" (*la deuxième naïveté*).³⁰ Utifrån detta kan man betrakta sin tro i sådant som man inte kan grunda på naturvetenskapliga eller rationalistiska premisser med en viss eftertanke. Man kan då förstå och betrakta sin tro även från ett etisistiskt perspektiv vilket betyder att man kan ta distans till sin egen världsuppfattning. Å ena sidan minskar alltså återförtrollandeprocessen skillnaden mellan den moderna och den förmoderna världsbilden medan den å andra sidan skapar en betydlig kvalitativ skillnad mellan de två. Den kritiskt återförtrollade människan skulle kunna röra sig mellan världar och förändra perspektiv mellan den avförtrollade och återförtrollade världen. Man kan kanske även uppnå en situation där man kan nå "den andra naiviteten" också i förhållande till sin egen tillit till vetenskaplig forskning. En naiv tilltro till vetenskapen är på sitt sätt närmare en förtrollad värld än en återförtrollad värld formad av en andra naivitet i och med att även den naiva tilltron till vetenskapen saknar också de självkritiska momenten.

För att ytterligare problematisera Webers teori så har kritik riktats mot att själva moderniteten kan tolkas som en myt.³¹ Därmed blir avförtrollandeprocesser i sig själva processer som skapar myter om vetenskaplighet. I och med detta skapas nya former av förtrollning. Att se på moderniseringsprocessen som mytskapande och samtidigt verka inom en modern vetenskaplig världsbild leder till ett förhållande till det vetenskapliga som ”den andra naiviteten”. Denna naivitet som bygger på en kritisk så väl som självkritisk syn på modernitet kan i bästa fall också hjälpa till att förstå den andre som inte helt accepterar en västerländsk modern världsbild.

Lucien Lévy-Bruhl modifierade i sitt senare verk sin syn på skillnaderna mellan det moderna och det primitiva samhället. Enligt honom finns även i det moderna samhället ett tänkande som liknar det primitiva. Avgrunden mellan de två existerar således inte. Han kunde inte längre hävda att primitiv mentalitet existerar utan att alla kulturers tanke sätt är snarlika även om vissa kulturer innehåller mer av det mystiska och andra mindre.³²

Att se sig själv i den andre

Allt detta leder till den känsla av obekvämlighet som diskuterades i inledningen. I relation till vad jag förväntade mig så byggde kanske min känsla av obekvämlighet som aktiv deltagare i Babus helandeverksamhet mer på likheten mellan oss än på svårigheten att acceptera den andre. Och likheten är inte bara den som ligger närmast tillhands såsom att vi både arbetat i samma tanzaniska lutherska kyrka. Man kunde dock hävda att jag kände mig besvärad då jag såg att den kritiska typen av teologi som jag försökt plantera hos lokala studenter (jag kallades t.o.m. vid smeknamnet ”Nietzsche”) inte hade någon betydelse för Babu och inte heller alla mina f.d. akademiska kollegor vid det lokala universitetet. Alla jag frågade hade besökt Babu. Men min obekvämlighet byggde inte på sådant.

Som lärare och forskare som från min första akademiska uppsats och sedan dess under hela min karriär har arbetat med afrikansk religiositet är jag van vid att se hur de västerländska upplysningsidealerna är en svagare valuta i Afrika än vad man oftast antar. I bästa fall samlever den upplysta världsbilden parallellt med den förmoderna. För en afrikanist eller en missionsvetare är det därför inte alltför svårt att se den andre som annorlunda. Tvärtom, oftast ser en afrikanist och missionsvetare sig som en advokat för den andre mot den fördomsfulla västerländska blicken. I den senmoderna andan firar man i dessa discipliner snarare denna mångfald.

Däremot blir det obekvämt att se sig själv i den andre, att se sådana dimensioner

av sig själv som man gärna inte skulle vilja se. När den andre inte är den andre men representerar trosformer eller värden som man inte helt och hållet avvisar, men samtidigt ser som problematiska, blir relationen till den andre mer komplex – därför att den andre inte endast är den andre. Samtidigt som en analys som bygger på den beforskade människans livsvärld förutsätter en viss kontinuitet mellan forskaren och de människor som man undersöker blir förhållandet knepigt när kontinuiteten befinner sig helt eller delvis inom ett område som motsäger sådana kritiska principer som man använder i sin forskning. Samtidigt avslöjar ett sådant obehag dimensioner av forskarens egen världsbild som inte blivit tillräckligt genomtänkta. Man kan varken avvisa dem eller lyfta dem till nivån av ”den andra naiviteten”.³³ Hur ska jag egentligen lösa mitt förhållande vis-à-vis mirakler? Duger det verkligen att avvisa problematiken genom att gömma mig bakom min medicinska inkompetens som jag hittills gjort, genom att säga att jag inte har något sätt att verifiera eller falsifiera sådana påståenden? Hur skulle jag kunna tolka det existentiellt när jag möter en helare som inte fejkar men tror på vad han gör, när människor som jag känner sedan decennier tror att de blivit helade, samtidigt som jag vet att det finns människor som Babus kopp inte hjälpt? Och när jag både har svårigheter att inkludera sådana mirakler i min världsbild men också inte heller kan jag tolka dem rationalistiskt? Och när jag vill förbli öppen och förstående gentemot verklighetsuppfattningar som är kulturellt annorlunda än min egen? Så länge som jag själv har svårigheter att navigera mellan de förtrollade, avförtrollade och återförtrollade dimensionerna av min egen verklighetsuppfattning är det då överraskande att jag i mötet med mig själv genom den andre, även möter min egen svårhanterliga spegelbild av mig själv som forskare?

Noter

- 1 Ubwani, Zephania. 2011. 'Chartered aircraft firms increase flights to Loliondo'. *Business Daily*, 12 April. <<http://www.businessdailyafrica.com/Corporate-News/Chartered-aircraft-firms-increase-flights-to-Loliondo/-/539550/1142762/-/htxarpz/-/index.html>> Accessed 6 October 2011; Philemon, Lusekelo. 28 March 2011. 'Retired pastor suspends services to new patients.' <<http://www.ippmedia.com/frontend/index.php?l=27474>> Accessed 6 October 2011.
- 2 Deltagande observation 4 februari 2012 i Samunge samt audioinspelning.
- 3 Babu kikombe, 14–15: ”watu wananiuliza babu tunameza dawa kila siku kwa ajili ya kisukari, ukimwi, presha, sasa tukinywa dawa hii tunaweza kuendelea na vile vidonge ama tuache?... Na mimi nikamuuliza Mungu, akaniambia dawa hii wakiishakunywa inashika nafasi ya vile vidonge, sasa nasema hivi pia inategemea na imani yako. Ukiona imani yako ni haba endelea na vidonge.”

- 4 Mwakalinga, Atufigwege, *Unamtambuaje nabii?* Dar es Salaam 2011, s. 1; Intervju nr. 2 med Ambilikile Mwasapila, s. 4.
- 5 Intervju nr. 2 med Ambilikile Mwasapila. Om missionshistoria och den religiösa situationen i byn innan Babus helandetjänst se Vähäkangas, Mika, *Between Ghambageu and Jesus: The Encounter between Sonjo Traditional Leaders and Missionary Christianity*. Studia missiologica et oecumenica fennica 61. Helsinki: Luther-Agricola-Society 2008.
- 6 Intervju nr. 2 med Ambilikile Mwasapila, s. 5; Intervju nr. 5 med Ambilikile Mwasapila, s. 2.
- 7 Uppenbarad medicin betyder medicin som blivit uppenbarad av Gud. I flera afrikanska kyrkor, mest kyrkor som grundats av afrikaner själva tror man att vissa religiösa specialister kan ta emot uppenbarelsen gällande både epikris och tillverkning av medicin. Kanske det mest systematiska verksamheten gällande uppenbarad medicin, eller *médecine révélée* var i den Evangeliska Kyrkan i Kongo (Brazzaville). Se Åhman, Bertil, *Daniel Ndoundou: Väckelseledare i den Evangeliska Kyrkan i Kongo*. Uppsala: Uppsala University 2014, s. 93, 120, 214–216.
- 8 Intervju nr. 2 med Ambilikile Mwasapila, s. 5–6; Intervju med Mama Upendo (förändrat namn); Mwakalinga, *Unamtambuaje*, s. 4–5.
- 9 Osanjo, Tom, 'Drink This Herbal Cup: Churches Debate Healing Power of Pastor's "Miracle Cure"', *Christianity Today*, October 2011/ 1, s. 16. Jag besökte ett ställe inom byn där jag räknade 15 gravar. Längs vägen mot Samunge finns det flera andra ställen där de avlidna blivit begravna.
- 10 T.ex. *Majira* 12 March 2011, s. 5.
- 11 Se t.ex. *Nipashe* 28 March 2011, s. 4; *Nipashe* 30 April 2011, s. 4.
- 12 Se t.ex. Maluleke, Tinyiko, "Of Africanised Bees and Africanised Churches: Ten Theses on African Christianity", *Missionalia* 38:3 (2010), s. 372.
- 13 De kallas ofta emic och etic i antropologisk litteratur. Där drar man från lingvistik så att emic hänvisar till fonemik och etic till fonetik. För en typisk definition se t.ex. Eriksen, Thomas Hylland, *Ethnicity and Nationalism: Anthropological Perspectives*. 2nd edition. London: Pluto Press 2002, s. 12 fn. 1.
- 14 Kipling, Rudyard, "The White Man's Burden", 1899, <http://www.fordham.edu/halsall/mod/kipling.asp>, accessed 25 April 2014. Originaltext: "half-devil and half-child".
- 15 Man kan dock diskutera om dikten The White Man's Burden egentligen var ironi från Kiplings del eller inte. Talrika läsare under högkolonialtiden tog dikten, i alla fall, i största allvar.
- 16 Lévy-Bruhl, Lucien, *La mentalité primitive*. Paris: Librairie Félix Lacan 1925, s. 48–50, 93.
- 17 Intervju nr. 2 med Ambilikile Mwasapila, s. 9.
- 18 Weber, Max, "Wissenschaft als Beruf" (1919) i *Kleine Schriften und Vorträge – Max Weber: Gesammelte Werke*. Elektronisk version; "Die protestantische Etik und der Geist der Kapitalismus" (1920) in *Die Protestantismusschriften – Max Weber: Gesammelte Werke*. Elektronisk version.
- 19 Sandell, Lina, Svarta Sara (1882), <http://linasandell.blogspot.fi/2009/12/svarta-sara.html>, accessed 26 April 2014.
- 20 Lévy-Bruhl, *La mentalité primitive*, s. 503–504.
- 21 Lévy-Bruhl, *La mentalité primitive*, s. 504; Lévy-Bruhl, Lucien, *La mythologie primitive: Le monde mythique des australiens et des papous*. Paris: Librairie Félix Alcan 1935, s. xi, 160–161; Lévy-Bruhl, Lucien, *The Notebooks on Primitive Mentality*, Transl. Peter Riviere.

- Oxford: Basil Blackwell 1975, s. 99–100. För en förklaring om vad Lévy-Bruhl menar med participation se Evans-Pritchard, E.E., *Theories of Primitive Religion*, Oxford: Clarendon Press 1965, s. 84–86 och Luhmann, T.M., "How Do You Learn to Know that it is God Who Speaks?" in David Berliner & Ramon Sarró (red.), *Learning Religion: Anthropological Approaches*. New York & Oxford: Berghahn Books 2007, s. 96.
- 22 Evans-Pritchard, *Theories of Primitive Religion*, s. 43–44.
- 23 Heidegger, Martin, *Sein und Zeit*. 18e Auflage. Tübingen: Max Niemeyer Verlag 2001.
- 24 Se Gadamer, Hans-Georg, *Wahrheit und Methode: Grundzüge einer philosophischen Hermeneutik*. 2e Aufl. Tübingen: Mohr 1965.
- 25 Bourdieu, Pierre, "Participant Objectification", *Journal of the Royal Anthropological Institute* 9 (2003), s. 287–288: "He... should refer continually to his own experience but not, as is too often the case, even among the best researchers, in a guilty, unconscious, or uncontrolled manner." Se även s. 288–292.
- 26 För mer om missionsvetenskapens läge och roll idag se Vähäkangas, Mika, "The Future of Missiologies", in *Walking Humbly with the Lord: Church and Mission Engaging Plurality*, Viggo Mortensen and Andreas Østerlund Nielsen (red.), s. 217–229. Grand Rapids, MI: Eerdmans, 2010.
- 27 Bauman, Zygmunt, *Intimations of Postmodernity*. London: Routledge 1992, s. x–xi; Bauman, Zygmunt, *Postmodern etik*. Göteborg: Daidalos 1995, s. 45; Jenkins, Richard, "Disenchantment, Enchantment and Re-Enchantment: Max Weber at the Millennium", *Max Weber Studies* 1 (2000), s. 11–32; Prado, José Hernández, "Max Weber y la racionalización, desmagificación y remagificación del mundo", *Temas* 7 (1994), 7–17; Weber, "Wissenschaft als Beruf", s. 554–555.
- 28 Ett bra exempel om sådant är coaching eller mindfulness som både är i grund och botten religiösa fenomen men som tillämpats till den kommersiella miljön. Se Hornborg, Anne-Christine, *Coaching och lekmanaterapi – en modern väckelse*. Falun: Dialogos 2012. Om hur religionen blivit flexibel se Taira, Teemu, *Notkea uskonto*. Turku: Eetos 2006.
- 29 Om parallella religiösa system se Schreiter, Robert, *Constructing Local Theologies*. London: SCM Press 1985, s. 148.
- 30 Ricoeur, Paul, *The Symbolism of Evil*. Boston: Beacon Press 1969, s. 348–353.
- 31 Se Jenkins, Disenchantment, s. 13.
- 32 Lévy-Bruhl, *The Notebooks*, 100–101, 104; Luhmann, "How Do You Learn to Know", s. 97. Se även Bourdieu, "Participant Objectification", s. 286: "The anthropologist who does not know himself, who does not have an adequate knowledge of his own primary existence in the world, puts the primitive at a distance because he does not recognize the primitive, pre-logical thought in himself."
- 33 Se Bourdieu, "Participant Objectification", s. 285, 286

Referenser

Otryckta

Nio inspelade och transkriberade intervjuer med Ambilikile Mwasapila 01.02.2012–04.02.2012
 Babu kikombe: Inspelad och transkriberad observation av Mwasapila's helandesession 04.02.2012
 Mama Upendo (bytt namn): Inspelad och transkriberad intervju med Mwasapilas första patient 04.02.2012

Litteratur

- Bauman, Zygmunt. *Intimations of Postmodernity*. London: Routledge 1992.
- Bauman, Zygmunt. *Postmodern etik*. Göteborg: Daidalos 1995.
- Bourdieu, Pierre, "Participant Objectification", *Journal of the Royal Anthropological Institute* 9 (2003), s. 281–294.
- Eriksen, Thomas Hylland. *Ethnicity and Nationalism: Anthropological Perspectives*. 2nd edition. London: Pluto Press 2002.
- Evans-Pritchard, E.E. *Theories of Primitive Religion*, Oxford: Clarendon Press 1965.
- Gadamer, Hans-Georg. *Wahrheit und Methode: Grundzüge einer philosophischen Hermeneutik*. 2e Aufl. Tübingen: Mohr 1965.
- Heidegger, Martin. *Sein und Zeit*. 18e Auflage. Tübingen: Max Niemeyer Verlag 2001.
- Hornborg, Anne-Christine. *Coaching och lekmanaterapi – en modern väckelse*. Falun: Dialogos 2012.
- Jenkins, Richard, "Disenchantment, Enchantment and Re-Enchantment: Max Weber at the Millennium", *Max Weber Studies* 1 (2000), s. 11–32.
- Kipling, Rudyard, "The White Man's Burden", 1899, <http://www.fordham.edu/halsall/mod/kipling.asp>, accessed 25 April 2014.
- Lévy-Bruhl, Lucien. *La mentalité primitive*. Paris: Librairie Félix Alcan 1925.
- Lévy-Bruhl, Lucien. *La mythologie primitive: Le monde mythique des australiens et des papous*. Paris. Librairie Félix Alcan 1935.
- Lévy-Bruhl, Lucien. *The Notebooks on Primitive Mentality*, Transl. Peter Riviere. Oxford: Basil Blackwell 1975.
- Luhrmann, T.M., "How Do You Learn to Know that it is God Who Speaks?" i David Berliner & Ramon Sarró (red.), *Learning Religion: Anthropological Approaches*, s. 83–101. New York & Oxford: Berghahn Books 2007.
- Majira* Februari-Juni 2011.
- Maluleke, Tinyiko, "Of Africanised Bees and Africanised Churches: Ten Theses on African Christianity", *Missionalia* 38:3 (2010), s. 369–379.
- Mwakalinga, Atufigwege. *Unamtambua je nabii? Dar es Salaam* 2011.
- Nipashe* Februari-Juni 2011.
- Osango, Tom, "Drink This Herbal Cup: Churches Debate Healing Power of Pastor's "Miracle Cure"", *Christianity Today*, October 2011/ 1, s. 16.
- Philemon, Lusekelo. 28 March 2011. 'Retired pastor suspends services to new patients.' <<http://www.ippmedia.com/frontend/index.php?l=27474>> Accessed 6 October 2011.
- Prado, José Hernández, "Max Weber y la racionalización, desmagificación y remagificación del mundo", *Temas* 7 (1994), 7–17.
- Ricoeur, Paul. *The Symbolism of Evil*. Boston: Beacon Press 1969.
- Sandell, Lina, Svarta Sara (1882), <http://linasandell.blogspot.fi/2009/12/svarta-sara.html>, accessed 26 April 2014.
- Schreier, Robert. *Constructing Local Theologies*. London: SCM Press 1985.
- Taira, Teemu. *Notkea uskonto*. Turku: Eetos 2006.
- Uwani, Zephania. 2011. 'Chartered aircraft firms increase flights to Loliondo'. *Business Daily*, 12 April. <<http://www.businessdailyafrica.com/Corporate-News/Chartered-aircraft-firms-increase-flights-to-Loliondo/-/539550/1142762/-/htxarpz/-/index.html>> Accessed 6 October 2011.
- Weber, Max, "Wissenschaft als Beruf" (1919) i *Kleine Schriften und Vorträge – Max Weber: Gesammelte Werke*. Elektronisk version.

- Weber, Max, "Die protestantische Etik und der Geist der Kapitalismus" (1920) in *Die Protestantismusschriften – Max Weber: Gesammelte Werke*. Elektronisk version.
- Vähäkangas, Mika. *Between Ghambageu and Jesus: The Encounter between Sonjo Traditional Leaders and Missionary Christianity*. Studia missiologica et oecumenica fennica 61. Helsinki: Luther-Agricola-Society 2008.
- Vähäkangas, Mika, "The Future of Missiologies", in *Walking Humbly with the Lord: Church and Mission Engaging Plurality*, Viggo Mortensen and Andreas Østerlund Nielsen (red.), s. 217–229. Grand Rapids, MI: Eerdmans, 2010.
- Åhman, Bertil, *Daniel Ndoundou: Väckelseledare i den Evangeliska Kyrkan i Kongo*. Uppsala: Uppsala University, 2014.

Gustaf Östberg

Mentalitet och riskhantering¹

Ställningstaganden till risk och beslutsfattande vid riskhantering är bundna till ett antal förutsättningar som var för sig eller tillsammans kan avgöra utfallet:

- uppfattningen av den verklighet det gäller
- deterministisk eller probabilistisk inställning
- kreativitet vid analyser

Därtill kommer mentaliteten hos dem som medverkar vid bedömningar av riskers värde och betydelse.

Mentaliteten i fråga kan vara personligt individuell men också beroende av sociala omständigheter. Den kan sålunda ha ett mer eller mindre beroende av ideologier av skilda slag, av samhällelig eller individuell etik samt av ekonomiska intressen och rådande maktförhållanden i det system det hela ingår i.

Det finns flera olika språkligt skilda betydelser av termen *mentalitet* i ordböcker och encyklopedier såsom 'anda', 'gemyt', 'hjärtegrund', 'håg', 'karaktär', 'läggning', 'sinnelag', 'mentalt tänkesätt', 'psykisk läggning', 'sinne', 'sinnelag', 'sinnesförfattning', 'sinnes(in-)riktning', 'själsliv', 'själsläggning', 'själslig beskaffenhet', 'själstillstånd'. I följande utläggning om inverkan av mentalitet på beslutsfattande vid riskhantering torde 'läggning' vara tillräckligt betecknande för det som avses. Därmed utesluts inte andra språkbruk.

Dessutom finns det antagligen metaforiska uttryck för begreppet. För övrigt finns det väl åtskillig skönlitteratur liksom skådespel som handlar om och belyser *mentalitet*.

Sist och slutligen är det dock enskilda människors egna erfarenheter av *mentalitet* som betyder mest för förståelsen av begreppet när detta av någon anledning förs på tal.

De drag av mentalitet hos riskhanterare som man i första hand kan märka torde för de flesta vara vederbörandes yttre beteenden och attityder. Därigenom blir man inte alltid varse de mer betydelsefulla bakomliggande värderingarna och motiven. I värsta fall utnyttjas detta förhållande av maktörstande besluts-

fattare som lärt sig att framträda med en mentalitet som döljer deras egentliga motsatta värderingar.

I många grupperingar inom såväl näringslivet som samhällsorganisationer finns det nog tillräckligt med läromästare för detta ändamål som kan vidarebefordra Machiavellis och Orwells budskap.

Här bör det kanske tilläggas att hänvisningar till klassisk litteratur med avseende på riskhantering inte behöver vara ovidkommande. Ett exempel är sålunda vissa diskussioner i USA angående ett projekt inom kärnkraftsteknologin beträffande riskernas omfattning och betydelse. I ett av de kritiska inläggen talades det då om projektet som ett "faustian bargain".

Veterligen innebar inte detta att man gick så långt att man ville utpeka någon bestämd Mefistofeles. Vad man menade var att projektets nytta var så stor att man borde kunna ta risken att kosta på sig att förlora andra sammanhängande värden som dittills ansett vara etiskt sett oundgängliga. Möjligen rörde sig detta om spridning av radioaktivitet från kärnvapen.

En särskild svårighet när det gäller att åskådliggöra och påtala mentaliteter och deras betydelse för riskhantering är att deras roll ofta är omedveten. Mentaliteterna skiljer sig alltså från andra hithörande begrepp såsom ideologier och idéer. De utgår sålunda från föreställningar i sammanhanget som inte fordrar någon närmare tankeverksamhet utan uppfattas som självklarheter i form av normer eller mönster.

Till detta förhållande bidrar att mentaliteterna uppträder kollektivt i sociala kretsar. Deras innebörder av olika slag får därigenom en betydelse vid riskhantering att beteckna bedömningar och beslut som "rätta" och "förnuftiga". En följd av detta gör att själva beteendet med tiden kan leda till att mentaliteters ursprungliga värdegrund blir förstärkt. Därtill kommer att de kan bli alltmer trögrörliga.

Vagheten och tvetydigheten i innebörden av termen *mentalitet* leder till att ytterligare begrundan av själva begreppet lätt spårar ur och hamnar bland närliggande socialpsykologiska företeelser, framför allt betydelsen av riskbedömares och riskhanterares personligheter. Sådana avvikelser från ett strikt filosofiskt tänkande skall väl inte här behöva uteslutas som bidrag till förståelsen av begreppet *mentalitet* i form av betraktelser över mer eller mindre vardagliga erfarenheter.

Detta anförs här enbart som ett kort omnämnande vilket inte skall förstås som något av mindre vikt än det som behandlats mer ingående i det föregående. Anledningen till att så är fallet är närmast att de personlighetsdrag det rör sig om i detta sammanhang fordrar särskilda insikter som ännu inte har varit tillgängliga.

Till det man sålunda skulle önska sig för att kunna ge en vederhäftig framställning av personligheters inverkan på bedömning och hantering av risker av de slag det här är fråga om hör erfarenheter av typiska fall. Vad det då kan handla om är sådant som förekommit i föregående essäer om tillfällig dumhet och skenbart förnuft.¹ Den hänvisning som tidigare gjorts till skönlitteratur har sin giltighet även beträffande personligheter hos människor i deras roller när det gäller risk.

Utan att föregripa klargörande fynd av personligheters betydelse i föreliggande sammanhang torde det vara tänkbart att hitta exempel på beteenden och egenskaper med anknytning till personligheter med avseende på deras värdegrunder och moral av följande slag:

benägenhet att ta risker; gambler
 fatalism; ”det spelar ingen roll vad man beslutar”
 likgiltighet inför följder av risker; cynism
 betänksamhet mot risktagande
 pragmatism med tanke på egna eller andras intressen
 sangviniskhet; ”det ordnar sig alltid”
 prestige; att framstå som en kvalificerad beslutsfattare
 överdriven optimism
 intellektuell lathet
 bristande respekt för sakkunskap
 överdriven misstro till information
 känslighet för stress och strain vid riskhantering
 brist på allvar; ”axelryckare”
 oberättigad determinism
 otillräcklig ansvarsmedvetenhet
 överskattning av egna förmågan beträffande riskhantering
 etc, etc

Denna lista av personligheter med tänkbar anknytning till mentaliteter av betydelse för riskhantering skall givetvis inte uppfattas som en motsvarighet till Linnés flora för klassificeringar i botaniken med dess strikta systematik. När det gäller personligheter med särskiljande psykologiska och moraliska kännetecken måste bedömningar av deras betydelse för riskhantering ske med hänsyn till bland annat sociologiska omständigheter som i sin tur är vanskliga att identifiera och värdera. Inför de mångsidiga och sammansatta sådana förhållanden som ofta råder i svåra fall av riskhantering bör man sålunda besinna innebörden av Montaignes essä *Om bristen på beständighet i våra handlingar*.²

Särskilt krävande vid hänsynstagande till mentaliteter vid riskhantering torde det vara att dessutom beröra möjligheter av ondska vid bedömning och beslutsfattande. Redan att överhuvudtaget föra denna sida av det hela på tal fordrar att det erkänns att ondska kan vara något verkligt i den mänskliga tillvaron som alltså inte utan vidare bör förbigås i en betraktelse över riskhantering eller uppfattas som ett slags inbillning hos ett fåtal sinnessjuka personer för att inte nämna rena monster.

Det som här skall framföras om ondska är huvudsakligen vissa begreppsmässiga innebörder av ondska som varit föremål för allvarligt tänkande alltsedan Platon och Sokrates och varit uppmärksammade på senare tid mot bakgrunden av ondskefulla händelser i världspolitiken.³

Med gängse vetenskaplig terminologi rör det sig då beträffande riskhantering om vad som kallas den instrumentella ondskan, det vill säga att man medvetet gör något ont för att uppnå ett visst syfte. Det är i sådana fall inte ändamålet som innebär ondskan utan medlen. Det personliga kan därmed gälla vederbörandes inställning till den risk det är fråga om, exempelvis dess ideologiska karaktär. Bedömningarna och besluten leder därmed till ställningstaganden som kan vara beroende av personlighetsegenskaper.

Tilläggas bör att rådande föreställningar om ondskan innebär att den inte kan tillskrivas enstaka personer som skulle skilja sig från flertalet. Man talar i stället om att alla människor har möjlighet att göra såväl gott som ont. Det bestämmande är hur denna möjlighet tillämpas i praktiken.

Att på detta sätt hänföra frågan om betydelse av mentalitet på riskhantering till vederbörande personers individuella egenskaper kan alltså inte utan vidare leda till en slutsats i form av rekommendationer beträffande enkla åtgärder. Även om man kan hänföra inflytandet på bedömningar och beslutsfattanden av inblandade personers värdegrund och beteende enligt något negativt av det som förekommer i ovanstående lista är det knappast möjligt att motverka denna inverkan genom sedvanliga anmärkningar och direktiv vid riskhantering.

Vad man annars skulle kunna önska sig vore väl att anlita något slags ”djävulens advokater” med uppgift att åtminstone hålla sådana personer på avstånd. När detta inte går för sig får man gå mer försiktigt fram. Särskilt viktigt är det då att man inser att mentalitet inte bara är en individuell företeelse utan också spelar en kollektiv roll. Till listan av betydelsefulla personlighetsegenskaper kan man därför tillägga benägenheten hos många att i brist på egen insikt i sakproblemet i fråga ansluta sig till en betydelsefull person i sammanhanget. Detta så kallade flockbeteende är förvisso välkänt i statsvetenskapen som en svärbemästrad hämning för förnuftigt ställningstagande i större församlingar.⁴

I ett läge vid riskhantering då detta dilemma blir uppenbart återstår dock

tyvärr enligt det nu sagda att en verklig hänsyn till annat än vad man på tekniskt håll kallar det sakliga fordrar större förståelse än vanligt för tillämpning av det psykologiska i sammanhanget. Detta i sin tur kräver större respekt för humaniora i allmänhet än det vanliga vid riskhantering av det slag som det här är fråga om.

Som angivits inledningsvis utgår denna essä från vissa betraktelser över riskhantering som ingått i en tidigare text om förnuft i sådana sammanhang där somligt lämnats öppet för vidare behandling.¹ I likhet med den nämnda föregångaren i avseende på omfattningen av det hela återstår nu i ovanstående utläggningar en och annan företeelse som är värd ytterligare begrundan i det som härmed följer.

Ett spörsmål som sålunda bör beaktas är hur det kan komma sig att det trots alla svårigheter och vanskligheter vid riskhantering ändå är så vanligt att många tekniska system fungerar utan haverier eller katastrofala missöden. Förvisso har detta förhållande sedan länge uppmärksammats av teoretiker och då fått en särskild benämning, nämligen *autopoiesis*.⁵ Detta begrepp har ursprungligen tillkommit för att känneteckna levande system med en utvecklad organisation som gjort det möjligt för dem att överleva under svåra förhållanden utan att förfalla genom så kallad desintegrering.

Maskiner skulle i princip kunna uppträda på motsvarande sätt. Att så inte sker utan vidare beror på att deras konstruktion är deterministiskt grundad på teknologins föreställningar om deras funktion. För fullständighets skull skall det nämnas att vissa tillämpningar av detta begrepp på annat än enkla levande system har ifrågasatts.⁶

Som en återblickande avslutning torde det här vara på sin plats att framhålla att de ovan berörda omständigheterna med bäring på mentalitet inte är fristående utan beroende av varandra. Detta innebär att enskilda riskhanterares värderingar och beteenden kan synas vara egensinniga medan de i själva verket är präglade av den omgivande mentaliteten. Omvänt kan en viss mentalitet ha sin grund i inflytelserika och maktsträvande individers personligheter.

En följd av ett sådant förhållande är att bedömning och beslutsfattande vid riskhantering av allmän betydelse bland annat kan komma att bli påverkat av en benägenhet för en besvärande kollegialitet som i sin tur leder till inskränkta perspektiv och inriktning på egenlyttiga ställningstaganden. En utpräglad form av detta är för övrigt ett slags yrkesmässigt revirtänkande som utesluter personer som av denna anledning anses sakna behörighet för hantering av den risk det är fråga om. Ytterligare ett försvärande drag vid hantering av risker i stora system kan vara deras mångsidighet och invecklade sammansättning av särartade företeelser. En djupgående analys av sådana fall har en gång utmynnats

i slutordet: ”Det som är nyttigt är alltid oklart.”⁷

Avslutningsvis skall här erinras om hänvisningarna till många klassiska tänkare med såväl praktisk erfarenhet som teoretisk klokskap med bäring på riskhantering i min essä i Vetenskapssocietetens årsbok 2013.¹ Som ett sista bidrag till tolkningen av deras lärdomar i detta ämne hör här att det vore fåfängt att tro på en möjlighet att utveckla ett fullkomligt schematiskt system för riskhantering av det slag som det varit fråga om i det föregående. Snarare gäller det att vara vaksam på den ofta förekommande benägenheten att låta hanteringen av en viss risk utgå från och bedrivs med systematiska scheman utan hänsyn till enskildheter med olikartade betydelser och innebörder så som påtalats i denna essä. Det finns sålunda en överordnad risk att behöva hantera detta på så kallad metanivå utöver vad som är det egentliga föremålet för det hela.

Schematisering vid riskhantering kan inte sällan innebära att företrädare för enskilda anknutna discipliner anser sig ha företräde framför vissa andra vid bedömning av den så kallade verkligheten och därmed följande slutsatser. Därigenom kommer det annars behövliga tvärvetenskapliga i skymundan för att inte tala om helheten.

I utpräglade fall påminner ett sådant beteende om antikens Rom där augurernas ställningstagande var oantastliga i och med deras teologiska förankring. Detta tyder på att schematisering kanske är den mest betydande mentaliteten vid riskhantering.

Här vore det för övrigt nog på sin plats att ställa frågan om man inte borde tänka efter ifall det inte i nutiden också finns något auguralt i riskhantering som kanske kunde ge anledning till motsvarande betraktelse i framtiden. Ett sådant exempel kunde vara våra kommande generationer som skulle kunna ha anledning att undra över beslut i våra dagar angående slutförvar av använt kärnreaktorbränsle under upp till 100 000 år. Enligt det ovan framförda om schematisering fordrar dock detta en mer än vanlig vidsynthet.

Att kunna utöva vidsynthet i de sammanhang det här gäller kräver således en förmåga som växlar med de personligheter som medverkar och inverkar i olika skeden vid en riskhantering. Det räcker emellertid inte med gynnsamma individuella förutsättningar. Det behövs också i hög grad en understödjande mentalitet i omgivningen som helhet bestående av personer med skilda värderingar och verklighetsuppfattningar. Därmed torde något av det mest väsentliga i denna essä om mentalitet och riskhantering ha framförts så kortfattat som möjligt.⁸

Noter

- 1 Denna essä ansluter till en tidigare något liknande utläggning rörande förnuft vid riskhantering: Östberg, G.: Om riktigt och skenbart förnuft vid riskhantering, Vetenskaps-societetens årsbok 2013, s. 152–163.
- 2 Montaigne, M. de: *Essayer*, översättning av Jan Stolpe; Atlantis, Stockholm, bok 2, s. 3 ff.
- 3 Svendsen, L. F. H.: *Ondskans filosofi*; Natur och Kultur, Stockholm 2004.
- 4 Lundquist, L.: Metafor förekommande i opublicerade inlägg.
- 5 Maturana, H.R. & Varela, F.J.: *Autopoesis and Cognition*; Dordrecht, Reidel, 1980.
- 6 *Autopoesis* En introduktion til Niklas Luhmanns verden af systemer, Førlaget politisk revy, København, 1992.
- 7 Stengers, I.: belgisk filosof. Citat av opublicerat diskussionsinlägg, återgivet på en vägg i perrongen på tunnelbanestationen Universitetet i Stockholm. Se även: Stengers, I.: Do We Know How to Read Messages in the Sand? *Diogenes* 43:1, No 169, Spring 1995, s. 179–195.
- 8 Flera värdefulla bidrag till innehållet har tacksamt mottagits från framlidne Berndt Brehmer, tidigare professor i psykologi vid Uppsala universitet och prorektor för Försvarshögskolan; Klas Cedervall, professor emeritus i vattenbyggnad på KTH; framlidne Lennart Lundquist, professor emeritus i statsvetenskap vid Lunds universitet samt Bo Rydner, konsult i management och företagsutveckling, Malmö.

Denna text finns i elektronisk form i *Tidskrift för politisk filosofi* (webbadress: www.bokforlagetthales.se/politiskfilosofi), nr 2, årgång 2014, och återges här med dess medgivande.

Vetenskapssocieteten i Lund

2014

Styrelse

Präses: *Jesper Svartvik*

Vice präses: *Anders Sigrell*

Sekreterare: *David Dunér*

Vice sekreterare: *Max Liljefors*

Skattmästare: *Christer Denrell*

Ledamöter: *Marie Källkvist, Karin Salomonsson, Irma Silfverschiöld, Olof Åshuvud*

Suppleanter: *Henrik Rahm, Karl Johan Lundkvist, Lars-Erik Skjutare*

Redaktionskommitté för Skånsk senmedeltid och renässans

Ordförande: *David Dunér*

Sekreterare: *Göte Paulsson*

Medlemmar: *Bengt Danielsson, Elisabet Göransson, Mats Riddersporre, Mats Roslund, Thomas Rydén, Sten Skansjö, Elsa Trolle Önnerfors*

Årsboksredaktör

Henrik Rahm

Revisorer: *Magnus Lagnevik, Ulrika Lindstedt*

Suppleanter: *Lars Söderström, Håkan Rylander*

Hedersledamöter

Andrén, Carl-Gustaf, f. 22, 61, professor, f.d. universitetskansler

Bexell, Göran, f. 43, 89, professor, f.d. präses

Bringéus, Nils-Arvid, f. 26, 65, professor, f.d. präses

Odén, Birgitta, f. 21, 58, professor

Österberg, Eva, f. 42, 75, professor

Nyinvalda ledamöter

Vid vårmötet 2014 invaldes följande inländska arbetande ledamöter

Kerstin Enflo, f. 78, docent

Wiebke Kolbe, f. 64, professor

Katarina Lundin, f. 73, docent

Björn Magnusson Staaf, f. 62, docent

Jan-Henrik Nilsson, f. 61, docent

Tom O'Dell, f. 62, professor

Tobias Olsson, f. 73, professor

Maria Persson, f. 70, docent

Helena Sandberg, f. 69, docent

Stiftande ledamöter

Alfredson, Ulf, f. 23, 89, advokat
 Althin, Anders, f. 44, 83, direktör
 Andersson, Bengt L., f. 44, 12, direktör
 Arnold, Otto von, f. 50, 02, civilekonom
 Asklund, Lars, f. 42, 03, arkitekt SAR
 Burgman, Torsten, f. 25, 90, fil. dr
 Cavalli-Björkman, Hans, f. 28, 83, bankdirektör
 Denrell, Christer, f. 40, 03, direktör
 Ehrensvärd, Jörgen, f. 32, 84, greve
 Fernström, Elisabeth, f. 51, 02, med. dr h c
 Gyllenkrok, Nils, f. 48, 88, friherre
 Janson, Rolf G., f. 25, 87, direktör
 Jerenäs, Hans, f. 38, 03, grosshandlare
 Johansson, Carl Gustav, f. 37, 86, direktör
 Kamprad, Ingvar, f. 26, 69, direktör
 Larsén, Carlhåkan, f. 38, 02, fil. mag.
 Leithner, Christina von, f. 41, 95, friherrinna
 Lilliehöök, Lennart, f. 24, 75, verkst. direktör
 Lindblad, Per, f. 29, 81, direktör
 Lindeberg, Sven-Ola, f. 28, 11, fil. dr
 Lindskog, Bengt I., f. 29, 95, professor
 Lundström, Åge, f. 44, 94, bankdirektör
 Luthersson, Peter, f. 54, 03, docent
 Marklund, Kari, f. 38, 92, landshövding
 Palm, Göran, f. 33, 83, bankdirektör
 Ramel, Gustaf, f. 56, 02, friherre
 Rausing, Birgit, f. 24, 85, fru
 Rausing, Hans, f. 26, 63, direktör
 Sahlberg, Karl-Erik, f. 28, 95, direktör
 Schwerin, Carl Johan von, f. 71, 08, lantmästare
 Silfverschiöld, Irma, f. 37, 83, friherrinna
 Silfverschiöld, Nils, f. 61, 13, friherre
 Skjutare, Lars-Erik, f. 52, 08, bankdirektör
 Thulin, Lars, f. 40, 99, direktör
 Tornberg, Hans, f. 41, 83, advokat
 Trolle-Bonde, Gustaf, f. 43, 77, greve
 Wachtmeister, Carl Gustaf, f. 49, 03, greve

Wessman, Gunnar, f. 28, 75, verkst. direktör
 Åshuvud, Olof, f. 31, 94, direktör

Arbetande ledamöter

A. INLÄNDSKA

Aggestam, Karin, f. 65, 06, professor
 Ahlström, Torbjörn, f. 65, 10, professor
 Akujärvi, Johanna, f. 73, 13, docent
 Alm, David, f. 69, 10, docent
 Andersson, Fredrik, f. 68, 06, professor
 Andersson, Helen, f. 59, 01, docent
 Andersson, Lars Gustaf, f. 60, 05, professor
 Andersson, Lars M., f. 61, 02, universitetslektor
 Andersson Djurfeldt, Agnes, f. 73, 12, docent
 Appelros, Erica, f. 64, 06, docent
 Balkenius, Christian, f. 66, 10, professor
 Bauhn, Per, f. 60, 04, professor
 Bergman, Kerstin, f. 70, 10, docent
 Brinck, Ingar, f. 64, 06, professor
 Burenhult, Niclas, f. 69, 10, docent
 Carling, Gerd, f. 71, 10, docent
 Cederlund, Johan, f. 63, 98, fil. dr
 Christensen, Lisa, f. 62, 09, professor
 Christensson, Jakob, f. 65, 02, docent
 Cronqvist, Marie, f. 73, 13, docent
 Dahlman, Christian, f. 70, 13, professor
 Delsing, Lars-Olof, f. 59, 98, professor
 Dunér, David, f. 70, 08, professor
 Egerland, Verner, f. 66, 01, professor
 Elleström, Lars, f. 60, 96, professor
 Eneroth, Kristina, f. 62, 98, docent
 Falk, Cecilia, f. 60, 98, professor
 Falkheimer, Jesper, f. 70, 12, professor
 Forslid, Torbjörn, f. 62, 12, professor
 Granfeldt, Jonas, f. 71, 10, professor
 Gullberg, Marianne, f. 64, 11, professor
 Gulz, Agneta, f. 63, 09, professor
 Hagström, Charlotte, f. 65, 11, docent

Halldenius, Lena, f. 67, 12, professor
 Harrison, Dick, f. 66, 01, professor
 Heberlein, Ann, f. 70, 11, teol. dr
 Hedling, Olof, f. 62, 11 docent
 Henning, Martin, f. 78, 11, docent
 Holmberg, Gustav, f. 67, 06, fil. dr
 Holmer, Arthur, f. 66, 02, docent
 Holmqvist, Kenneth, f. 64, 09, docent
 Holsanova, Jana, f. 62, 08, docent
 Jirström, Magnus, f. 60, 10, professor
 Jonsson, Bibi, f. 60, 06, professor
 Jönsson, Håkan, f. 71, 07, professor
 Jönsson, Lars-Eric, f. 61, 10, professor
 Jönsson, Mats, f. 60, 08, docent
 Kaiserfeld, Thomas, f. 64, 12, professor
 Kander, Astrid, f. 62, 08, professor
 Klintman, Mikael, f. 68, 09, professor
 Kronsell, Annica, f. 59, 09, professor
 Källkvist, Marie, f. 67, 07, docent
 Liljefors, Max, f. 63, 13, professor
 Lundell, Patrik, f. 69, 10, docent
 Lundgren, Svante, f. 60, 12, docent
 Lundquist, Karl-Johan, f. 59, 05, professor
 Malm, Thomas, f. 60, 13, professor
 Manninen, Satu, f. 68, 11, professor
 Moodysson, Jerker, f. 75, 10, docent
 Mortensen, Anders, f. 59, 03, fil. dr
 Nergelius, Joakim, f. 62, 00, professor
 Neuhaus, Sinikka, f. 68, 10, teol. dr
 Nilsén, Per, f. 67, 12, docent
 Noll, Gregor, f. 64, 12, professor
 Norberg, Claes, f. 60, 99, professor
 Olsson, Erik J., f. 64, 07, professor
 Otterbeck, Jonas, f. 65, 10, docent
 Persson, Johannes, f. 68, 06, professor
 Petersson, Bo, f. 60, 00, professor
 Rahm, Henrik, f. 63, 11, docent
 Raudvere, Catharina, f. 60, 96, professor

Resic, Sanimir, f. 64, 08, docent
 Rosenkvist, Henrik, f. 65, 11, docent
 Röcklinsberg, Helena, f. 69, 07, teol. dr
 Salomonsson, Karin, f. 59, 05, docent
 Sarsenov, Karin, f. 68, 10, docent
 Scheuer, Blazenka, f. 67, 09, teol. dr
 Schiöler, Niklas, f. 64, 09, docent
 Sigrell, Anders, f. 61, 09, professor
 Stenberg, Leif, f. 59, 03, professor
 Sundin, Olof, f. 68, 10, professor
 Svartvik, Jesper, f. 65, 04, professor
 Tenngart, Paul, f. 72, 10, docent
 Törnquist-Plewa, Barbara, f. 60, 00, professor
 Vähäkangas, Mika, f. 68, 13, professor
 Wallengren, Ann-Kristin, f. 59, 07, professor
 Wengelin, Åsa, f. 68, 05, docent
 Zander, Ulf, f. 65, 03, professor
 Zetterholm, Karin, f. 67, 08, docent
 Zillén, Erik, f. 60, 03, docent
 Zlatev, Jordan, f. 65, 08, professor

B. UTLÄNDSKA

Duvall-Hargrove, Nancy, 92, professor
 Geisler, Ursula, f. 64, 04, Dr Phil
 Kaszinska, Maria, 91, professor
 Liepe, Lena, f. 62, 03, professor
 Salomon, Patrick, 04, professor

Seniorer

Aarnio, Aulis, f. 37, 83, professor
 Albertz, Rainer, f. 43, 93, professor
 Ambjörn, Lena, f. 58, 04, professor
 Andersson, Hans, f. 36, 87, professor
 Andréén, Anders, f. 52, 91, professor
 Arwidi, Olof, f. 42, 94, professor
 Baldwin, Peter, f. 56, 04, professor
 Banton, Michael, f. 26, 72, professor
 Battail, Jean François, f. 39, 93, professor

Berggren, Lars, f. 51, 96, professor
 Berggren, Lars, f. 51, 05, professor
 Bergholtz, Gunnar, f. 43, 89, professor
 Berglund, Birgitta, f. 54, 08, docent
 Beskow, Per, f. 26, 80, docent
 Bjerke, Björn, f. 41, 80, professor
 Björling, Fiona, f. 44, 81, professor
 Blomqvist, Göran, f. 51, 94, vd
 Blomqvist, Jerker, f. 38, 75, professor
 Blomqvist, Karin, f. 54, 97, professor
 Bogdan, Michael, f. 46, 84, professor
 Bohlin, Folke, f. 31, 74, professor
 Borgehammar, Stephan, f. 58, 05, professor
 Bornäs, Göran, f. 35, 74, docent
 Bosson, James, f. 33, 74, professor
 Boyer, Régis, f. 32, 75, professor
 Bramstång, Gunnar, f. 32, 75, professor
 Broberg, Gunnar, f. 42, 91, professor, f.d. præsens
 Brohed, Ingmar, f. 40, 81, professor, f.d. præsens
 Brückner, Wolfgang, f. 30, 79, professor
 Callmer, Johan, f. 45, 84, professor
 Capelle, Torsten, f. 39, 88, professor
 Carlsson, Gösta, f. 19, 59, professor
 Carlsson Wetterberg, Christina, f. 50, 95, professor
 Christensen, Johnny, f. 30, 68, professor
 Christie, Nils, f. 28, 74, professor
 Cinthio, Erik, f. 21, 61, professor
 Clarke, Helen, f. 39, 88, Senior lecturer
 Collin, Sven-Olof, f. 57, 98, professor
 Durovic, Lubomír, f. 25, 74, professor
 Eckerdal, Lars, f. 38, 76, biskop
 Edgren, Lars, f. 53, 95, professor
 Egonsson, Dan, f. 56, 00, professor
 Ek, Sven, f. 31, 71, professor
 Ekberg, Lena, f. 54, 96, professor
 Ekerot, Lars-Johan, f. 42, 95, docent
 Ekholm-Friedman, Kajsa, f. 39, 87, professor
 Elmroth, Ingvar, f. 28, 80, docent

Engman, Max, f. 45, 94, professor
 Ersgård, Lars, f. 47, 95, professor
 Eyben, Bo von, f. 46, 90, professor
 Fernlund, Siegrun, f. 37, 85, docent
 Fisiak, Jacek, f. 36, 81, professor
 Fogelmark, Staffan, f. 39, 80, professor
 Folkestad, Göran, f. 52, 99, professor
 Friedman, Jonathan, f. 46, 97, professor
 Frykman, Jonas, f. 42, 89, professor
 Gabrieli, Mario, f. 15, 63, professor
 Geels, Antoon, f. 46, 96, professor
 Gellerstam, Göran, f. 40, 92, universitetslektor
 Gerle, Elisabeth, f. 51, 03, docent
 Germundsson, Tomas, f. 54, 02, docent
 Gerner, Kristian, f. 42, 86, professor
 Gibert, Teresa, f. 54, 94, professor
 Guillet de Monthoux, Pierre, f. 46, 83, professor
 Gustafsson, Harald, f. 53, 96, professor
 Gustavsson, Anders, f. 40, 78, professor
 Gårdenfors, Peter, f. 49, 85, professor
 Haettner Aurelius, Eva, f. 48, 93, professor
 Hagberg, Bo, f. 39, 94, professor
 Haikola, Lars, f. 47, 95, universitetskansler
 Hallonsten, Gösta, f. 49, 99, professor
 Hansson, Bengt, f. 43, 80, professor, f.d. præsens
 Hansson, Karin, f. 37, 92, professor
 Haskå, Inger, f. 41, 80, docent
 Hasselmo, Nils, f. 31, 79, professor
 Hedling, Erik, f. 55, 99, professor, f.d. præsens
 Hermerén, Göran, f. 39, 76, professor
 Hetzler, Antoinette, f. 43, 87, professor
 Hidal, Sten, f. 46, 83, professor
 Hjärpe, Jan, f. 42, 93, professor
 Holm, Ingvar, f. 23, 62, professor
 Holmberg, Bo, f. 57, 95, professor
 Holmberg, Claes-Göran, f. 46, 96, docent
 Hopt, Klaus J., f. 40, 83, professor
 Hornborg, Alf, f. 54, 94, professor

Horne, Merle, f. 50, 96, professor
 Huldén, Lars, f. 26, 63, professor
 Hårdh, Birgitta, f. 45, 83, professor, f.d. præsæs
 Häthén, Christian, f. 54, 97, universitetslektor
 Höög, Victoria, f. 55, 01, docent
 Iregren, Elisabeth, f. 44, 94, professor
 Jacobsen, Eric, f. 23, 61, professor
 Jain, Kulbushan, f. 40, 87, professor
 Jarlbro, Gunilla, f. 53, 07, professor
 Jarlert, Anders, f. 52, 96, professor
 Jeanrond, Werner, f. 55, 95, professor
 Jennbert, Kristina, f. 50, 95, professor
 Jerneck, Magnus, f. 51, 93, professor
 Johannesson, Eric, f. 23, 71, professor
 Johansson, Ella, f. 58, 02, docent
 Johansson, Mats, f. 58, 04, fil. dr
 Johnsen, Erik, f. 28, 73, professor
 Jonnergård, Karin, f. 57, 99, docent
 Jonsson, Hans, f. 28, 74, professor
 Jonung, Lars, f. 44, 89, professor
 Josefsson, Gunlög, f. 57, 98, professor
 Julien, Marit, f. 58, 06, professor
 Jungar, Sune, f. 36, 88, professor
 Jönsson, Arne, f. 50, 98, professor
 Karlsson, Klas Göran, f. 55, 91, professor
 Klinge, Matti, f. 36, 76, professor
 Knutsson, Bengt, f. 36, 78, docent
 Koblik, Steven, f. 41, 77, professor
 Koch, Ludovica, f. 41, 83, professor
 Korlén, Gustav, f. 15, 50, professor
 Kornhall, David, f. 28, 68, docent
 Kostecki, Marian, Jan, f. 49, 83, professor
 Krummacher, Friedhelm, f. 36, 75, professor
 Kvist, Hans-Olof, f. 41, 94, professor
 Lagerroth, Erland, f. 25, 66, docent
 Lagerroth, Ulla-Britta, f. 27, 70, professor
 Lagnevik, Claes-Magnus, f. 49, 98, professor
 Landén, Barbro, f. 54, 99, universitetslektor

Larsson, Björn, f. 53, 96, professor
 Larsson, Lars, f. 47, 84, professor
 Larsson, Lars-Olof, f. 34, 72, professor
 Larsson, Lars-Olof, f. 38, 85, professor
 Larsson, Lisbeth, f. 49, 99, professor
 Lauha, Aila, f. 51, 02, professor
 Leech, Geoffrey, f. 36, 83, professor
 Leiss, Elisabeth, f. 57, 03, professor
 Lewan, Bengt, f. 32, 80, docent
 Lewan, Nils, f. 29, 77, docent
 Lidin, Olof, f. 26, 73, professor
 Lilius, Henrik, f. 39, 85, professor
 Lindahl, Anders, f. 53, 97, universitetslektor
 Lindahl, Lars, f. 36, 89, professor
 Lindberg, Bo, f. 37, 80, professor
 Lindberg, Christer, f. 56, 97, professor
 Lindström, Caj-Gunnar, f. 42, 80, professor
 Lindström, Fredrik, f. 53, 95, professor
 Lindwall, Lars, f. 35, 85, professor
 Ljung, Per Erik, f. 43, 95, docent
 Lund, Jørn, f. 46, 92, professor
 Lundin, Susanne, f. 55, 00, professor
 Lundquist, Lennart, f. 38, 77, professor
 Löfgren, Anna Brita, f. 33, 85, docent
 Löfgren, Orvar, f. 43, 81, professor
 Mansén, Elisabeth, f. 54, 97, professor
 Massengale, James, f. 39, 85, professor
 Melander, Göran, f. 38, 83, professor
 Mettinger, Tryggve, f. 40, 86, professor
 Modéer, Kjell Åke, f. 39, 81, professor
 Moëll, Christina, f. 50, 02, professor
 Molnár, Valéria, f. 52, 95, professor
 Müller-Wille, Michael, f. 38, 85, professor
 Mårtensson, Anders, f. 27, 82, museichef
 Nalepa, Jerzy, f. 26, 75, docent
 Nielsen, Kirsten, f. 43, 93, professor
 Nilsson, Annika, f. 58, 09, docent
 Nilsson, Carl-Axel, f. 31, 78, docent

Nilsson, Jan Olof, f. 54, 97, universitetslektor
 Nilsson, Sten Åke, f. 36, 73, professor, f.d. præsæs
 Nordin, Svante, f. 46, 93, professor
 Norlin, Kjell, f. 43, 96, universitetslektor
 Nyberg, Lennart, f. 56, 00, universitetslektor
 Nyberg, Tore, f. 31, 80, lektor
 Näsman, Ulf, f. 44, 94, docent
 Nøjgaard, Morten, f. 34, 78, professor
 Ohlsson, Anders, f. 56, 99, professor
 Olander, Birgitta, f. 47, 96, phil. dr
 Olausson, Deborah, f. 51, 99, professor
 Ollén, Gunnar, f. 13, 58, professor
 Olsen, Olaf, f. 28, 74, riksantikvarie
 Palm, Anders, f. 42, 86, professor
 Paradis, Carita, f. 53, 03, professor
 Paulsson, Göte, f. 45, 78, docent
 Persson, Anders, f. 56, 00, professor
 Petersson, Björn, f. 56, 08, docent
 Piltz, Anders, f. 43, 82, professor
 Platzack, Christer, f. 43, 87, professor
 Prasad, Pushkala, f. 57, 99, professor
 Pålsson, Anne-Marie, f. 51, 95, docent
 Qvarnström, Olle, f. 53, 00, professor
 Rabinowicz, Wlodzimierz, f. 47, 96, professor
 Radler, Aleksander, f. 44, 87, professor
 Ragvald, Lars, f. 42, 95, professor
 Randsborg, Klavs, f. 44, 87, professor
 Register, Cheri, f. 45, 78, professor
 Riddersporre, Mats, f. 54, 98 docent
 Ritte, Hans, f. 30, 77, Universitætslektor, Dr Phil
 Roos, Carl Martin, f. 41, 76, professor
 Roos, Paavo, f. 37, 90, universitetslektor
 Rosengren, Inger, f. 34, 71, professor
 Roslund, Mats, f. 57, 04, professor
 Rubenson, Samuel, f. 55, 95, professor
 Rudebeck, Elisabeth, f. 52, 01, fil. dr
 Rundquist, Franz-Michael, f. 48, 98, professor
 Rydén, Per, f. 37, 82, professor

Rystad, Göran, f. 25, 58, professor
 Rystedt, Eva, f. 45, 96, professor
 Rømhild, Lars Peter, f. 34, 83, lektor
 Rønnow-Rasmussen, Toni, f. 56, 07, docent
 Sabatakakis, Vassilios, f. 54, 06, fil. dr
 Sahlin, Nils-Eric, f. 54, 88, professor
 Salomon, Kim, f. 48, 89, professor
 Salomonsen, Per, f. 28, 74, afdelingsleder
 Sanders, Hanne, f. 52, 01, docent
 Sandqvist, Sven, f. 39, 86, docent
 Sandström, Sven, f. 27, 59, professor
 Schlyter, Suzanne, f. 44, 91, professor
 Schönström, Rikard, f. 55, 07, professor
 Sellerberg, Ann-Mari, f. 43, 93, professor
 Sen, Amartaya, f. 33, 81, professor
 Simonsson, Tord, f. 26, 74, docent, biskop
 Sjöberg, Birthe, f. 46, 98, professor
 Sjöblad, Christina, f. 39, 93, professor
 Sjölin, Jan-Gunnar, f. 39, 84, professor
 Skansjö, Sten, f. 42, 88, professor
 Steene, Birgitta, f. 28, 80, professor
 Steensland, Lars, f. 41, 94, professor
 Stenström, Johan, f. 51, 01, professor
 Stolleis, Michael, f. 41, 92, professor
 Strömqvist, Sven, f. 54, 00, professor
 Sundholm, Göran, f. 53, 93, professor
 Swahn, Jan-Öjvind, f. 25, 61, professor
 Swahn, Sigbrit, f. 33, 82, professor
 Svantesson, Jan-Olof, f. 44, 95, professor
 Svartvik, Jan, f. 31, 70, professor
 Svenbro, Jesper, f. 44, 92, professor
 Svensson, Birgitta, f. 48, 96, professor
 Svensson, Christina, f. 45, 98, docent
 Svensson, Jan, f. 50, 02, professor
 Svensson, Lars-Håkan, f. 44, 85, professor
 Svensson, Lars, f. 38, 86, docent
 Söderpalm, Sven Anders, f. 33, 76, professor
 Söderström, Lars, f. 40, 89, professor

Sørensen, Knud, f. 28, 71, professor
 Tamm, Ditlef, f. 46, 85, professor
 Teleman, Ulf, f. 34, 85, professor
 Thavenius, Jan, f. 34, 81, docent
 Thormählen, Marianne, f. 49, 83, professor
 Thorsen, Nina G., f. 45, 88, lektor
 Touati, Paul, f. 50, 95, professor
 Trautner Kromann, Hanne, f. 45, 95, professor
 Tägil, Sven, f. 30, 68, professor
 Törnqvist, Gunnar, f. 33, 68, professor
 Ulvros, Eva Helen, f. 54, 98, professor
 Vandkilde, Helle, f. 55, 00, docent
 Viberg, Åke, f. 45, 95, professor
 Vikner, Kerstin, f. 51, 98, docent
 Vilkuna, Asko, f. 29, 69, professor
 Vinge, Louise, f. 31, 72, professor
 Weimarck, Torsten, f. 43, 95, professor
 Werbart, Bozena, f. 48, 95, professor
 Werner, Yvonne, f. 54, 97, professor
 Westerhult, Bo, f. 29, 72, docent
 Westerhäll, Lotta, f. 44, 93, professor
 Westman, Rolf, f. 27, 74, professor
 Wiberg, Eva, f. 58, 02, professor
 Widebäck, Göran, f. 30, 76, docent
 Wienberg, Jes, f. 56, 97, professor
 Wieslander, Hans, f. 29, 74, professor
 Wikander, Örjan, f. 43, 92, professor
 Wikdahl, Magnus, f. 54, 97, universitetslektor
 Wilson, David, f. 30, 72, professor
 Wrede, Gösta, f. 28, 82, pastor primarius, docent
 Wrede, Johan, f. 35, 72, professor
 Wärneryd, Olof, f. 31, 76, professor
 Yard, Stefan, f. 49, 99, docent
 Zetterholm, Magnus, f. 58, 08, docent
 Zettersten, Arne, f. 34, 72, professor
 Åkesson, Lynn, f. 51, 97, professor

Bortgångna hedersledamöter

Croce, Benedetto, 1866–1952, senator
 Ekwall, Bror Oskar Eilert, 1877–1964, professor
 Evans, Sir Arthur John, 1851–1941, professor
 Fehrman, Carl, 1915–2010, professor, f.d. præses
 Gjerstad, Erik Einar, 1897–1988, professor
 Heckscher, Eli, 1879–1952, professor
 Hirn, Yrjö, 1870–1942, professor
 Josephson, Ragnar, 1893–1966, professor, f.d. præses
 Kock, Karl Axel Lichnowsky, 1851–1935, professor
 Löfstedt, Einar, 1880–1955, professor, f.d. præses
 Lönnroth, Erik, 1910–2002, professor
 Meillet, Antoine, 1866–1936, professor
 Montelius, Oscar, 1843–1921, riksantikvarie
 Müller, Sophus, 1846–1934, museumsdirektör
 Nilsson, Martin P:sson, 1874–1967, professor
 Stjernquist, Berta, 1918–2010, professor
 Tegnér, Esaias, 1843–1928, professor
 Thomsen, Vilhelm Ludvig Peter, 1842–1927, excellens, professor
 Wilamowitz-Moellendorff, Ulrich von, 1848–1931, excellens, professor
 Weibull, Lauritz, 1873–1960, professor, f.d. præses
 Werin, Algot, 1892–1975, professor
 Wölfflin, Heinrich, 1864–1945, professor

Bortgångna stiftande ledamöter

Acking, Carl-Axel, 1910–2001, professor
 Bendz, Maj, 1909–2006, fru
 Bendz, Olof Gregor Mortimer, 1904–1973, godsägare
 Bergengren, Axel Göran Magnus, 1921–1972, civilekonom
 Berger, Svante Edwin Larsson, 1871–1962, direktör
 Berger, Carl Magnus, 1915–1964, direktör
 Berger, Dagmar Linnea Charlotta, f. Boon, 1915–1989, fru
 Bergh, Thorsten Christian Howard, 1901–1965, jur. o. fil. kand., konsul
 Borelius, Sven 1928–2004, direktör
 Bratt, Bertil, 1932–1997, direktör
 Coyet, Hilda Eleonore Henriette Dorotée Amelie, f. friherrinnan Cederström,
 1859–1941
 Crafoord, Holger Alf Erik, 1908–1982, direktör

Dahlgren, Sture Hjalmar Thorild, 1888–1968, fil. dr, assurancesdirektör
 Dunker, Henry Christian Louis, 1870–1962, fabriksdisponent
 Edstrand, Karin Thekla Eleonora, 1880–1959, fröken
 Edstrand, Reinhold Theodor Werner, 1882–1923, direktör
 Ehrnberg, Gösta Theodor, 1895–1981, direktör
 Ekblom, Ingemar, 1903–1987, direktör
 Engeström, Max Emil Leopold, 1867–1930, konsul
 Faxe, Jörgen, 1902–2002, direktör
 Geijer, Fredrik Wilhelm Gustaf von, 1865–1930, ryttmästare, godsägare
 Gierow, Karl Ragnar Knut, 1904–1982, fil. dr, författare
 Græbe, Ejler Otto, 1892–1977, domkyrkoarkitekt
 Grönvall, Anders, fil. lic., 1937–2009, förste bibliotekarie
 Gyllenkrok, Nils Johan Malcolm, 1887–1941, friherre, hovstallmästare
 Gyllenkrok, Thure-Gabriel, 1922–2012, friherre
 Haffner, Johan, 1876–1931, stadsläkare
 Hallström, Hadar Erik H:son, 1900–1988, direktör
 Hallwyl Anna Fredrika Wilhelmina von, f. Kempe, 1844–1930, grevinna
 Hallwyl, Walter von, 1839–1921, greve
 Hammarskiöld, Sven Ludvig, 1901–1983, direktör, f.d. hovrättsråd
 Hansen, Einar Anton, 1902–1994, direktör
 Hansen, Jozzi Ella, f. Jensen, 1912–2000, verkst. direktör
 Hjelme-Lundberg, John, 1902–1970, konsul
 Holmberg, Hans Åke, 1919–2001, tekn. dr
 Holmström, Nils Gunnar Teodor, 1904–1987, direktör
 Jacobsen, Helge, 1882–1946, direktör
 Jensen, Arthur Marinus, 1891–1968, direktör
 Johnson, Sten K., 1945–2013, direktör
 Kennedy, Douglas, 1912–2007, godsägare
 Larsson, Inger, 1937–2013, informationskonsult
 Larsson, Sven Gunnar, 1911–2003, direktör
 Lindh, Sten, 1922–2011, ambassadör
 Lundberg, Sven Emil, 1889–1947, bergsingenjör, direktör
 Lundblad, Nils Waldemar, 1888–1947, hovrättsassessor, direktör
 Lundeqvist, Gösta Evald Andreas, 1892–1962, civilingenjör, direktör
 Lundström, Margit, f. von Geijer, 1907–2002, generalska
 Modin, Alvar, 1920–2007, direktör
 Malmros, Frans, 1925–2003, konsul
 Montelin, Adolf Fredrik, 1871–1941, apotekare

Munksgaard, Ejnar Johannes, 1890–1948, forlagsboghandler, dr phil
 Mårtensson, Folke, 1922–1996, direktör
 Möller, Frans Ballieu, 1897–1995, direktör
 Mörck, Einar Walter, 1914–1982, direktör
 Nevsten, Andreas Edvard, 1885–1962, byggmästare
 Nordqvist, Gunhild Theresia Elvira, f. Edstrand, 1883–1951, doktorinna
 Ohlsson, Sven Håkan, 1920–1997, bokförläggare
 Olofsson, Johan Sigfrid Mattias, 1899–1981, leg. läkare
 Palmstierna, Anne-Marie Aurore, 1907–1995, friherrinna
 Palmstierna, Carl Otto, 1900–1966, friherre, hovjägmästare
 Palmstierna, Jacob, 1934–2013, friherre
 Penser, Per Wilhelm Julius, 1901–1993, advokat
 Petré, Karl Anders, 1868–1927, professor
 Rasmusson, Eric, 1916–2011, direktör
 Rausing, Gad Anders, 1922–2000, docent, direktör, f.d. præs
 Roos, Axel, 1922–2007, bankdirektör
 Roos, Axel Bernhard, 1886–1957, jur. dr, advokat
 Sager, Olof, 1920–2008, universitetslektor
 Sahlin, Bo Carl Henrik, 1901–1949, med. lic., direktör
 Sahlin, Carl Andreas, 1861–1943, fil. dr
 Sahlin, Johan Albert, 1868–1936, fabriksägare
 Sahlin, Stig Erik Gunnar, 1899–1963, ambassadör
 Samuelson, Sten Olov, 1926–2002, professor
 Sandberg, Ivar Nils Gotthard, 1881–1961, direktör
 Sandblom, Grace, f. Schaefer, 1907–2006, fru
 Schmiterlöv, Adelheid Emma Otburgis von, 1875–1959, godsägare
 Strömbom, Nils Alfred Ragnar, 1898–1983, kapten, fil. lic.
 Ståhlbrandt, Åke, 1914–1995, direktör
 Swartz, Carl Johan Gustaf, 1858–1926, universitetskansler
 Swartz, Pehr Johan Jacob, 1860–1939, direktör
 Thomasson, Tage Emanuel, 1894–1974, civilingenjör, direktör
 Thott, Greta, 1908–2003, grevinna
 Thott, Gustaf Otto Tage Stig, 1885–1948, greve, hovjägmästare
 Trolle-Bonde, Anna Ingeborg Blenda, f. von Essen, 1908–1973, grevinna
 Trolle-Bonde, Carl, 1907–1969, greve
 Tunhammar, Elam, 1903–1995, direktör
 Wachtmeister, Axel Wilhelm, 1869–1929, greve, kammarherre
 Wehtje, Ernst Jonas, 1891–1972, tekn. dr, direktör

Weibull, Märta Maria (Mary) Sofia, f. Fahlbeck, 1897–1968, fru
Westerberg, Gunnar, 1920–2001, civilingenjör
Westrup, Johan Wilhelm Magnus, 1862–1939, v. konsul
Wetterlundh, Sune Charles Gustaf, 1904–2000, verkst. direktör
Wiberg, John Åke Truli, 1902–1963, överintendent
Wigstrand, Gunnar, 1903–1965, disponent
Wijkander, Klara Severina, f. Kock, 1888–1977, fru
Wrangel von Brehmer, Margit, 1916–2011, friherrinna
Wrede, Ulrika, 1955–2012, friherrinna

Stadgar för Vetenskapssocieteten i Lund

Av den 6 maj 1920 med ändringar av den 8 dec. 1944, den 27 nov. 1948, den 4 dec. 1953, den 31 nov. 1964, den 25 nov. 1967, den 21 nov. 1970, den 20 nov. 1971, den 19 nov. 1982, den 25 nov. 1994 och den 30 nov. 2001.

SOCIETETENS UPPGIFT OCH SAMMANSÄTTNING

§ 1

Vetenskapssocieteten i Lund har till uppgift att främja humanistisk vetenskaplig forskning, däri inbegripet religions-, rätts- och samhällsvetenskap. Societeten skall i sin verksamhet särskilt beakta yngre forskares behov.

§ 2

Societeten består av stiftande samt inländska och utländska arbetande ledamöter jämte hedersledamöter och seniores. Till arbetande ledamot kan endast vetenskapsidkare som inte fyllt 55 år utses. Vid 55 års ålder övergår arbetande ledamot till gruppen seniores. I Societetens styrelse och nämnder kan endast stiftande och inländska arbetande ledamöter inväljas.

Endast stiftande och inländska arbetande ledamöter äger delta i val och i sådana överläggningar och beslut som rör ekonomiska och administrativa frågor.

§ 3

De inländska arbetande ledamöternas antal får vara högst 100, de utländska arbetande ledamöternas högst 35, de stiftande ledamöternas högst 50.

§ 4

Till stiftande ledamot kan utses person, som visat synnerligt engagemang för humanistisk vetenskap och kultur, eller person, som Societeten finner kunna bidra till Societetens verksamhet och utveckling. Stiftande ledamot äger samma rättigheter som inländsk arbetande ledamot.

§ 5

Till Societetens hedersledamöter kan väljas personer av utmärkt förtjänst om humanistisk vetenskap. Deras antal må ej överstiga sju.

STYRELSER OCH NÄMNDER

§ 6

Societetens angelägenheter handhas av en styrelse, bestående av nio ledamöter, av vilka en är praeses, en vice praeses, en sekreterare, en vice sekreterare och en skattmästare. Av styrelsens medlemmar skall minst tre vara stiftande ledamöter. För styrelsemedlemmarna väljs tre ersättare.

§ 7

Vid varje högtidssammanträde väljs för en tid av 3 år tre styrelsemedlemmar och en ersättare.

§ 8

Styrelsen, som har sitt säte i Lund och till vars sammanträden samtliga dess medlemmar och ersättare kallas, är beslutförför då minst fem av dessa är närvarande. Vid lika röstetal har praeses utslagsröst.

§ 9

Arbetande ledamöter och hedersledamöter väljs av Societeten. Det åligger styrelsen att, genom utsedd valkommitté, bereda och för Societeten framlägga förslag till inval. Envar ledamot äger lämna förslag till inval. Sådant förslag skall vara styrelsen tillhanda senast den 1 februari året för inval.

Stiftande ledamöter väljs av styrelsen.

§ 10

Till tryckning i Societetens skriftserier inlämnade skrifter bedöms av styrelsen eller en av styrelsen utsedd kommitté, efter inhämtande av utlåtande från facksakkunnig.

ÄMBETSMÄN

§ 11

Societetens ämbetsmän är sekreteraren, vice sekreteraren och skattmästaren.

§ 12

Sekreteraren skall hålla förteckning över Societetens ledamöter, föra protokoll vid Societetens sammanträden samt förbereda och föredraga de ärenden som där skall förekomma, verkställa de vid sammanträdena fattade besluten, till varje högtidssammanträde avge styrelsens berättelse om Societetens verksamhet under föregående år samt omhänderha Societetens publikationsverksamhet.

§ 13

Skattmästaren handhar Societetens ekonomiska angelägenheter, för Societetens räkenskaper samt avlämnar före den 15 maj föregående års räkenskaper till revisorerna.

SAMMANTRÄDEN OCH VAL

§ 14

Societeten sammanträder i Lund efter kallelse av praeses. Begär tio ledamöter i skrivelse till praeses sammanträde, är denne skyldig att omedelbart utlysa sådant. Högtidssammanträde hålls årligen i november månad, för så vitt ej styrelsen av särskild anledning bestämmer annorlunda.

§ 15

Societeten är beslutför, om minst tio av dess ledamöter jämte praeses och sekreteraren eller deras ersättare är närvarande. Endast närvarande ledamot äger delta i omröstning.

§ 16

Val av arbetande ledamöter, hedersledamöter och styrelse förrättas öppet, såvida inte röstberättigad ledamot begär slutet omröstning. Vid lika röstetal avgörs valet genom lottning.

§ 17

Beslut i ärende, som inte angivits i kallelse till sammanträde, får inte fattas, såvida inte stadgarna föreskriver att det skall behandlas.

EKONOMI

§ 18

Societetens räkenskapsår är kalenderår.

§ 19

Societetens verksamhet finansieras genom en dispositionsfond samt genom för ändamålet donerade fonder. Av Societetens grundfond får endast avkastningen disponeras.

§ 20

För granskning av årets räkenskaper och inventering av Societetens tillhörigheter utses vid högtidssammanträdet för en tid av 1 år två revisorer med två ersättare. Revisorerna äger tillgång till samtliga protokoll och handlingar samt Societetens övriga tillhörigheter.

Revisionsberättelsen, som skall innehålla till- eller avstyrkan om ansvarsfrihet åt styrelsen, överlämnas till Societeten senast den 2 september och framlägges för beslut om godkännande på högtidssammanträdet.

ALLMÄNNA BESTÄMMELSER

§ 21

Societetens årsbok utdelas kostnadsfritt till samtliga ledamöter. I Societetens ordinarie skriftserie ("Skrifter") ingående skrifter utsänds kostnadsfritt efter rekvisition.

§ 22

Om Societetens verksamhet i övrigt gäller den arbetsordning Societeteten finner skäl att antaga.

§ 23

För ändring av dessa stadgar erfordras samstämmiga beslut med minst $2/3$ majoritet på två omedelbart efter varandra följande högtidssammanträden. Dock får beslut om ändring av Societetens uppgift att främja humanistisk forskning, av § 2 första stycket tredje meningen eller av bestämmelserna i § 19 angående grundfonden inte fattas.

VETENSKAPSSOCIETETEN I LUND

Skriftförteckning

Skrifter utgivna av Vetenskapssocieteten i Lund

1. *Herbert Petersson*. Studien über die indogermanische Heteroklisie. 1921.
2. *Alf Nyman*. Kring antinomierna. 1920.
3. *Axel W. Persson*. Staat und Manufaktur im römischen Reiche. 1923.
4. James Harrington's Oceana, edited with notes by *S. B. Liljegren*. 1924.
5. *John Frödin*. Siljansområdets fåbodbygd. 1925.
6. *Sigurd Agrell*. Runornas talmystik och dess antika förebild. 1927.
7. *N. Otto Heinertz*. Etymologische Studien zum Althochdeutschen. 1927.
8. *Alf Nyman*. Schema och slutsats. 1928.
9. *Fredrik Lagerroth*. Platons stats- och rättsbegrepp. 1928.
10. *Sigurd Agrell*. Zur Frage nach dem Ursprung der Runennamen. 1928.
11. Stockholms stads tänkebok 1524–1529 av M:r Olauus Petri Phase, utg. genom *Ludvig Larsson*, häft. 1–2. 1929. Häfte 3: Register av *Sven Ljung*. 1940.
12. Gudmundi Olai Thesaurus Adagiorum linguæ septentrionalis antiquæ et modernæ, utg. av *G. Kallstenius*. 1930.
13. *Torsten Wennström*. Studier över böter och myntvärden i Västgötalagarna. 1931.
14. *Heinrich Hoppe*. Beiträge zur Sprache und Kritik Tertullians. 1932.
15. *Ivar Lindquist*. Religiösa runtexter. I. Sigtuna-galdern. 1932.
16. *Albert Wifstrand*. Von Kallimachos zu Nonnos. 1933.
17. *Ingvar Andersson*. Erik XIV:s engelska underhandlingar. 1935.
18. *Anders Gagnér*. Florilegium Gallicum. 1936.
19. *Gunnar Carlsson*. Eine Denkschrift an Caesar über den Staat. 1936.
20. Smärre dikter av Lejonkulans dramatiker utgivna av *Erik Noreen*. 1937.
21. *Johan Åkerman*. Das Problem der sozialökonomischen Synthese. 1938.
22. *Erik Noreen*. Författarfrågor i Lejonkulans dramatik. 1938.
23. *Walter Åkerlund*. Studier över Ynglingatal. 1939.
24. *Ivar Lindquist*. Religiösa runtexter. II. Sparlösastenen. 1940.
25. Jesper Swedbergs Lefwernes Beskrifning utg. av *Gunnar Wetterberg*. I. Text. 1941.
26. *Ivar Lindquist*. Västgötalagens litterära bilagor. 1941.
27. *Bertil Axelsson*. Das Prioritätsproblem Tertullian – Minucius Felix. 1941.
28. *K. G. Ljunggren*. Almanackorna och det svenska ordförrådet. 1944.
29. *Bertil Axelsson*. Unpoetische Wörter. Ein Beitrag zur Kenntnis der lateinischen Dichtersprache. 1945.
30. *Per Wieselgren*. Neli Suecani. Ett bröllopsbesvär från sjuttonhundratalet. 1946.
31. *Torsten Dahlberg*. Zwei unberücksichtige mittelhochdeutsche Laurin-Versionen. 1948.
32. *Fredrik Arfwidsson*. Erik Johan Mecks dagbok 1644–1699. 1948.
33. *Thede Palm*. Trädskult. Studier i germansk religionshistoria. With a summary in English. (Treeworship. Studies in Teutonic History of Religion.) 1948.

34. *Carl-Martin Edsman*. Ignis divinus. Le feu comme moyen de rajeunissement et d'immortalité: contes, légendes, mythes et rites. 1949.
35. *Sven Svensson*. Den merkantila bakgrunden till Rysslands anfall på den livländska ordensstaten 1558. En studie till den ryska imperialismens uppkomsthistoria. With a summary in English. (The commercial background of the Russian attack on the Livonian state in 1558. A study on the origins of Russian imperialism.) 1951.
36. *Erik Rooth*. Viktor Rydbergs Faustöversättning. Mit deutscher Zusammenfassung. (Die Faustübersetzung Viktor Rydbergs.) 1951.
37. *Sture M. Waller*. Åbomötet 1812 och de svenska krigsrustningarnas inställande. Avec un résumé en français. (La conférence à Åbo en 1812 et la cessation de l'armement suédois.) 1951.
38. *Hugo Yrwing*. Maktkampen mellan Valdemar och Magnus Birgersson 1275–1281. Mit deutscher Zusammenfassung. (Der Machtkampf zwischen Valdemar und Magnus Birgersson 1275–1281.) 1952.
39. *A. Thomson*, Studier i frihetstidens prästvalslagstiftning. 1951.
40. *Sam. Cavallin*. Vitae Sanctorum Honorati et Hilaru episcoporum Arelatensium. Editio critica cum indice verborum completo. 1952.
41. *Sven A. Nilsson*. Kampen om de adliga privilegierna 1526–1594. Mit deutscher Zusammenfassung. (Der Kampf um die Adelsprivilegien 1526–1594.) 1952.
42. *Arthur Peetre*. Sko klostets medeltida jordeböcker. Med kommentarer. 1953.
43. *Carl Fehrman*. Kyrkogårdsromantik. Studier i engelsk och svensk 1700-talsdiktning. With a summary in English. (Romantic churchyard poetry. Studies in 18th century English and Swedish literature.) 1954.
44. *Gerhard Bendz*. Emendationen zu Caelius Aurelianus. 1954.
45. *Hugo Yrwing*. Kungamordet i Finnerup. Nordiska förvecklingar under senare delen av Erik Klippings regering. With a summary in English. (The regicide at Finnerup. Politic complications in Scandinavia during the later part of the reign of Erik Klipping.) 1954.
46. *Nils Gösta Sandblad*. Manet. Three Studies in Artistic Conception. 1954.
47. *Sven Edlund*. Undersökningar rörande Kalmarprovets prognosvärde beträffande underåriga elevers skolmognad. With a summary in English. (On the prognostic value of the Kalmar readiness test.) 1955.
48. *Sixten Belfrage*. Carl Carlsson Gyllenhielms litterära verksamhet. Mit deutscher Zusammenfassung. (Die literarische Tätigkeit Carl Carlsson Gyllenhielms.) 1955.
49. *Hugo Yrwing*. Gustav Vasa, kröningsfrågan och Västerås riksdag 1527. Mit deutscher Zusammenfassung. (Gustav Wasa, die Krönungsfrage und der Reichstag zu Västerås 1527.) 1956.
50. *Pietro Belloni e Hans Nilsson-Ehle*. Voci romanesche. Aggiunte e commenti al vocabolario romanesco Chiappini-Rolandí. 1957.
51. *Sven Edlund*. Studier rörande ordförrädsutvecklingen hos barn i skolåldern. 1957.
52. *Gunnar Westin*. Riksföreståndaren och makten. Politiska utvecklingslinjer i Sverige 1512–1517. 1957.
53. *Carl Fehrman*. Liemannen, Thanatos och Dödens ängel. Studier i 1700- och 1800-talens litterära ikonologi. 1957.

54. *Göran Rystad*. Kriegsnachrichten und Propaganda während des Dreissigjährigen Krieges. 1960.
55. *Gerhard Bendz*. Studien zu Caelius Aurelianus und Cassius Felix. 1964.
56. *Birgitta Odén*. Kronohandel och finanspolitik 1560–1596. 1966.
57. *Erland Lagerroth*. Selma Lagerlöfs *Jerusalem*. Revolutionär sekterism mot fäderneärvd bondeordning. With a summary in English. (Selma Lagerlöf's *Jerusalem*. Revolutionary secterianism versus the traditional peasant heritage.) 1966.
58. *Gösta Svænaeus*. Edvard Munch. Das Universum der Melancholie. 1968.
59. *Alf Önnersfors*. Die Hauptfassungen des Sigfridoffiziums. 1968.
60. *Per Wieselgren* (utgivning och kommentar). Brev till Georg Stiernhielm. 1968.
61. *Erland Lagerroth*. Svensk berättarkonst. Röda rummet, Karolinerna, Onda sagor och Sibyllan. With a translation of the last chapter concerning a method of studying works of fiction. 1968.
62. *Bernt Olsson*. Bröllops besvärs Ihugkommelse. Del I (utgivning och kommentar) 1970.
63. *Bernt Olsson*. Bröllops besvärs Ihugkommelse. Del II (en monografi). 1970.
64. *Johannes Th. Kakridis*. Homer Revisited. 1971.
65. *Jan Mogren*. Tegnér's översättningsverksamhet. 1971.
66. *Gösta Svænaeus*. Edvard Munch. Im männlichen Gehirn. Del I (textband). 1973.
67. *Gösta Svænaeus*. Edvard Munch. Im männlichen Gehirn. Del II (bildband). 1973.
68. *Fredrik Lagerroth*. Sverige och Eidsvollsförfattningen. 1973.
69. *Bernt Olsson*. Den svenska skaldekonstens fader och andra Stiernhielmsstudier. 1974.
70. *Arthur Thomson*. Fortsatta studier i frihetstidens prästvalslagstiftning 1731–1739. 1974.
71. *Rolf Lindborg*. Giovanni Pico della Mirandola, Om människans värdighet. Med några kapitel om humanism och mystik och naturfilosofi under renässansen. 1974.
72. *Ulf Sjödell*. Infödda svenska män av ridderskapet och adeln. Kring ett tema i Sveriges inre historia under 1500- och 1600-talen. 1976.
73. *Louise Vinge*. Morgonrodnadens stridsmän. Epokbildningen som motiv i svensk romantik 1807–1821. 1978.
74. *Hans Jonsson*. The Laryngeal Theory. 1978.
75. *Ulf Sjödell*. Historiker inför Kalmarunionen. 1981.
76. *Alf Lombard–Constantin Gâdei*. Dictionnaire morphologique de la langue roumaine. 1982.
77. *Gunnar Sjögren*. Hamlet the Dane. 1983.
78. *Gillis Kristensson*. A Survey of Middle English Dialects 1290–1350: The West Midland Counties. 1987.
79. *Ivar Lindquist*. Religiösa runtexter III. Kvinneby-amuletten. Ett tydningsförslag efter författarens efterlämnade manuskript utgivet av *Gösta Holm*. 1987.
80. The Middle English Translation of Guy de Chauliac's Treatise on "Apostemes", Part 1. Text. Book II of the Great Surgery. Edited from MS. New York Academy of Medicine 12 and related MSS by *Björn Wallner*. 1988.
81. *Maturin Cordier*. De corrupti sermonis emendatione. Rédaction Anvers 1540. Texte et commentaire linguistique par *Leena Löfstedt et Bengt Löfstedt*. 1989.

82. The Middle English Translation of Guy de Chauliac's treatise on "Apostemes". Part II. Introduction, Notes, Glossary, Marginalia, and Latin Appendix. Book II of the Great Surgery. Edited from MS. New York Academy of Medicine 12 and related MSS by *Björn Wallner*. 1989.
83. *Sture Hast*. Samuel Schultze och hans Svenskt Lexicon. 1990.
84. *Johan Cederlund*. Ritmästarna vid Lunds universitet. 1990.
85. A Danish Teacher's Manual of the Mid-Fifteenth Century. Vol. 1. Ed., by *Sigurd Kroon et al.* 1993.
86. *Waldemar Sundberg*. KUSHTA. A Monograph on a Principal Word in Mandaeen Texts. II. The Ascending Soul. 1994.
87. An Interpolated Middle English Version of the Anatomy of Guy de Chauliac. Part 1. Text. Edited from Glasgow University Library, Hunter MS 95 by *Björn Wallner*. 1995.
88. *Gillis Kristensson*. A Survey of Middle English Dialects 1290–1350: the East Midland Counties. 1995.
89. An Interpolated Middle English Version of the Anatomy of Guy de Chauliac. Part II. Introduction, Notes, Glossary. Edited from Glasgow University Library, Hunter MS 95 by *Björn Wallner*. 1996.
90. Diego Valadés, *Catholicae Assertiones* von *Bengt Löfstedt* und *Scott Talkovic*. 1998.
91. *Thomas Rydén*, Det anglosaxiska köpenhamnsevangeliet. Det Kongelige bibliotek. Gl. Kongl. Saml. 102 o. 2001.
92. *Mats Roslund*, Gäster i huset. Kulturell överföring mellan slaver och skandinaver 900 till 1300. 2001.
93. *Gillis Kristensson*, A survey of Middle English dialects 1290–1350. I Vowels (except diphthongs). 2001.
94. *Gillis Kristensson*, A survey of Middle English dialects 1290–1350: the Southern Counties. Diphthongs and Consonants. 2002.
95. *Hans Jonsson*, Metaforen som semantisk händelse. 2003.
96. A Danish Teacher's Manual of the Mid-Fifteenth Century. Vol. 2. Ed. by *Britta Ollrik Frederiksen et al.* 2008.

Skånsk Senmedeltid och Renässans

Skriftserie utgiven av Vetenskapssocieteten i Lund

1. *Gösta Johannesson*. Den skånska kyrkan och reformationen. With a summary in English. (The Scanian church and the reformation.) 1947. Kan erhållas inb. i hfr bd.
2. *Nils Gösta Sandblad*. Skånsk stadsplanekonst och stadsarkitektur intill 1658. With a summary in English. (Scanian town planning and town architecture prior to 1658.) 1949. Kan erhållas inb. i hfr bd.
3. *Karl E. Hansson*. Lundabiskopen Peder Winstrup före 1658. With a summary in English. (Peder Winstrup, Bishop of Lund, up to 1658.) Med ett tillägg om Peder Winstrup som svensk biskop 1658–1679. 1950. Kan erhållas inb. i hfr bd.
4. *K. G. Ljunggren* och *Bertil Ejder*. Lunds stifts landebok. Första delen: Nuvarande Malmöhus län. 1950. Kan erhållas inb. i hfr bd.

5. *K. G. Ljunggren och Bertil Ejder*. Lunds stifts landebok. Andra delen: Nuvarande Kristianstads, Hallands och Blekinge län samt Bornholm. 1952. Kan erhålls inb. i hfr bd.
6. *K. G. Ljunggren och Bertil Ejder*. Lunds stifts landebok. Tredje delen: Tillkomst, innehåll, handskrifter samt register. 1965. Kan erhållas inb. i hfr bd.
7. *Gösta Johannesson*. Jordeböcker över Lunds ärkesätets gods vid medeltidens slut. Palteboken och 1522 års uppborðsJORDEBOK. 1953. Kan erhållas inb. i hfr bd.
8. *Wilhelm Norlind*. Tycho Brahe. En levnadsteckning. Mit deutscher Zusammenfassung. (Tycho Brahe. Eine Biographie. Mit neuen Beiträgen zu seinem Leben und Werk.) 1970.
9. *Salomon Kraft*. Tre senmedeltida godsorganisationer. Mit deutscher Zusammenfassung. (Drei Gutsorganisationen in der ostdänischen Provinz Schonen am Ende des Mittelalters.) 1971.
10. *Knut Knutsson och Göte Paulsson*. Dalby Kloster intäktsbok 1530–1531. 1983.
11. *Sten Skansjö*. Söderslätt genom 600 år. Bebyggelse och odling under äldre historisk tid. 1983.
12. *Per Ingesman*. Ärkesædets godsadministration i senmedeltiderna. 1990.
13. *Bjersjöholm*. Gods och slott. Av *Sölve Johansson m.fl.* 1992.
14. *Lena Liepe*. Den medeltida träskulpturen i Skåne. Produktion och förvärv. 1995.
15. *Lena Liepe*. Den medeltida träskulpturen i Skåne. En bildokumentation. 1995.
16. *Bertil Ejder och Thorsten Andersson*. Kristianstads Rådstugubok 1616–1637. Rådhusrättens äldsta protokoll. 1998.
17. *Glimmingehus 500 år*. Tretton texter redigerade av *Sten Åke Nilsson under medverkan av Annette Landen*. 1999.
18. *Ola Svensson*. Helsingborgs län. Räkenskaper 1582/83. Jordebok 1583–84. Extra skattemantalslängd 1584. 2001.
19. Da Østdanmark blev Skåne. *Karl-Erik Frandsen och Jens Christian Vesterskov Johansen* (red.). Utgiven i samarbete med Skippershoved. 2004.
20. *Thorsten Andersson, Bertil Ejder m.fl.* Kristianstads rådstugubok 1617–1637. Registerdelen. 2004.
21. Decimantboken 1651 för Skåne, Blekinge och Bornholm. Utgiven och kommenterad av *Sten Skansjö och Birgitta Tuvestrand*. 2007.
22. *Torkel Eriksson, Knut Drake och Peter Carelli*, Kärnan och borgen. Helsingborgs slotts medeltida byggnadshistoria. 2007.

Årsbok 1920–1969

Årsbok 1946 innehåller register för årgångarna 1920–1945, årsbok 1970 för 1946–1969.

Artikelförfattare

Johanna Akujärvi är docent i grekiska vid Lunds universitet och sedan 2010 akademiforskare med placering vid Språk- och litteraturcentrum vid samma universitet. Hennes främsta forskningsintressen är andra sofistikers grekiska litteratur, den svenska antikreceptionen, framförallt svensk översättning av antik litteratur. Till hennes senaste publikationer hör "One and 'I' in the Frame Narrative" (*Classical quarterly* 2012), *Aristoteles Retoriken. Översättning, inledning och noter*, Ödåkra 2012 och "Suethice. Dissertationer, disputationer och disputationsoversättningar under 1800-talet", med ett appendix (*Aigis* 2014). För närvarande arbetar hon med att skriva en historia över svensk antiköversättning.

Terese Anving är fil. doktor i sociologi, vikarierande lektor och forskare vid Sociologiska institutionen, Lunds universitet. Hon disputerade 2012 på avhandlingen *Måltidens paradoxer. Om klass och kön i vardagens familjepraktiker*. Hennes forskningsintressen handlar främst om feministisk teori, familjesociologi och måltidens sociologi. Förutom att studera måltider har hon också forskat om ensamstående mödrars situation i Sverige. För närvarande arbetar hon i ett forskningsprojekt som handlar om den privata barnpassningsmarknaden i Sverige (barnflickor och au pairer), finansierat av Riksbankens Jubileumsfond.

Karl Dahlstrand är jur. kand., fil. dr. i rättssociologi och universitetslektor vid Rättssociologiska institutionen, Lunds universitet. Han disputerade 2012 på avhandlingen *Kränkning och upprättelse. En rättssociologisk studie av kränkningsoversättning till brottsoffer*. Sedan 2012 ingår han i den tvärvetenskapliga forskargruppen *Cybernormer* och bedriver tillsammans med docent Måns Svensson forskningsprojektet *Kränkningar i en digital kontext* som är finansierat av Brottsofferfonden. Utöver hans rättssociologiska forskning berör hans forskningsintressen rättsteori och särskilt analytisk filosofi. Han undervisar även som gästlärare sedan ett flertal år vid de juridiska institutionerna i Stockholm och Göteborg.

Göran Hermerén är professor emeritus i medicinsk etik i Lund, tidigare professor i praktisk filosofi (Lund) och vetenskapsteori (Umeå). Han har bedrivit forskning vid flera amerikanska universitet och vid Trinity College, Dublin. Han har forskat inom medicinsk etik och forskningsetik, men också inom estetik och konstteori. I medicinsk etik har han särskilt ägnat sig åt prioriteringsfrågor och forskningsetik, exempelvis etiska aspekter på tillämpning av nya tekniker i stamcells forskning och nanoteknik, men har även analyserat metodfrågor och etiska principer som utgångspunkter för ställningstagande. Han har medverkat som sakkunnig i ett stort antal statliga utredningar och varit ansvarig för etikarbetet i flera EU-finansierade forskningsprojekt. Han har en rad nationella och internationella uppdrag, bl a som sakkunnig i Statens Medicinsk-Etiska råd, och han är ordförande i ALLEAs (All European Academies) permanenta arbetsgrupp för vetenskap och etik. Från 2002 till 2011 var han president i European Group on Ethics, Bryssel. Han är för närvarande 'external examiner' i Bioethics' vid National University of Ireland.

Roger Johansson är fil. dr i kognitionsvetenskap. För närvarande arbetar han som forskare i projektet Culture, Brain & Learning, vilket är ett samprojekt mellan Lunds Universitet och Stanford University som är finansierat av Knut och Alice Wallenbergs stiftelse. Han disputerade 2013 på avhandlingen *Tracking the mind's eye: eye movements during mental imagery and memory retrieval*. Hans forskning handlar huvudsakligen om hur människans ögonrörelser och visuella system är kopplat till vad vi uppmärksammar, det vi minns och hur vi skapar mentala bilder. Men han har även under en längre tid studerat kognitiva processer i läs- och skrivuppgifter. Han har bl.a. publicerat artiklar i de internationella tidskrifterna *Psychological Science*, *Cognitive Science*, *Journal of Experimental Psychology: Human Perception and Performance* och *Reading and Writing*.

Martin Lembke är fil. dr i religionsfilosofi och verksam vid Centrum för teologi och religionsvetenskap. Han disputerade 2012 på avhandlingen *Non-Gods and Gods: A Cosmological Treatise*. Lembkes religionsfilosofiska forskning har bl.a. publicerats i *Religious Studies*, *Faith and Philosophy* och *International Journal for Philosophy of Religion*. Artikeln "Omnipotence and other possibilities" vann första pris i en internationell uppsatstävling.

Thomas Malm är professor i humanekologi, docent i socialantropologi och fil. kand. i biologi vid Lunds universitet. 1983 reste han för första gången till Oceanien, och dit har han sedan dess återvänt många gånger för att forska. Hans

doktorsavhandling från 1999, *Shell Age Economics*, behandlade kvinnornas traditionella kunskap om skaldjur och andra organismer i Tongaöarnas marina miljö, och året därpå tilldelades den av Vetenskapssocieteten den Dahlgrenska belöningen. Som forskare och lärare kombinerar han gärna sina insikter som biolog och socialantropolog för att i utpräglat tvärvetenskapliga framställningar, däribland böckerna *De svarta pärlornas ö* (2003) och *Den omöjliga kedjan* (2009), ge humanekologiska perspektiv på förhållandet mellan människa och natur. Han har även hållit många populärvetenskapliga föreläsningar och utkom 2012 (tills. m. Christer Lindberg) med *Det gröna hjärtat*, ett praktverk om Lunds universitets Botaniska trädgård.

Daniel Möller är fil. dr i litteraturvetenskap vid Lunds universitet och forskare i stormaktstidens och frihetstidens litteratur. För sin doktorsavhandling om svensk djurgravpoesi 1670–1760 mottog han pris av Svenska Akademien, Kungl. Vitterhetsakademien och Vetenskapssocieteten i Lund. Avhandlingen kommer att översättas till engelska och ges ut av ett internationellt bokförlag. Möller är för närvarande sysselsatt med ett projekt om Olof von Dalins tillfällesdiktning, finansierat av Vetenskapsrådet, och med en textkritisk utgåva av barockpoeten Olof Wexionius' Samlade dikter, som kommer att utges av Svenska Vitterhets-samfundet. Möller är sedan 2006 medlem av Gunnar Ekelöf-sällskapets styrelse, Stockholm, och redigerar bland annat sällskapets tidskrift.

Mika Vähäkangas är professor i missionsvetenskap med ekumenik vid Lunds universitet. Han är även President of the International Association for Mission Studies (IAMS) och docent i dogmatik vid Helsingfors universitet. Han disputerade 1997 på en avhandling om mötet mellan afrikanska och neotomistiska element i Charles Nyamitis filosofi och teologi. Förutom teologi har Vähäkangas studerat Afrika-forskning till masternivå. Han har tillbringat tio år i Afrika, mestadels i Tanzania som universitetslärare i teologi vid Makumira University College of Tumaini University. Vähäkangas har främst forskat om förhållandet mellan kristendom och afrikanska traditioner och bl.a. publicerat monografien *Between Ghambabeu and Jesus* (2008). Han är ledare för det VR-finansierade projektet *Sökandet efter helhet i en förtrollad värld: Helbräddagörelse, framgång och rituell praxis i afrikanska pentekostala-karismatiska kyrkor*.

Gustaf Östberg är professor emiritus i materiallära. Han är medlem av Ingenjörsvetenskapsakademien samt i Fysiografiska sällskapet och Humanistiska Vetenskapssamfundet i Lund. Där har han varit ordförande i Kollegiet Människa och

ARTIKELFÖRFATTARE

Miljö. Vad riskhantering beträffar har han varit medlem i dåvarande Kärnkraftsinspektionens forskningsnämnd, liksom i motsvarande i IAEA i Wien. Han har efter sin pensionering 1991 givit ut fem böcker i hithörande ämnen samt på senare år en serie essäer utgivna av Wiener Institut für Sozialwissenschaftliche Dokumentation und Methodik, WISDOM.

